

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN DEMOKRAT FIRKASI VE MİLLİ HÜKÜMETİ (1945-1946)

Yüksek Lisans Tezi

Sonay ÜNAL

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN DEMOKRAT FIRKASI VE MİLLİ HÜKÜMETİ (1945-1946)

Yüksek Lisans Tezi

Sonay ÜNAL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Üçler BULDUK

Ankara-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN DEMOKRAT FIRKASI VE MİLLİ HÜKÜMETİ (1945-1946)

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: **Prof. Dr. Üçler BULDUK**

Tez Jürisi Üyeleri

<u>Adı ve Soyadı</u>	<u>İmzası</u>
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi :

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../201.....)

Sonay ÜNAL

ÖNSÖZ

1945-1946 İran'da Azerbaycan Milli Hükümeti ile ilgili yapılan bu çalışma, İran'da yaşayan Türklerin yüreklerindeki sessiz çılgınlığına bir ses olması temenni edilerek hazırlanmıştır. Bu tezde, İran tarihinde etkin rol oynamış olan İran Türkleri'nin siyasi faaliyetleri büyük bir hassasiyet ve titizlikle araştırılıp kaleme alınmıştır. Konu ile ilgilenen çevrelerin istifade etmeleri hedeflenmiş ve bu çevrelerin çalışmalarına bir nebze de olsa kaynaklık etmesi amaçlanmıştır.

Çalışmamızın giriş kısmında İran tarihi genel olarak ele alınmıştır. Pehleviler dönemine kadar olan süreç ana hatlarıyla sunulmuştur. Pehleviler döneminde hakim olan İrani devlet yapısının Safavilerle başladığı vurgulanmıştır. Çalışmamızın birinci bölümünde Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Kuruluşu öncesinde mevcut durum ele alınarak İran Türkleri'nin hürriyet mücadelesi (1905 -1911 İran ihtilali ile Hıyabani Liderliğinde Azadistan Devleti) konuları ele alınmıştır. Milli Hükümet öncesi İran ve dünyadaki durum anlatılarak dönem itibarı ile İran'ın büyük güçlerle ilişkisi ve büyük güçlerin İran politikaları incelenmiştir. Milli Hükümet öncesi Pehleviler döneminde etnik gruplara özellikle de İran Türkleri'ne uygulanan siyasi, ekonomik ve kültürel politikalara yer verilmiştir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Azerbaycan Milli Hükümeti öncesi 1940 yılının başlarında kurulan partiler, cemiyetler, teşkilatlar anlatılmış ve tezin ana konusunu teşkil edecek olan Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kuruluşu ayrıntılı olarak izah edilmiştir. Üçüncü bölümde ise Sovyetlerin desteklediği Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kuruluşu ele alınarak siyasi-ekonomik faaliyetleri ve sosyal-kültürel faaliyetleri anlatılmıştır. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulmasından sonra İran'ın Sovyet Rusya ile yaşadığı kriz nedeniyle Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne başvurması ve büyük güçlerin İran sorununa karşı yaklaşımları da gözden geçirilmiştir. Yine bu bölümde İran sorunun uluslararası platforma taşınmasıyla sıkıntılı günler geçiren Sovyetlerin İran ile petrol imtiyazı anlaşması imzalanmasının akabinde İran'daki askeri birliklerini tahliye etmesiyle Milli Hükümet'in yıkılış sürecine girmesi ve İran Hükümeti'nin 15. dönem seçimlerinin güvenliğinin sağlanmasını gerekçe gösterilerek askeri birliklerini sevk etmesi ve nihayetinde Azerbaycan Milli Hükümeti'nin ortadan kaldırılması süreci anlatılmıştır.

Yüksek lisans tezimin hazırlanmasının her aşamasında yönlendirme ve desteğini esirgemeyen değerli tez danışmanım sayın Prof. Dr. Üçler BULDUK'a sonsuz teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Tezim için kaynak temin edinebilmemde yardımcı olan sayın Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU'ya, Ankara Üniversitesi'nde görev yapmakta olan Fars Dili ve Edebiyatı bölüm hocalarına, TOBB Üniversitesi'nden sayın Seriyye Tamer GENCELİEVA'ya, Türk Tarih Kurumu'nda görev yapmakta olan sayın Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR'a, Türk Tarih Kurumu kütüphane çalışanlarına, Farsça Öğrenim Merkezi çalışanlarına, Azerbaycan Kültür Derneği çalışanlarına tüm kalbimle teşekkürlerimi sunarım. Tezime vermiş olduğu burs ile maddi destek sağlayan Türk Tarih Kurumu'na şükranlarımı beyan ederim. Ayrıca çalışmalarım sırasında gösterdiği sabır ve desteğinden ötürü eşim sayın Özkan ÜNAL'a teşekkür etmeyi bir görev bilirim.

Sonay ÜNAL

Ankara, 2012

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı Geçen Eser
a.g.m. : Adı Geçen Makale
BCA. : Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz. : Bakınız
C. : Cilt
Çev. : Çeviren
d. : Dipnot
Ed. : Editör
Krş. : Karşılığında
MEB. : Milli Eğitim Bakanlığı
No. : Numara
s. : Sayfa
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
TTK. : Türk Tarih Kurumu
vd. : Ve Devamı
Vol. : Volume
YTY. : Yeni Türkiye Yayınları

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
KISALTMALAR.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
GİRİŞ.....	1
İran Tarihine Genel Bir Bakış.....	1

I. BÖLÜM

AZERBAJYAN MİLLİ HÜKÜMETİ ÖNCESİ MEVCUT DURUM.....10

1. MİLLİ HÜKÜMET ÖNCESİ İRAN TÜRKLERİNİN HÜRRİYET

MÜCADELESİ.....10

1.1. 1905-1911 İnan İhtilali.....12

1.2. Hıyabani Liderliğinde Azadistan Devleti.....14

2. MİLLİ HÜKÜMET ÖNCESİ İRAN VE DÜNYADA DURUM.....17

3. MİLLİ HÜKÜMET ÖNCESİ PEHLEVİLER DÖNEMİ VE POLİTİKALARI.....34

3.1. Pehleviler Döneminde Azerbaycan'a Uygulanan Siyasî Politikalar.....39

3.2. Pehleviler Döneminde Azerbaycan'a Uygulanan Ekonomik Politikalar.....42

3.3. Pehleviler Döneminde Azerbaycan'a Uygulanan Kültürel Politikalar.....45

II. BÖLÜM

AZERBAYCAN MİLLİ HÜKÜMETİ ÖNCESİ HAZIRLIKLAR.....51

1. AZERBAYCANDAKİ ÖZGÜRLÜK HAREKETİNİN İLK ADIMLARI.....51

2.1. Milli Harekatın Öncüleri Olan Cemiyet ve Partiler (1941-1945).....52

2.1.1. Azerbaycan Cemiyeti.....53

2.1.2. Azerbaycan Zahmetkeşler (Emekçiler) Teşkilatı.....54

2.1.3. Azerbaycan Hemkarlar Teşkilatı (İttihadiyye).....54

2.1.4. Azadlık Cephesi Teşkilatı.....55

2.1.5. Azerbaycan Antifaşist Cemiyeti.....55

2.1.6. Demokrasi Ocağı Teşkilatı.....56

2.1.7. İran Halk Partisi (Tudeh).....56

2.2. Milli Harekata Karşı Olan Parti ve Teşkilatlar.....58

2. AZERBAYCAN DEMOKRAT FIRKASI.....59

2.1. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Kuruluşu.....59

2.1.1. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Kuruluş Bildirisi.....65

2.1.2. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Kuruluş Yankıları.....67

2.2. Azerbaycan Demokrat Fırkasının 1. Kurultayı (Kongresi).....69

2.4. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. Kurultayı (Kongresi).....71

2.5. Azerbaycan Halk Kongresi, Kararları ve Son Hazırlıklar72

III. BÖLÜM

AZERBAYCAN MİLLİ HÜKÜMETİ.....	78
1. AZERBAYCAN MİLLİ HÜKÜMETİ’NİN KURULUŞU.....	78
2. AZERBAYCAN MİLLİ HÜKÜMETİ’NİN FAALİYETLERİ.....	81
2.1. Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri.....	82
2.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri.....	85
3. MİLLİ HÜKÜMET VE SONRASINDA İRAN V E DÜNYADA DURUM.....	89
3.1. Moskova Görüşmeleri ve İran’ın Birleşmiş Milletlere Başvurusu.....	91
3.2. Sovyetlerin İran Petrol Politikası ve Sovyet İran Anlaşması.....	99
3.3. Azerbaycan Milli Hükümeti’nin Yıkılışı.....	103
3.3.1. Tahran-Tebriz Görüşmeleri.....	105
3.3.2. Merkezi Hükümetin Azerbaycan’a Yürüyüşü ve Milli Hükümetin Sonu.....	111
SONUÇ.....	117
ÖZET.....	122
ABSTRACT.....	123
KAYNAKÇA	124
EKLER.....	135

GİRİŞ

İran Tarihine Genel Bir Bakış

Arap orduları tarafından İslamiyet'e sokulan İranlılar, Abbasilerden sonra 10. asrın sonlarında Gazneli Müslüman Türk Devleti'nin idaresine geçmişti. Gazneli hakimiyetine 1040'dan itibaren son veren Oğuzlar ile İran'da Büyük Selçuklu Devleti kurulmuş oldu. Selçuklular çağında Türkler, İran'ı yalnız idare etmekle kalmamış, aynı zamanda kitleler halinde bu ülkeye gelip yerleşmişlerdir. Bu yerleşmelerden sonra İran yarı yarıya Türk nüfusuna sahip bir ülke haline gelmiştir¹. Anlaşılabileceği üzere Türklerin İran'daki varlığı eski dönemlere kadar uzanmakta ise de, İran'ın yeni bir vatan olarak fetih süreci Selçuklularla başlatılabilir.

Selçuklu hanedanının saltanatı esnasındaki Türk fetihleri ile Selçuklu nüfuzu İran ve ötesinde kuvvetlenmişti. Oğuz Türkleri, 1029'dan itibaren doğu ve kuzey İran'a göç etmeye başlamışlardı. Horasan'da ilk görünüşlerinden (1038) sonraki 17 yıl içerisinde Tuğrul Bey bütün kuzey İran'ı² fethetmiş ve Bağdat'a girmişti (1055). Aynı zamanda hala devam eden Ziyariler hakimiyeti ile muhtelif Büveyhi hanedanlarının hepsi yok edilmişti. Böylelikle hemen hemen bütün İran, Türk-Selçuklu hanedanının idaresi altında birleştirilmişti³. Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra İran'da siyasi hakimiyet küçük hanedanların eline geçti. Selçuklu hükümdarlarının oğullarının eğitimiyle görevlendirdikleri atabeglerin güç ve nüfuzlarını artırmaları müstakil hanedanların ortaya çıkmasına neden oldu. Harizmşahlar ile Gurlular arasında Selçuklu mirasının paylaşımı için başlayan uzun

¹ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, 2. Baskı, s.9.

² Faruk Sümer Azerbaycan'ın Türkleşmesi safhasının Selçuklular ile başladığını söylemektedir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", **Bellekten**, C.XXI, Sayı 83, Ankara, 1957, s.429.

³ J.H. Kramers, "İran", **İslâm Ansiklopedisi**, C.V/II, M.E.B., İstanbul, 1950, s.1019-1020.

mücadelede, Harizmşah Muhammed, Horasan, Mazenderan, Maverâünnahir, Kirman ve Irak-ı Acem'i topraklarına katarak İran coğrafyasının siyasi birliğini yeniden kurdu. Ancak çok geçmeden doğuda İran kapılarını tehdit eden Moğol tehlikesiyle karşı karşıya kaldı⁴.

1200'lü yıllarda Cengiz Han etrafında birleşen Moğollar bütün gayretlerine rağmen Asya'nın batısında 1251'e kadar kesin sonuçlu başarılar elde edememişlerdi. On seneden beri de Moğol nüfuzu buralarda hiç yayılmamış gibiydi. Bundan dolayıdır ki; 1251 yılında Moğol idaresini eline alan Mönge, Cengiz Han tarafından başlatılıp Ögedey zamanında da kısmen takip eden fetih hareketlerini devam ettirmek istiyordu. Bu maksatla küçük biraderi Kubilayı 70.000 olduğu söylenen bir kuvvetle Çin'e gönderirken, diğer kardeşi Hülagu'yu da 30.000 olduğu söylenen bir kuvvetle Ön Asya gönderdi.⁵ Hülagü kumandasında ikinci Moğol istilası başladı. Büyük bir gayret ve itina ile hazırlanan bu seferle Batinilerin merkezi Alamut yerle bir edilerek İran'ın fethi tamamlandı. İran'ın fethinden sonra Bağdad da ele geçirildi. 1258'de Hülagü kumandasındaki Moğol ordularının Bağdad'ı alarak Abbasi Halifeliğine son verdiği döneme kadar, Selçukluların Sunni olmalarından dolayı Şiiiler faaliyetlerini durdurarak sessizliğe gömülmüşlerdir. Selçuklular dönemi Şiiilerin gizlenme devri olarak anılabilir.⁶

Moğolların Ön Asya'yı istilasını Şiiiler memnuniyetle karşıladılar. Çünkü bu istilayla Sünni Selçuklu idaresinin siyasi ve askeri hakimiyetinden kurtuldular, hatta Moğolların Allah tarafından gönderildiklerine inanarak onların lehlerine çalışmaya başladılar. İslam alemine yaptıkları tahribatlar⁷ dolayısıyla Müslüman halkın nefretini kazanan Moğollar, kendilerine müttefik olarak Şiiileri seçtiler ve onların

⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "İran", **İslâm Ansiklopedisi**, C.22, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2000, s.398.

⁵ Bertold Spuler, **İran Moğolları**, (Çev. Cemal Köprülü), T.T.K. Basımevi, Ankara, 1957, s.59.

⁶ Mehmet Saray, **a.g.e.**, s.13-14.

⁷ Moğolların İslam alemine yaptıkları tahribatlar için bkz., Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, 7. Baskı, s.480-492.

serbestçe faaliyet göstermelerine izin verdiler. Moğol hakimiyetinin yıkılmasından sonra da Şiiilerin faaliyetlerine aralıksız bir şekilde devam ettikleri bilinmektedir.⁸

Moğol Devleti'nin siyasi birliğinin sona ermesinin ardından İran'da hakimiyet, Çobanoğulları, Celayirliler, Muzafferiler ve Serbedariler gibi küçük hanedanlar arasında paylaşıldı. Ancak Çağatay Hanlığı'nın zayıfladığı bir dönemde duruma hakim olan Timur, Güney Horasan'ı aldı; ardından batıya ilerleyerek Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a girdi. 1392 yılında başlayan ve beş yıl süren sefer sırasında Mazenderan ve Irak-ı Acem şehirlerini ele geçirdi. Timur'un ölümünün ardından tahta oğlu Şahruh geçti (1405). Bu dönemde Türkmen kitleleri, Moğol Devleti'nin yıkılmasının ardından Van ile Urmiye gölünün kuzeyinde güçlerini hissettiren Karakoyunlular'ın etrafında toplanmıştı⁹. Karakoyunluların siyaset sahnesine çıkması Moğolların taht için yaptıkları mücadeleler sırasında olmuştur. İran ve Irak'ta iki yüzyıla yakın hüküm süren Moğol hakimiyetine son vererek buralarda Türkmen nüfuzunu tesis etmek suretiyle bilhassa Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli rol oynayan Karakoyunlulardır.

Karakoyunluların hangi Oğuz boyuna mensup oldukları bilinmemektedir. Karakoyunluların ilk beyi sayılan Bayram Hoca Musul'u alarak buranın idaresini kardeşi Birdi Hoca'ya verdi, kendisi de beyliğin başına geçti. Böylece kuzeyde Erzurum'dan güneyde Musul'a kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesinde Karakoyunlu beyliğini kurmuş oldu. Mahalli hanedanları kendisine bağladı. Zaman zaman bölgede yaşanan karışıklıklar yüzünden bölgedeki Karakoyunlu hakimiyeti sarsılsa da fırsatları iyi değerlendiren Bayram Hoca Doğu Anadolu'da hakimiyetini tekrar sağladı ve İran'dan bazı yerleri topraklarına kattı.¹⁰ Bayram Hoca'nın oğlu Kara Yusuf Karabağ üzerinden Anadolu'yu istilaya girişen Timurlu kuvvetlerini durdurdu. Kara Yusuf'tan sonra Karakoyunlu birliği sarsıldı. Aile mensupları arasında çıkan anlaşmazlıklar dolayısıyla dış müdahaleler oldu. Ancak Kara Yusuf'un oğullarından Cihan Şah 1447'de Sultaniye ve Kazvin'i zapt ettiği gibi,

⁸ Bertold Spuler, **a.g.e.**, s.265-266; Mehmet Saray, **a.g.e.**, s.14.

⁹ Osman Gazi Özgüdenli, **a.g.m.**, s.399.

¹⁰ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", **İslâm Ansiklopedisi**, C.24, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 2001, s.434.

Irak-ı Acem, Fars, İsfahan, Kirman'a hakim oldu.¹¹ 1466'da Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah, Akkoyunluları kendi nüfuzu altına almak veya bu devleti tamamen ortadan kaldırmak üzere Diyarbekir üzerine yürüdü. Cihanşah'ın itaat teklifini reddeden Akkoyunlu Uzun Hasan Bey, Cihanşahı karargahında bastırdı ve yakalayıp öldürdü.¹² 1467'de Cihanşah Akkoyunlular'dan Uzun Hasan'a mağlup olup öldürülünce bütün Karakoyunlu toprakları Akkoyunlular'a geçti. Böylece İran'ın büyük bir kısmı Uzun Hasan'ın hakimiyetine girmiş oldu.

Karakoyunluları yıkarak bölgede siyasi hakimiyetini sağlayan Akkoyunluların ve onun reisi Uzun Hasan'ın ortaya çıkması, Şeyh Cüneyd ile müritlerinin kaderini tamamen değiştirmiştir. Şeyh Cüneyd'in nüfuzundan istifade ederek kendisine destek sağlamak isteyen Uzun Hasan, kızkardeşinin Şeyh Cüneyd'le evlenmesine izin vermiştir. Bu evlilik Şeyh Cüneyd'e, Akkoyunlu ülkesinde serbestçe faaliyet gösterme fırsatı verdi ki, bu Şiiliğin siyasi faaliyetine ve ileride bir devlet olarak Safevilerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹³ Uzun Hasan'ın 1478'de ölmesinden sonra oğulları arasında başlayan taht kavgaları Akkoyunlu Devleti'ni iyice zayıflattı. Akkoyunlu Devleti, Safevi Hükümdarı Şah İsmail¹⁴ tarafından 1502'de ortadan kaldırıldı.

Şah İsmail 1502'de Tebriz'i Akkoyunlular'dan alıp burayı başkent yaparak Safevi Devletini kurdu. Faruk Sümer'e göre, Safevi Devletinin kuruluşunun en mühim hadisesi İslam aleminin merkezinde yeni bir alemin meydana gelmiş olmasıdır. Başlıca vasfı Şiilik olan ve İran'ı içine alan bu âlem, varlığını bilindiği

¹¹ Faruk Sümer, “**Karakoyunlular**”, s.436-437.

¹² İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2. baskı, s.191.

¹³ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, s.18-19.

¹⁴ Şah İsmail'in kökeni Şiiliğin gelişmesine ve ciddi bir güç haline gelmesine tesir edecek Erdebil'de Şeyh Safiyuddin adında bir şeyh tarafından kurulmuş olan Sünni Safevi tarikatine dayanmaktadır. Şeyh Safiyuddin'den sonra Şeyhlik babadan oğula devretmiştir. Şeyhliğin babadan oğula devretmesi bu dini topluluğu bir nevi siyasi birlik haline sokmuştur.Şeyhlik babadan oğula geçerek, altıncı sırada Şah İsmail'e geçmiştir. Bkz., Gülara Yenisey, **İranda Etnosiyasi Harekatlar (1922-2004)**, Kanun Yayınları, Bakü, 2009, s.79-80.

gibi zamanımıza kadar devam ettirmiştir. Şiilik İran'a Anadolu'dan getirilmiştir. Şiiliği İran'a getiren Safevi Devletini kuran ve Kızılbaş adı ile anılan Anadolu Türkleri'dir. Anadolu Türkleri'nin Safavi Devletini kurmaları ve Şiiliği zor kullanarak İran'ın rakipsiz bir mezhebi haline getirmesi bugüne kadar ilim aleminde layikiyle anlaşılmamış bir konudur¹⁵.

Safevi Devletinin kurulması ve kısa sürede genişlemesi Kızılbaş Türkmen oymaklarının (Ustaclu, Varsak, Rumlu, Tekeli, Şamlu, Kaçar, Avşar ve Karamanlı) askeri gücüne dayanmaktadır¹⁶. Bu oymaklar Tanrısal güçlerine inandıkları Şah İsmail'i 'mürşid-i kamil' ilan etmişlerdir. Mucizevi hayatta kalma hikayesi ve genç yaşta büyük fetihler yapması sebebi ile Kızılbaş Türkmenler arasında Şah İsmail'in Tanrısal mistik güçlere sahip olduğu inancı çok yaygındı. Bu Safavi Devletinin kuruluş aşamasında şahın askeri otoritesinin yanında, dini otorite sahibi olmasının da önemini göstermektedir.¹⁷

Pek çok İranlı yazara göre ilk merkeziyetçi milli devleti İran'da Safeviler kurmuşlardır. Bu nedenle, bazı araştırmacılar Safevileri bugünkü İran Devleti'nin temelini atanlar olarak görürler.

Safevi Hükümdarı Şah İsmail'in 1514 tarihinde Yavuz Sultan Selim tarafından Çaldıran'da yenilgiye uğratılmasıyla, Safevi Devleti'nde siyasi istikrarsızlık baş gösterdi. Şah İsmail'in 1524'de ölümünün ardından zaten var olan istikrarsızlık nisbeten I. Şah Abbas dönemine kadar devam etmiştir.¹⁸ Ancak, Şah Abbas, 17. yüzyıl başından itibaren Safevilere, siyasi, askeri ve iktisadi bakımdan parlak bir dönem yaşatmıştır. Özellikle bu dönemden itibaren Safeviler İranî bir devlet yapısını benimsemişlerdir. Bu günkü İran'ın temelleri onun döneminde atılmıştır, denilebilir¹⁹. Safavi hanedanına, Nadir Şah Avşar son vermiştir. Nadir Şah 1736'da III. Abbas'ı tahttan indirip bizzat İran tahtına geçerek kendisini şah ilan etti.

¹⁵ Faruk Sümer, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1999, 2. Baskı, s.1.

¹⁶ Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. V-VIII.

¹⁷ Gülara Yenisey, **a.g.e.** s.79-80.

¹⁸ Mehmet Saray, **a.g.e.**, s.28.

¹⁹ Taha Akyol, **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, AD Yayınları, İstanbul, 1999, 6. Baskı, s.85.

Şii-Sünni çekişmesinin İslam aleminde ayrılık ve nifaklara sebep olduğunu düşünen Nadir Şah, Osmanlıların Cafer-i Sadık tarikini ehl-i sünnet mezhebi gibi kabul etmesini, barış sağlanması adına talep etmiş ve bu yolda adımlar atmıştır. Ancak bu arzusunu gerçekleştirememiştir²⁰.

Nadir Şah'ın 1747 yılında ölümünden sonra İran'ı baştanbaşa kargaşa kapladı. İran tam bir karışıklık ve ihtilaf devresine girdi. Ölümünün ardından uzun bir süre İran'da dahili mücadeleler vuku buldu. Kabileler ve ordusunun liderleri arasında taht mücadeleleri gerçekleşti. Sonunda bu karışıklık ve ihtilaf durumdan istifade eden Kerim Han Zend tarafından taht ele geçirildi²¹. Böylelikle Zend Hanedanlığı kurulmuş oldu. Kerim Han Zend'in ölümünün akabinde İran yine bir karışıklık ve ihtilaf ortamına girdi. Bu kargaşa ortamından istifade eden Kaçar sülalesinin lideri Ağa Muhammed Han Kaçar, Zend Hanedanlığına son vererek tüm İran'da otoritesini sağladı ve böylelikle 1925 yılına kadar sürecek olan Kaçar Hanedanlığı kurulmuş oldu²².

Ağa Muhammed Han Kaçar ile başlayan Türk asıllı Kaçar Hanedanlığı politik nedenler ve İran'ın jeopolitik konumu itibariyle büyük güçlerin engelleri ile karşılaşmıştır.

19. asrın ilk otuz yılında İran-Rusya arasında iki savaş yaşanmıştır. Bunlardan ilki 1804 yılında başlamış ve 1813'e kadar devam etmiştir. On yıldan fazla süren bu savaşın ardından 12 Ekim 1813'te (Kameri 29 Şevval 1228) Rusya ile İran arasında Gülistan Antlaşması imzalanmıştır. 1813 tarihine kadar İran'ın elinde olan araziler İran'da kaldı, Rusya'nın eline geçen araziler de Rusya'ya bırakıldı. Anlaşmanın imzalandığı günden itibaren İran askeri birliklerinin buldukları arazilere Rusya,

²⁰ Mehmet Saray, **a.g.e.**, s.71vd.

²¹Rızâ Şabânî, “Monâsebât-i İran ve Osmânî der Dovreha-yi Efşâriye ve Zendiye (1210-1135)”, **Sempozyum-i Revâbit-i Türk-İran ez Gozeşte tâ İmrûz (25-26 Âzer 1381 Konya)**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2003, s.139-141.

²² Kaçar Hanedanlığı hakkında bilgi için bkz., Peter Avery, **Târîh-i Mo'âsir-i İran (Ez Te'sîs tâ İnkirâz-i Silsile-i Kâcâriye)**, (İngilizceden Farsçaya Çev. Muhammed Rafî Mehr Âbâdî), Mûessese-i Metbûâtî-i Atâyî, Tahran, 1363, 1. Baskı, s.59vd.

Rusya askeri birliklerinin buldukları arazilere İran saldırıda bulunmayacaktı. Sınır, bu iki ülkenin askeri birliklerinin bulunduğu mevcudiyete göre belirlenecekti²³.

Anlaşmaya bağlı olarak, Azerbaycanın Bakü, Karabağ, Gence, Kuba, Şeki, Şirvan ve Talış (Lenkeran) hanlıklarının arazileri Rusya'ya verildi. Kuzey Gürcistan ve Dağıstan arazileri de Rusya'nın himayesine geçti. Rusya Hazar'da askeri donanma buldurma hukuku elde etti. Rus tacirleri ise İran'da dahili gümrükten azad oldular. Azerbaycan'ın Hemedan, Zencan ve Kazvin hanlıklarının arazileri İran'ın terkinde kaldı²⁴. Her ne kadar İran ve Rusya arasında sınırlar bu şekilde belirlenmiş olsa da Gülistan Antlaşması'ndaki belirsizlik karışıklığa sebebiyet verdi. İran bu antlaşmayı ihlal etti. Böylelikle İran ile Rusya arasında ikinci bir savaş vuku buldu. Yani Gülistan Antlaşması'nın maddeleri geçici bir sulh sağladı ve antlaşma kalıcı olmadı²⁵. İkili arasında ikinci savaş ise, 1826-1828 yılları arasında yaşanmış olup 1828 yılında Türkmençay Antlaşması ile neticelendi. 1813 yılında imzalanmış olan Gülistan Antlaşması ile belirlenen sınırlar aynen kabul edilmekle birlikte, Nahçıvan hanlığı, Ordubad çevresi ve Erivan hanlığının arazileri de Rusya'ya verildi. Hazar, Rusya'nın dahili denizi hesap edildi. Abbas Mirza veliahd olarak tanındı, iki devlet arasında elçilikler açıldı²⁶.

Peşpeşe yaşanan bu iki Rus savaşı İran'daki Türk nüfuzunun gerek askeri, gerek mali, gerek idari, gerekse de nüfus bakımından büyük kaybına yol açtı. Buna rağmen XIX. yüzyılın ortalarında İran'da yaşayan etnik gruplar arasında Türkler ilk sırada bulunuyorlardı. Bunu XIX yüzyılın başlarına ait A. Dupre'nin ve aynı yüzyılın ortalarına ait olan Lady Sheil'in İran'a ilişkin vermiş oldukları nüfus listelerine

²³ Said Nefisî, **Târîh-i İctimai ve Siyasî-i İran der Dovre-i Mo'âsir**, İntişârât-i Matbuati-i Şark, Tahran, 1335, s.254.

²⁴ Vakif Piriye, **Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası**, Araz Yayınları, Bakü, 2002, s.115-116.

²⁵ Said Nefisî, **a.g.e.**, s.254.

²⁶ Vakif Piriye, **a.g.e.**, s.116; Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36, Erzurum, 2008, s.190-191.

bakarak söyleyebiliriz²⁷. Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları ile hem Azerbaycan arazisi hem de Azerbaycan halkı iki kısma bölünmüştür. Bu bölünme ülkenin tarihi, siyasi, ictimai, manevi hayatına muhtelif izler bırakmakla birlikte, izleri hala devam etmektedir.

Rusya ve İngiltere, zor durumda bulunan İran'a çok ağır şartlara haiz borç verirken karşılığında 'imtiyaz'lar edindiler. Örneğin bu imtiyazlardan biri İngiliz rejimine ait şirketlerin 1890 yılında Nâsuriddîn Şah'dan aldıkları "Tütün ve Tönbeki İmtiyazı" idi. Bu imtiyazla birlikte İngiltere tütün ve tönbeki alım-satımını idaresine aldı. Bunun karşılığında İngiltere, İran'a (şaha ve saray çalışanlarına) birkaç yüz bin İngiliz lirası verdi ve İran'ın bütün şehirlerine bu işle ilgilenmeleri için Avrupadan memurlar gönderdi. İran halkı özellikle aydınlar, vatanseverler, ilim adamları ve ulemalar yapılanların İran halkının hayrına olmadığını farkındaydılar. İngiltereye verilen bu imtiyaz kara bulut gibi İran'ın üzerine çökmüş ve karışıklıklara yol açmıştır²⁸. İran halkının şiddetli muhalefeti karşısında Şah geri adım atmak zorunda kaldı. İran bankasından, ki hakikatte İngiliz bankası idi, beş yüz bin lira istikraz (borç) yaparak şirkete tazminat verdi ve imtiyaznameyi fesh etti²⁹.

Bazı yorumculara göre 1890 yılında İngiltere'ye verilen imtiyaz ile başlayan karışıklıklar, hükümetin İran halkının çıkarlarını yok sayarak para karşılığında imtiyazlar vermeyi sürdürmesine bağlı olarak, devam eder. Ülkede gittikçe artan karışıklık ortamı ise, 1905-1911 yıllarında İran İhtilali'ne, Gilan olaylarına ve 1920'de Hıyabani Harekatı'na zemin hazırladı.

Bu isyanlara, kendi bölgelerinde demokratik reformların gerçekleştirilmesinin İran'ın diğer bölgelerinin özgürleştirilmesi için esas olacağına inanan reform yanlısı kişiler öncülük ediyordu. İran yönetimini en çok tehdit eden ise, Azerbaycan'da

²⁷ Aygün Attar, **İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)**, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006, s.89.

²⁸ Nâsır Necmî, **Muhammed Ali Şah ve Meşrûte**, İntişârât-ı Zeryâb, Tahran, 1377, 1. Baskı, s.35.

²⁹ Ahmed Ağaoğlu, **İran ve İnkılabı**, Ağaoğlu Külliyyatı:3, Ankara, 1941, s.101.

Hıyabani'nin önderlik ettiği isyan olmuştur³⁰. 1920 yılında gerçekleşmiş olan bu isyanlar Rıza Han tarafından bastırılmışlardır.

1920 yılından itibaren etkinliğini kaybetmiş olan Kaçar Hanedanlığı, 1925 yılında Rıza Han'ın şahlığını ilan etmesiyle sona erer ve Pehleviler dönemi başlar. Pehleviler döneminde gayri-farsları iranlılaştırma yani Fars Milliyetçiliği kabul görmüş ve büyük güçlere yakın bir denge politikası takip edilmiştir.

³⁰ Brenda Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler (İran ve Azerbaycanlı Kimliği)**, (Çevirenler Ali Gara-Vüsal Kerimov), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, 1. Baskı, s.48.

I. BÖLÜM

AZERBAJCAN MİLLİ HÜKÜMETİ ÖNCESİ MEVCUT DURUM

1. MİLLİ HÜKÜMET ÖNCESİ İRAN TÜRKLERİNİN HÜRRİYET MÜCADELESİ

Rusya'nın özellikle İran, Afganistan ve Tibet üzerine yoğunlaşması ve bu bölgelere sızıp hakimiyet kurmak istemesi İngiltere'yi, Hindistan açısından endişelendirmiştir. Çünkü bu üç ülke de İngiltere'nin sömürgesi olan Hindistan'ın sınırları üzerinde bulunuyordu. Rus Çarları ise İran'ı, hem kendi güvenliklerine yönelik olası tehlikelere karşı tampon bölge hem de uygun bir yayılma alanı olarak gördükleri için Hindistan'ı egemenliği altında bulunduran İngiltere'nin İran'ı da etki alanı içine almasını önlemek amacıyla bir çok kez saldırılar düzenleyerek İran'ı kendi topraklarına katmak istediklerini ortaya koymuşlardı. Rusya'nın gerek İran'a doğru sarkması, gerek Orta Asya'daki bağımsız Türk devletlerini ortadan kaldırarak Afganistan'a girmeye çalışması, gerekse de Orta Asya'dan ilerleyerek Çin'e ait bir toprak olan Tibet'e de girmek için çaba harcaması, İngiltere'yi Hindistan'ın güvenliği bakımından korkuttu. Bu sebeple, İngiltere de bu üç ülke üzerinde faaliyette bulunarak Rusya'nın buralara girmesini önlemeye çalıştı. Böylece İran, Afganistan ve Tibet üzerinde yoğun bir İngiltere-Rusya mücadelesi kendisini gösterdi³¹.

Sovyet Rusya'nın, İngiltere'nin sömürgesi olan Hindistan'a yakın yerleri elde etmek için girişimlerde bulunması İngiltere'yi endişeye sürüklemişti. Endişeye düşen İngiltere, sömürgesi Hindistan'ın güvenliğini garanti altına alabilmek için 1903 yılında Rusya'ya İran'ı nüfuz bölgelerine bölme teklifinde bulunmuş ise de istediği cevabı alamamıştır. Bunun üzerine Rusların güneye sarkmasını istemeyen İngiltere, 1904-1905 Rus-Japon savaşında Japonya'yı destekledi. İngiltere'nin desteğini de alan Japonya Rusya'yı yenilgiye uğrattı. Bu savaşta yenilgiye uğrayan Rusya'nın bölgedeki gücü iyice zayıfladı. Aynı zamanda İngiltere hızla güçlenen Almanya'dan

³¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, 17. Baskı, s.57.

çekiniyordu. İşte bu sebepler nedeniyle aralarında soğuk rüzgarların estiği Sovyet Rusya ve İngiltere birbirine yakınlaşmış ve 31 Ağustos 1907’de İngiliz-Rus Antlaşması imzalanmıştır³². Söz konusu anlaşmaya göre Azerbaycan’ın da dahil olduğu İran’ın kuzeyi Rusya’nın, güneyi de İngiltere’nin kontrolüne bırakılmıştır. Bunun dışındaki alan yani İran’ın orta kesimleri tarafsız bölge kabul edilerek İran’ın kontrolünde kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında İran’ın tarafsız bölgesi de İngiliz ve Rus askeri birlikleri tarafından işgal edilmiştir³³. Böylelikle İngiltere, sadece sömürgesi Hindistan’ın güvenliğini sağlamakla kalmamış aynı zamanda 1901 İmtiyaz Antlaşmasını rahatlıkla uygulama imkanı bulmuştur³⁴.

İngiliz vatandaşı olan William Knox D’Arcy, 28 Mayıs 1901 tarihli İmtiyaz Antlaşması ile İran’dan altmış yıl süreli bir ayrıcalık almıştı. Bu imtiyaz antlaşması ile D’Arcy, ‘yalnızca beş kuzey vilayeti dışarıda kalmak üzere, tüm İran toprakları üzerinde, doğal kaynakların aranması, çıkarılması, işletilmesi, üretilmesi, ticarete elverişli duruma getirilmesi, başka yerlere taşınması’ hakkını elde etmiştir. Bu imtiyazların dışında söz konusu antlaşma bölgedeki tüm alanlara boru döşemek, vergiden bağışık olarak malzeme ithal etme ve yeni şirketler kurma hakkını da elde etmiştir. Bu antlaşmadan sonra D’Arcy, finansman kaynakları aramış ve Mayıs 1905 yılında İngiltere yönetiminin aracılığıyla İngiliz Burman Petrol Şirketi ile birleşerek Concessions Limited Şirketini kuracaktır.³⁵

³² Fatih Özbay, “Realpolitik, Pragmatizm ve Nükleer Program Ekseninde Düünden Bugüne Rusya-İran İlişkileri”, **Satranç Tahtasında İran (Nükleer Program)**, Editörler Kenan Dağcı-Atilla Sandıklı, Tasam Yayınları, İstanbul, 2007, 1. Baskı, s.158.

³³ Barış Metin, “Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, **TSA**, Yıl 16, Sayı 2, Ağustos 2012, s.161.

³⁴ Şükrü Sina Gürel, **Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1979, 1. Baskı, s.49.

³⁵ Türel Yılmaz, **Uluslararası Politikada Ortadoğu (Birinci Dünya Savaşından 2000’e)**, Akçağ, Ankara, 2004, 1.Baskı, s.69.

1.1. 1905-1911 İnan İhtilali

XX. yūzyılın bařlarından itibaren İnanlı aydınlar hepten sōmūrū sistemine karřı mūcadeleye geçmişlerdir. Bunun sonucunda da 1905-1911 İnan İhtilali patlak vermiş, anayasal sistemi savunan çok sayıda cemiyet ve parti ortaya çıkmıştır. 1905-1911 yılları arasında sūren İnan İhtilalinin nedenleri arasında bir çok sebep gōseterilebilir. En būyūk etkenin ise İnan'ın sōmūrū ūlkesi konumuna dūřmesinin meydana getirdiđi huzursuzluklar olduđu sōylenilebilir³⁶.

İnan kamuoyu ve aydınlarının sōmūrū dūzenine karřı duruřları, milli bilinci de ortaya çıkmıştır. İnan'da milli bilincin yūkselmesinde etkili olan diđer geliřmeler kısaca řu řekilde sıralanabilir: Osmanlı'da gōrūlen Avrupalılařma hareketleri ve bu durumun İstanbul'da bulunan İnan elçileri ile tūccarları tarafından takip edilmesi; İnan'ın Avrupa'ya gōnderdiđi ōđrenciler ve kendi ūniversite dūzeyindeki okullarına getirdiđi Avrupalı ōđretmenlerin etkisi; Avrupalıların, İnan ile dostane mūnasebette bulunmaları, burada gōrev yapan būyūkelçi ve konsolosların etkisi; Avrupa ile İnan arasında yapılan telgraf hattı ve dolayısıyla İnan halkının Avrupa ile daima temasta bulunup, orada geliřen hūrriyet olaylarından bilgiler elde etmesi ve bu olayları dikkatle takip etmesidir³⁷.

Ōzgūrlükten bahsedilemeyen, adaletsizliđin ve kanunsuzluđun hūkūm sūrdūđū bir ortamda halk her tūrlū zorbalıđa maruz kalıyordu. Hūkūmetin kōtū yōnetimi neticesinde halk maddi ve manevi sıkıntılar yařıyordu³⁸. Meřrutiyet ilan edilmeden ōnce birbiri ardı sıra bazı olaylar cereyan etti. En son řeker fiyatları pahalılařtı. Tacirleri, ruhanileri ve ōzellikle de ahaliyi korkutmak iēin devlet 17 taciri hapsetti ve kırbaēlattı. Bu durum bardađı tařıran son damla oldu. Bunun ūzerine

³⁶ E.Sunbatzāde-ř.Tađıyeva-O.Melikov (Ed), **Cenubi Azerbaycan Tarihinin Oēerki (1828-1917)**, Azerbaycan SSR Akademisi řarkřınaslık Enstitūsū, Bakū, 1985, s.121-123.

³⁷ İsa Seyf, **İnan'da Meřrutiyet 1906**, (Basılmamıř Doktora Tezi), Ankara Ūniversitesi Sosyal Bilimler Enstitūsū, Ankara, 1960, s.17-19; Selda Kılıē, "İnan'da İlk Anayasal Hareket (1906 Meřrutiyeti)", **Tarih Arařtırmaları Dergisi (Sayı 32'den Ayrı Basım)**, Ankara Ūniversitesi Basımevi, Ankara, 2002, s. 147.

³⁸ Abdūlhūseyin Zerrīkūb, **Rūzgārān (Tarih-i İnan ez Āđāz tā Sūkūt-i Saltanat-i Pehlevī)**, İntiřārāt-i Sohen, Tahran, 1384, 7. Baskı, s.853-854.

tacirler pazarı kapattı. Böylelikle 1905 yılında isyan patlak verdi. Meşrutiyet inkılabı başlamış oldu. Tahran'ın ileri gelen ruhanilerinden bir grup başta olmak üzere modern eğitim görmüş, batıdaki siyasal düşüncelerin temsilcileri olan dini mekteb öğrencileri, binlerce pazar ahalisi itiraz alameti olarak Kum Şehrindeki Şah Abdülazim'de "best"³⁹ hareketine katılmak maksadıyla Tahran'ı terkettiler. Tahrandaki başlayan isyan kısa süre içerisinde ülkenin her yerinde kendisini hissettirdi. Ulemanın baskıları ve halkın da direnmesi neticesinde şah, 5 Ağustos 1906'da meşrutiyeti ilan etmek zorunda kaldı⁴⁰. Tahran'da Meşrutiyetin ilan edilmesi ve anayasanın kabul edilmesiyle ülkenin bütün şehirleri az yada çok meşrutiyetten nasibini almıştır. Herşey yolundaymış gibi gözükse de işler sadece Tahran'da daimi olarak aksatılmadan yapılıyor, fakat Tebriz'de ve diğer şehirlerde gözle görülür hiçbir iş yapılmıyordu. İran'a komşu Kafkas ve Osmanlı topraklarındaki uyanış hareketleri ile Azerbaycanlıların milli bilinci de yükselmiştir⁴¹. Adaletsizliğin ardı arkası kesilmeyince Azerbaycan halkı çevresinde gerçekleşen hareketlerden kendisine bir pay biçmiş, bundan nasibini almak için mücadele etmiştir.

Meşrutiyetin ilan edilmesine rağmen rayına oturmayan düzene bağlı olarak çatışmalar devam etmiştir. 1908 yılından sonra ise bölgesel olarak güçlü ayaklanmalar meydana gelmeye başladı. En güçlü çıkışlar Azerbaycan ve Gilan bölgesinde yaşandı. Tebriz'de Settar Han ve Bağır Han liderliğinde kurulan silahlı birlikler şehrin yönetimini ele geçirip İran Azerbaycanı'nın geneline hitap edecek bir idare oluşturdular. Ali Mösyö'nün liderliğinde sürdürülen bu devrimci çalışmalar, kısa süre sonra bir "bağımsızlık" hareketine dönüştü. Azerbaycan'daki olaylar 1911 yılına kadar devam etmiştir. 1910 yılında Ali Mösyö'nün ölümüyle etkisini yitiren

³⁹ Best, oturma eylemi hareketidir. Kutsal kabul edilen yerlerde gerçekleştirilmekteydi. Bu gibi durumlarda hükümet oturumu dağıtamıyordu. Bkz. Aygün Attar, **İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)**, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006, s.79, d.218.

⁴⁰ E. Sunbatzâde, vd. (Ed.), **a.g.e.**, s.123-124,127; Nikki Keddie, "Iran Under the Later Qâjârs (1848-1922)", **The Cambridge History of Iran**, C.7, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, s.202-203.

⁴¹ Ahmed Kesrevî, **Tarih-i Meşrute-yi İran**, İntişârât-i Emir Kebir, Tahran, 1344, 6. Baskı, s.127,153.

hareket, Settar Han ve Bağır Han'ın etkisiz duruma getirilmesi ile tamamiyle son bulmuştur⁴². İran İhtilali'nin yatırılması için her türlü zorbalığa başvurulmuştur. Tahran ve Tebriz meydanlarında İran'ın en münevver, en vatanperver, en özgürlükçü ve inkılâbçı evlatları asılmıştır⁴³. 1905-1911 İran İhtilali'nin bastırılmasında İngiliz ve Rus kuvvetleri aktif rol oynamıştır⁴⁴. İran üzerindeki emellerinden ve menfaatlerinden asla vaz geçmeyen İngiliz ve Rus kuvvetlerinin müdahalesi Birinci Dünya Savaşı boyunca ve sonrasında da devam edecektir.

1.2. Hıyabanî Liderliğinde Azadistan Devleti

Meşrutiyet hareketinin bastırılması ile ülkede baskı ve takiplerin başlaması üzerine, özgürlük mücahidi Şeyh Muhammed Hıyabani ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. O, çok fazla uzaklaşmamış Aras nehrini geçip Kafkasya'ya gitmiştir. Kuzey Azerbaycan'da yaşanan milli özgürlük hareketi, çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış yazılar, onun milli demokrat istikamete yönelmesinde oldukça rol oynamıştır. Hıyabani, Ekim 1917 yılında Rusya'da Çarlığın yıkılmasından bir müddet sonra Tebriz'e dönmüştür. Ekim 1917'de Rusya'da çarlığın yıkılması, Kafkasya'da, Kuzey Azerbaycan'da demokratik hareketin canlanması İran'daki kitlenin uyanmasını ve harekete geçmesini hızlandırmıştır. Ortamın sınırlı imkanlarından ustalıkla istifade eden Şeyh Muhammed Hıyabani Demokrat Fırkası'nın Azerbaycan şubesini kurmuştur. Kısa bir süre sonra partinin adını Azerbaycan Demokrat Fırkasına çevirmiştir. Muhtelif bölgelerden gelmiş 480 kişinin iştirakıyla kurultayını gerçekleştirmiştir⁴⁵.

⁴² Aygün Attar, **a.g.e.**, s.80.

⁴³ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991, s.37.

⁴⁴ Gülara Yenisey, **İranda Etnosiyasi Harekatlar (1922-2004)**, Kanun Yayınları, Bakü, 2009, s.109.

⁴⁵ Ekrem Rehimli, "XX. Asır Güney Azerbaycan Azadlık Harekatında Şeyh Muhammed Hıyabani'nin Yeri ve Rolü", **Azadlık Uğrunda Mübarize Tarihimizden (Hıyabani Harekatı-90)**, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, Bakü, 2011, s.123-126.

Hıyabani, Azerbaycan Demokrat Fırkası öncülüğünde gerçekleştirdiği kurultayda bir bildiri yayınlayarak Tahran'dan dört istekte bulunmuştur: Demokratik ıslahatlar, örneğin toprak reformu; Tahran'da milli meclisin yeniden kurulması; Eyalet encümeni tesisi; Meşrutiyetin bütün kurumları ile yürürlüğe girmesi. Azerbaycan Demokrat Fırkası bu bildiriden sonra Azerbaycan'ın bütün vilayetlerinde teşkilatlanmaya başlamıştır. Hıyabani konuşmaları ve yazdığı makalelerle Azerbaycan halkını milli mücadeleye çekmek için çalışmalarına hız vermiştir⁴⁶. Rusların Türk topraklarına yönelik saldırısı esnasında Osmanlı ordusu kısa bir süre Ruslarla, İran topraklarında savaşmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde, Azerbaycan'ın bağımsızlığı için İran yönetimi ile mücadele eden Hıyabani ve Azerbaycan Türkleri Osmanlı'nın büyük desteğini görmüşlerdir. Örneğin Osmanlılar, Hıyabani tarafından açılan Türk okullarına öğretmen ve diğer Türk kuruluşlarına maddi ve manevi yardımda bulunmuştur⁴⁷. Ancak Osmanlı ordusunun 1919'da kısa bir süre Tebriz'i elinde tuttuğu sürede, karışıklıkları önlemek maksadı ile Hıyabani ve arkadaşları bölgeden uzaklaştırılmıştır. Dış güçlerin devreye girmesiyle Osmanlı güçleri şehri terketmiş ve Hıyabani faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir⁴⁸.

Nitekim Azerbaycan Demokrat Fırkası, 1919'da yapılan 4. Meclis seçimlerinde Tebriz'e ait 9 sandalyeden altısını elde etmiş, bu durumdan büyük endişe duyan başbakan Vüsûk-ûd-Devle, haince planlar uygulayıp Tebriz'deki huzur ve güveni yok etmesi için bir grup casusu Tebriz'e göndermiştir. Ayrıca Polis teşkilatının kural dışı davranışları, özellikle özgürlükçülere karşı kaba davranışları Tebriz halkını hayli tedirgin etti. Polis teşkilatı birkaç kişiyi tutuklamıştı, birkaçını daha tutuklamak istiyorlardı. Polislerin kaba bir şekilde tutuklamak istemeleri,

⁴⁶ Arif Keskin (1999), "Güney Azerbaycan'da Türk Milli Direniş Hareketi Tarihi Temelleri", <http://www.turksam.org/tr/yazdir202.html>, Erişim Tarihi 16.05.2012., s.5.

⁴⁷ Ali Azeri, **Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani (1918-1920)**, (Çev. Eloğlu), Elila Yayınları, Ankara, s.128.

⁴⁸ Bu konuda bkz.: Osman Erol, **İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006)**, Kocaeli Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2007, s. 38-44

özgürlükçülerin sert tepkisiyle karşılaştı. Bu tepki hapse atılmış özgürlükçülerin salıverilmesine kadar sürdü. Azerbaycan özgürlükçüleri bu bıktırıcı kargaşa ve anarşiye son vermek için ayaklandılar. Hükümetin bölge sorumlusu, hürriyetçilerle görüşmelere başladı. Görüşmelerde düzenin sağlanması ile ilgili hiçbir gelişme sağlanamadı. Ayaklanmanın önemini anlayamamış yerel hükümet sorumsuzca davranmaya devam etmiştir⁴⁹.

Görüşmelerde çözüme varılamaması, İran Azerbaycanı'ndaki ayaklanmanın önemini anlayamamış yerel hükümetin sorumsuzca davranmaya devam etmesi üzerine Hıyabani ileriye giderek bütün Azerbaycan eyaletini ele geçirdi. Böylelikle Nisan 1920'de Azadistan (Özgürlük Diyarı) özerk yönetimi kuruldu⁵⁰. Azerbaycan Demokrat Fırkası liderliğinde Şeyh Muhammed Hıyabani'nin başkanlığında 'Hıyabani Harekatı' olarak anılan Güney Azerbaycandaki özgürlük hareketi Tebriz'de 7 Nisan 1920'de başlamıştır. İsyan dalgası 5 gün aralıksız devam etmiştir. 5 gün süren bir mücadeleden sonra Tebriz denetim altına alınmıştır⁵¹. Yabancı elçilikler demokratların isteklerini hoşgörüyü karşılayıp, onların düzeni sonuna kadar korumak istediklerini övgüye değer bulmuşlardır. Ermeni partilerinin temsilcileri de, kendi azınlıkları adına Demokrat Fırkasının ayaklanmasını desteklediklerini belirtip onları bu hareketi başlattıkları için kutlamışlardır⁵².

Hıyabani, eyalette Azerbaycan dilini kullanma hakkı veren bir kararname çıkardı. Azerbaycan dilinde yayın yapan gazetecileri korudu. Azerbaycan'da yaşayanların anadilini kullanma haklarını destekledi ama aynı zamanda buradaki Osmanlı varlığına ve onun Azerbaycan üzerindeki nüfuzuna karşı mücadele etti. Yani Hıyabani'nin talepleri hem Azerbaycanlı hem de İranlı kimliğini yansıtıyordu. Lakin Hıyabani Harekatının, Rıza Han'ın güçleri tarafından bastırılmasıyla Hıyabani'nin yapacağı reformlar ve kültürel programlar yarıda kaldı. Rıza Han

⁴⁹ Ali Azeri, **a.g.e.**, s.156-158.

⁵⁰ Brenda Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler (İran ve Azerbaycanlı Kimliği)**, (Çevirenler Ali Gara-Vüsal Kerimov), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, 1. Baskı, s.49.

⁵¹ Ekrem Rehimli, **a.g.m.**, s.120,131.

⁵² Ali Azeri, **a.g.e.**, s.159.

demokratları dağıttı ve sonra Hıyabani'yi idam ettirdi⁵³. Şeyh Muhammed Hıyabani'nin 1920 senesinde kurduğu ‘‘Azadistan Cumhuriyeti’’, 5 aylık kısa bir sürede olsa da İran’da kurulan ilk Milli Türk Devleti olma özelliğine sahip olmuştur⁵⁴.

Kaçar Hanedanlığı sona ermeden evvel İran’ın kuzeyinde (Gilan, Horasan, Azerbaycan) isyan hareketleri vuku bulmuştur. Vuku bulan bu isyan hareketleri Rıza Han tarafından bastırılmışlardır.

2. MİLLİ HÜKÜMET ÖNCESİ İRAN VE DÜNYADA DURUM

İran, 1914 yılının yazında başlayan Birinci Dünya Savaşı’nın taraflarından biri değildi. Ayrıca 1-2 Kasım 1914 tarihinde İran yönetimi resmi olarak tarafsızlığını ilan etti. İran yönetiminin tarafsızlık ilan etmesine bakmayarak, İran toprakları Atlanta Bloğu Ülkeleri’nin⁵⁵ birbirleriyle yaptıkları askeri, diplomatik ve siyasi mücadelede neredeyse bütün savaş boyunca karşı karşıya geldikleri yerlerden birisi oldu. Bütün bunların neticesi İran açısından tamamen işgal edilme olarak ortaya çıktı. 1917 yılına gelinirken İran’ın kuzeyi İsfahan’a kadar Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiş durumdaydı. İran’ın güneyi ise, İngiltere’nin işgali altındaydı⁵⁶.

1917 Ekim devrimiyle birlikte Çarlık Rusyası yıkıldı. Yerine Sovyet Rusya kuruldu. Ekim devrimi sonrasında politik bir mucize gerçekleşti ve Rusya askeri birliklerini İran’dan tahliye etti. Hazar denizinde ve İran’da etkinliğini sağlamlaştırmak isteyen İngiltere hemen askeri birliklerini Azerbaycan, Kafkasya ve

⁵³ Brenda Shaffer, **a.g.e.**, s.49-50.

⁵⁴ Mustafa Kızılkaya (2007), ‘‘ABD-İran Savaş Öncesinde Güney Azerbaycan (İran Türkleri)’’,

http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=84&Ite..., Erişim Tarihi:14.06.2011, s.1.

⁵⁵ Atlanta Bloğu Ülkeleri olan İngiltere-Rusya ile Almanya-Osmanlı İmparatorluğu ikililerinin İran’da özellikle Azerbaycan topraklarında birbirleriyle yaptıkları askeri, diplomatik ve siyasi mücadeleleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Kasimov, **Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti**, Kanun Yayınları, Bakü, 2000, s.121vd.

⁵⁶ Fatih Özbay, **a.g.m.**, s.159.

Horasan'a doğru gönderdi. Böylelikle İngiltere, İran'da askeri nüfuzunu arttırmış oldu. Etkinliğini iyice perçinlemek için dokuz ay süren bir görüşmenin ardından İngiltere-İran arasında 9 Ağustos 1919'da bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre İran, tamamen İngiltere'nin nüfuzu altına girmekteydi⁵⁷. Rusya, 28 Ağustos 1919'da İngiliz-İran antlaşmasını tanımadığını ilan etti. Antlaşma İran'da meclise egemen olan milliyetçiler tarafından da onaylanmadı. İngiltere ise, bu antlaşmayı zorla uygulatacak gücü kendinde bulamadı. İngiltere'ye karşı yeniden denge kurmak isteyen İran, Sovyet Rusya'ya yakınlaşmaya başladı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İran'ın kuzey eyaletlerinde ortaya çıkan ayrılıkçı hareketler, İran'ın Sovyet Rusya'ya yakınlaşmasının bir diğer nedeniydi. Söz konusu ayrılıkçı hareketlere yapılan dış yardımın durdurulması konusunda Sovyet Rusya ile uzlaşan İran hükümeti, kısa sürede otoritesini ülke genelinde tekrar sağladı⁵⁸.

İran'a yabancı müdahalelerin Birinci Dünya Savaşı boyunca artarak devam etmesi üzerine halk merkezi hükümete olan rahatsızlığını açık müdahaleye çevirmiştir. Böylece yabancı işgaline karşı yerel seviyede özgürlük hareketleri başlamıştır. Bu hareketler, dış güçlerin müdahalesini üzerlerinden atamayan merkezi idareye tepki karakterli olup, "Yabancı İşgaline Son!", "İran İranlılar İçin" sloganları altında yükselmişlerdir. İlk isyan dalgası özellikle 1919-1920 yıllarında İran'ın kuzey bölgelerinde Horasan, Gilan, Reşd, Azerbaycan'ın bir çok büyük şehirlerinde, Türkmen Sahrada başlamıştır. 1920 yılında Gilan'da Küçük Han başkanlığında Pişeveri rehberliğinde Gilan Cumhuriyeti⁵⁹ ve Tebriz'de Şeyh

⁵⁷ 5 maddeden ibaret olan bu anlaşmanın tam metni için bkz., Rızâ Şabânî, **Iranian History at a Glance**, (Farsçadan İngilizceye Çev. Mahmud Ferruhpey), Alhoda International Publisher, Tahran, 1384, s.241-243.

⁵⁸ Fatih Özbay, **a.g.m.**, s.159.

⁵⁹ İngiltere'nin İran'daki ağılığından kurtulabilmek için "Kurtarıcı Dost Ülke" lakabını taktıkları Sovyetlerin askeri güçlerinin yardımından istifade edilerek kurulan Gilan Cumhuriyeti'nin özgürlük hareketi çok uzun sürmemiştir. Sovyetler İran'la anlaşmaya varınca askerini İran'dan çekmiş, desteksiz kalan Gilan inkılapçıları cani bir şekilde katledilmiş ve Gilan Cumhuriyeti son bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz., Şevket Tağıyeva-Ekrem Rehimli-Samed Bayramzade, **Güney Azerbaycan**, Orhan Yayıncılık, Bakü, 2000, s.251-252 .

Muhammed Hıyabani liderliğinde ‘‘Azadistan’’ adında Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur⁶⁰.

Çarlık Rusya’sından sonra kurulan Sovyet Rusya ilk yıllarından itibaren kendi sınırlarını çevreleyen devletlerle dostluk, tarafsızlık, saldırmazlık ve işbirliği antlaşmaları imzalama politikasını takip etmiştir. Bu politikayla devrim sonrası başlayan iç savaşıyla mücadele etmeyi, sınırlarının güvenliğini korumayı hedeflemiştir. Bu politikası İran’ı da içine aldı ve 26 Şubat 1921’de İran ile Sovyet Rusya arasında bir ‘‘Dostluk Antlaşması’’⁶¹ imzalandı. Bu antlaşma ile Sovyetler ve İran birbirlerinin bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ediyorlardı. 1919 Antlaşmasıyla zor duruma düşen İran, bu antlaşma ile Sovyetlerle münasebetlerini yakınlaştırmayı tercih etmiştir⁶². Bu antlaşmanın bütün maddeleri genel anlamda İran için olumlu içerik taşımaktadır. İkili, birbirlerinin aleyhinde herhangi eylemde bulunmayacaklarını taahhüt etmekteydiler. Fakat bu anlaşmanın altıncı maddesi İran’a ileride sıkıntı yaratacak bir şekildeydi. Bu maddeye göre herhangi bir devlet tarafından İran’a karşı yöneltilen saldırı durumunda veya herhangi bir devlet tarafından Rusya’nın sınırı tehdit edildiğinde veya İran’ın toprakları kullanılarak Rusya’ya saldırılmak istendiğinde, İran’ın tehlikeleri bertaraf edememesi halinde Sovyet Rusya askeri birliklerini İran’a göndererek bu durumu önleme hakkını kazanıyordu. Tehlike giderildikten sonra ise birliklerini İran’dan tahliye edeceklerdi⁶³.

⁶⁰ Gülara Yenisey, **a.g.e.**, s.110.

⁶¹ İran ile Sovyet Rusya arasında imzalanan 26 Şubat 1921 tarihli Dostluk Antlaşmasıyla Sovyet Rusya, Çarlık Rusyası’nın İran toprakları üzerindeki bütün imtiyazlardan, alacaklardan, yaklaşık 600 milyon altın ruble tutarındaki menkul ve gayri menkul, diğer kıymetli varlıklarından vazgeçtiğini ilan etmiş, İran’ın, Hazar Denizi’nde kendi donanmasını bulundurma hakkını tanımıştır. Bkz. Fatih Özbay, **a.g.m.**, s.159-160.

⁶² Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.262.

⁶³ 20 maddeden ibaret olan bu anlaşmanın tam metni için bkz.; Peter Avery, **Târîh-i Mo’âsir-i İran (Ez Te’sîs tâ İnkirâz-i Silsile-i Kâcâriye)**, (İngilizceden Farsçaya Çev. Muhammed Rafî Mehr Âbâdî), Mûessese-i Metbûâtî-i Atâyî, Tahran, 1363, 1. Baskı, s.471-480.

Sovyet Rusya ile İran'ın antlaşma imzaladığı günlerde İran Savaş Bakanı Rıza Han, Sovyet Rusya'nın desteğini alarak askeri bir darbe gerçekleştirdi. 12 Aralık 1925'te İngiltere'nin de desteği ile Şahlık tacını giydi. Rıza Şah zamanında İran, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında denge politikası uygulamaya başladı. Şah 1920'lerde Sovyet Rusya ile iyi komşuluk ilişkileri içerisinde bulunmaya dikkat etti⁶⁴.

Bu politika doğrultusunda Sovyet Rusya ile İran arasında 1 Ekim 1927'de Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile 1921 antlaşma hükümleri aynen kabul edilmiştir. Bu tarihten sonra, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkiler geliştirmeye çalışılmış bu doğrultuda Hazar Denizini Basra Körfezine bağlayan İran'ın 900 km. uzunluğundaki ilk demir yolu Ruslar tarafından yapılmıştır⁶⁵.

Sovyet Rusya ve İran arasında imzalanan ''1921 Antlaşması'na''* ve ''1927 Antlaşması'na''** rağmen ikili arasındaki münasebetler iyi bir şekilde gelişmemiştir. Her ne kadar 1921-1930 devresinde Sovyetler İran'ın dış ticaretinde en geniş yeri işgal etmiş ise de, Sovyetlerin İran'daki komünist kışkırtma ve faaliyetleri İran'da bir güvensizlik doğurmuş ve siyasal münasebetlerin daha fazla gelişmesine imkan vermemiştir. Sovyet Rusya ile ilişkiler bu yönde iken İran'ın İngiltere ile münasebetleri de güvensizlik havasından kurtulamamıştır⁶⁶.

Yapılan antlaşmalarla Sovyet Rusya ve İran arasında müttefiklik oluşturmak bir yana, Sovyetlerin tüm Orta Asya'da izlediği komünistleştirme politikasını İran üzerinde de uygulamak istemesi nedeniyle iki devlet arasında iyi ilişkiler geliştirilememiştir. Yine aynı dönemde İngilizlerin tutarsız siyaseti yüzünden, İran

⁶⁴ Fatih Özbay, **a.g.m.**, s160.

⁶⁵ Tayyar Arı, **2000'li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, 4. Baskı, s.85.

* İran-Sovyet Rusya arasında imzalanan bir Dostluk Antlaşmasıdır.

** İran-Sovyet arasında imzalanan tarafsızlık saldırmazlık antlaşması olup İran-Sovyet Rusya arasında imzalanmış olan 1921 Dostluk Antlaşması'nın tasdiki niteliğindedir.

⁶⁶ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.263; Türel Yılmaz, **a.g.e.**, s.30-31.

bu ülkeyle de yakınlaşma göstermemiş, yeni bir müttefik devlet arayışı içine girmiştir. Tüm bu sebepler göz önüne alındığında İran, kısa süre sonra Almanya'ya yakınlaşacaktır.

1930'lara gelindiğinde ülke içerisinde iktidarını iyice sağlamlaştıran Rıza Şah, İngiltere ve Sovyet Rusya'ya karşı denge unsuru olarak Almanya'ya yakınlaşmaya başladı. Üstelik Abadan petroleri 1932 yılında İran ile İngiltere arasında şiddetli bir anlaşmazlık konusu olmuştu. Petrollerden daha yüksek bir hisse almak isteyen Rıza Şah, 1901 tarihli imtiyaz antlaşmasını feshedince iki devletin münasebetleri gerginleşmiş ve İngiltere Basra körfezine donanma göndermiştir. Nihayet Milletler Cemiyetinin aracılığı ile anlaşmazlık çözümlenmiş ve 29 Nisan 1933'de "İmtiyaz Antlaşması"⁶⁷ imzalanmıştır. İran'ın petrollerden alacağı hisse arttırılmıştır⁶⁸.

Sovyetlerin İran'daki komünist fikirleri yayma çabaları ve faaliyetleri, İngiltere'nin petrol bölgesinde devam eden hakimiyeti Rıza Şah'ı tedirgin etmiştir. Buna karşılık Rıza Şah, 1933 yılında Almanya'da Hitler'in iktidar'a gelmesiyle dış politikasını Almanya'ya kaydırmış ve diplomatik ve ticari bağlarını geliştirmeye başlamıştır. İran'ın dış politikasındaki bu değişikliğe, Almanya'nın hem batılılara hem de Sovyet Rusya'ya cephe alması etkili olmuştur. Bu tarihten itibaren İran'ın Almanya ile ekonomik münasebetleri de gelişme göstermiş, daha önce İran ekonomik münasebetlerinde etkin konumda olan Sovyet Rusya'nın yerini Almanya almıştır⁶⁹. Hitler'in 1933'de iktidara gelmesi, Sovyet Rusya için büyük bir korku kaynağı olmuştur. Ayrıca Batılıların Hitler'e karşı gereken sertlikte bir politika izlememeleri Sovyet Rusya'yı, Batılıların Hitler'i Rusya üzerine saldırtmak istedikleri gibi bir şüphe içerisinde bırakacaktır⁷⁰. Sovyet Rusya, İran Azerbaycanı'nın ve stratejik öneme ve enerjiye sahip Hazar Denizi güney kıyılarının

⁶⁷ İran ile Anglo-Iranian Petrol Şirketi arasında imzalanmış olup ikili arasında 60 yıl süreli yeni bir imtiyaz antlaşmasıdır. Bkz. Şükrü Sina Gürel, **a.g.e.**, s.51.

⁶⁸ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.264.

⁶⁹ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.263-264.

⁷⁰ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.216.

Almanya ile İngiltere etki alanına gireceğinden tedirgindi⁷¹. Başbakanlık arşivindeki bir belgede belirtildiği gibi “kuzeyde Sibiryaya, batıda Almanya karşısında büyük müşkülât ile karşılaşan Sovyetler bu dönemde bir de İranla müşkül bir vaziyette bulunmaktan çekinerek komşu İran ile olan tarım, ticaret, sanayi münasebetlerini ıslah etmede kararlı görünmektedir ve zuhur eden fırsatların hiçbirini ihmal etmemektedirler ve çok iyi neticeler alınacağına inanmaktadırlar. Bir taraftan İngiltere'nin bir müddetten beri İran'a karşı dostane yaklaşımlarına diğer taraftan Sovyetlerin mesaisine bakılınca vaktiyle Rus-İngiliz rekabetine başlandığı İran'ın menfaatlerinin makus bir istikamete tesadüm noktası olduğu manzarası bulunmaktadır”⁷².

1934-1941 yılları arasında Rıza Şah için Almanya örnek almak istediği bir devlet haline gelmişti. İkinci Dünya Savaşına girilirken Almanya-İran yakınlaşması doruk noktasına ulaşmıştı. Bu yakınlaşmaya paralel olarak İran, 1938 yılında Sovyet Rusya ile Ticaret Antlaşması imzalamayı reddetti⁷³. Almanya'nın her konuda kendi yerini alması, Sovyet Rusya'ya büyük rahatsızlık vermiştir. Bu tarihten itibaren Sovyetler, İran Azerbaycanı'yla ilgili askeri, siyasi, ekonomik ve stratejik bilgiler toplayabilmek için Sovyetler Özel Birimlerinde (ÇEKA:Sovyet Gizli Servisi) çalışan 50 bin çekisti gizlice İran'a göndermiştir. Bu yolla, en ufak detaylar bile atlanmadan istihbarat elde edilmiştir⁷⁴.

İran, İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasının hemen ardından 4 Eylül 1939 tarihinde resmî olarak tarafsızlığını ilan etmiş olmakla birlikte Almanya ile ilişkilerini sürdürmeye devam etmiş, 1940'dan itibaren Türkiye'ye yakınlaşmaya

⁷¹ Cemil Hasanlı, **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı**, (Çev. Ekber N. Necef), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2005, 1. Baskı, s.37.

⁷² **BCA**, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 437244, Yer No 261.760..8., 28.08.1935, s.2-3,7.

⁷³ Fatih Özbay, **a.g.m.**, s.160.

⁷⁴ Cemil Hasanlı, 2005, s.38.

başlamıştır⁷⁵. İran'ın, Almanya ile münasebetlerini devam ettirmesi ve Türkiye'ye yaklaşması İran'ı savaşın içerisine sürükleyecektir.

1940 yılında Sovyet Rusya'nın İran'ı işgal için bir takım hukukî ve siyasi gerekçeleri bulunmaktaydı, en azından Ruslar öyle düşünüyorlardı. Bu, Pehlevi yönetiminin yürütmeye başladığı politikaların beceriksizliğinden kaynaklanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı başlar başlamaz tarafsızlığını ilan eden İran'ın Almanya'nın safına kaymaya başlaması, Sovyet Rusya ile birlikte İngiltere'yi de rahatsız etmeye başladı⁷⁶. Tüm bu rahatsızlıklara ilaveten Nisan 1940'ta İran Meclisinin kararıyla parlamento özel matbasında yayınlanan "İran Devletinin Yeni Coğrafi Sınırları" haritası Sovyet Rusya'nın Dışişleri Bakanlığı'nın eline geçmişti. Haritanın altında şöyle bir not düşülmüştür: "Türkiye ile sınırları çıkmak şartıyla İran'ın hudutları resmi özellik taşımamaktadır⁷⁷. Rıza Şah Almanya'nın desteği ile XX. yüzyılı "Pehlevilerin Yılı" yapacağını açık seçik beyan etmekteydi. Sovyet gizli belgeleri, Pehleviler'in Almanya'nın desteği ile Kafkasya'yı ve Orta Asya'nın 16 şehrini İran'a katmak hayalinden söz etmektedir. İran'ın bu tutumu Sovyet Rusya ile olan ilişkilerine de yansımaktaydı. Örneğin, resmi yazışmalarda Bakü adı, eski Farsça'da kullanıldığı şekliyle "Bad Kube" olarak gösterilirken, Pehleviler'in Bakü konsolosu da "Şahenşahın Kafkas Azerbaycanı Başkonsolosu" ünvanı almaya başladı. İran'ın politikasındaki bu değişim Sovyet Rusya'nın rahatsızlığını iyice artırmıştır⁷⁸.

Sovyet Rusya'nın, İran'ı işgal etmelerine bir diğer gerekçesi de Stalin'in "Parçalanmış Halkları Sovyet Önderliğinde Birleştirme" adlı projesidir. Şüphesiz Sovyet Rusya'yı İran Azerbaycanı konusunda istekli kılan en önemli faktör İran petrollerini ele geçirmek hayali olmuştur. Lakin İran Azerbaycanı sorunu sandığı kadar kolay çözülmeyecektir. Sovyetlerin bu projesinde rahatsızlık duyan, sorunla yakından ilgilenen Ermeniler, iki Azerbaycan'ın birleştirilmesinin Kafkasya'da bir Türk hegemonyasına yol açacağını öne sürerek Sovyet Rusya'nın bu projesine karşı

⁷⁵ Berna Gürkaş, "Türkiye İran İlişkileri", **Satranç Tahtasında İran (Nükleer Program)**, Editörler Kenan Dağcı-Atilla Sandıklı, Tasam Yayınları, İstanbul, 2007, 1. Baskı, s.224.

⁷⁶ Aygün Attar, **a.g.e.**, s.274.

⁷⁷ Cemil Hasanlı, 2005, s.37-38.

⁷⁸ Aygün Attar, **a.g.e.**, s.274.

çıkışlardır. Projenin hayata geçirilmemesi için Sovyet Rusya'yı ikna girişimleri boşa çıkan Ermeniler, "İran topraklarının" kendileri ile Sovyet Azerbaycanı arasında eşit bir şekilde paylaşılmasını teklif ederler. Ermenilerin bu teklifi Mir Cafer Bağirov'u daha faal hale getirmiştir⁷⁹. Sovyetlerin bu projesinden rahatsızlık duyan, sorunla yakından ilgilenen bir diğer ülke de Türkiye'dir. Türkiye'nin bölgeyle ilgisinin bir gerekçesi, Ermeniler konusunda zaten Sovyet Rusya ile sorun yaşamaktaydı. Sovyetlerin İran'da söz sahibi olması Türkiye'nin bütün doğu sınırlarının Sovyet kontrolüne girmesi anlamına geliyordu. Türkiye'nin bölgeyle ilgisinin diğer bir gerekçesi ise, Kürt sorunu etkili olmuştur⁸⁰.

Almanya'nın 22 Haziran 1941'de Sovyet Rusya'ya saldırması üzerine, İngiltere ve Amerika, Rusya'ya askeri yardım yapmaya karar verdiler. Almanya Nisan 1940 yılında Danimarka ve Norveç'i işgal ettiği için Kuzey Denizi ile Baltık Denizi'nin girişi Almanya'nın kontrolü altındaydı. Buradan yardım yapmak imkansızdı. Öte yandan, Almanya 1941 yılının ilkbaharında Yugoslavya ve Yunanistan'ı işgal ederek bütün Balkanlar'a yerleşmiş ve Ege Denizi'ni de kontrol etmeye başlamıştı. Bu sebeple Türk Boğazından da Rusya'ya yardım gönderilemezdi. Kuzey Kutbu üzerinden de Rusya'ya yardım göndermek mümkün değildi. Çünkü Mumarsk limanı yılın çok büyük bir kısmında buzlarla kaplıydı. Geriye bir tek Basra Körfezi ile İran yolu kalıyordu⁸¹. Amerika ve İngiltere bu yoldan Sovyet Rusya'ya yardım yapmaya karar verdiler. İran ise Rusya'ya yapılacak yardımın kendi toprakları üzerinden geçirilmesine izin vermedi. Daha önce de 28 tir 1320 (19 Temmuz 1941) tarihinde müttefik devletleri beş altı Alman vatandaşını İran'dan sınır dışı edilmesini istemişlerdi ama bu istekleri de İran tarafından yerine getirilmemişti. İran bu süreçte Almanya taraftarı bir politika takip etmekteydi. Lakin Sovyet Rusya'ya İran toprakları üzerinde yardım götürmekte kararlı olan müttefik devletleri 3 Şehriver 1320'de (25 Ağustos 1941) sabah saat dörtte askeri birliklerini İran'a sevkedip bu ülkeyi işgalleri altına aldılar. 1907 Antlaşması'nda olduğu gibi İran yine işgal edilmişti. Ülkenin kuzey bölgeleri olan Azerbaycan, Gilan,

⁷⁹Cemil Hasanlı, **Güney Azerbaycan Sovyet-Amerika-İngiltere Karşısürması (1941-1946)**, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü, 2001, s.12; Aygün Attar, **a.g.e.**, s.274.

⁸⁰ Aygün Attar, **a.g.e.**, s.274-275.

⁸¹ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.516.

Mazenderan, Horasan ve Semnan Sovyet Rusya⁸² tarafından, ülkenin güney bölgeleri İngiltere tarafından işgal edildi. 22 gün sonra ise İngiltere, Amerika ve Sovyet Rusya tarafından Tahran işgal edildi⁸³. Avrupada başlayan savaşın başlarından itibaren resmen tarafsızlığını ilan etmiş olan İran, bu yolla savaşın içine sürüklenmiştir.

Pehleviler'in kurucusu Rıza Şah'ın izlediği politika iktidara gelmesinde rolleri olan İngiltere ve Sovyet Rusya'nın desteklerini üzerinden çekmelerine yol açtı. Böylelikle Rıza Şah, 1941'de iktidardan indirilerek ülkeden sürgün edilmiş, yerine oğlu Muhammed Rıza Şah⁸⁴ iktidara getirilmişti. İktidara geldiği ilk yıllarda İran'ın içinde bulunduğu durumun fazlasıyla karışık olması ve tecrübesizliğinden duruma vakıf olup olaylara müdahale edememesi, özellikle 1941-1945 yılları arasında çok büyük yönetim boşluğuna sebebiyet vermiştir.

Muhammed Rıza Şah'ın iktidara geldiği 1941 yılı itibariyle oluşan yönetim boşluğundan faydalanmak isteyen kabileler ve aşiretler geçmişteki siyasi ve ekonomik faaliyetlerine yeniden başlamışlardır. Bu kabileler ve aşiretler devlet aleyhine kimi zaman Almanya tarafından desteklenmiş, kimi zaman ise İngiltere tarafından desteklenmiştir. Yabancı ülkeler tarafından çıkarları doğrultusunda zaman zaman desteklenen kabile ve aşiretlerin isyanları 1941 yılından itibaren daha da artmıştır. İran, kabile ve aşiret isyanları, siyasi çatışma faaliyetlerinin yeniden

⁸² Sovyet Rusya, 1921 Antlaşması'nın gerekli bentlerini hukuki gerekçe göstererek İran'a saldırdıklarını bidirmişlerdir. Bkz., Aygün Attar, **a.g.e.**, s.276.

⁸³ Cevâd Mensûrî, **Seyr-i Tekvîn-i İnkilab-i İslâmî**, İntişârât-i Vizâret-i Umûr-i Hârice, Tahran, 1379, 3. Baskı, s.55-56.

⁸⁴ Muhammed Rıza Şah, Rıza Şah'ın büyük oğludur. Tahsilini İsviçreden alan veliaht eğitimini tamamlamadan 7 Mayıs'ta İran'a döner. Tahsilini bitirmeden İran'a dönmesi üzerine muhtelif sebepler mevcuttur. Bu sebepler arasından başlıcası ve en mühimmi Rıza Şah'ın vakit geçirmeden veliaht oğlunu hanedanı idame ettirmeye ve istikbalini korumaya muktedir bir kabiliyete getirme arzusunda olmasıdır. Velihtın halk üzerinde hürmetle karışık bir muhabbet telkin eden tesirler yaptığı temas edilen muhitlerden alınan malumatlardan anlaşılmaktadır. Daha fazla bilgi için bkz., **BCA**, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 437256, Yer No 261.761..6., 19.6.1936, s.1-5.

canlanması, dış siyasi boşlukların tekrar başlaması gibi problemlerle karşı karşıya kalmış ve iktisadi güçlükler kendisini iyice hissettirmeye başlamıştır⁸⁵.

Ağustos 1941’de İran’ı işgal etmiş olan işgalci devletler ile İran arasında Ocak 1942’de Tahran’da bir ittifak antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Sovyet Rusya ile İngiltere, İran’ın toprak bölünmezliğini, hakimiyet ve istiklalini hem ortaklaşa hem de ayrı ayrı güven altına almışlardır ve İran, Sovyet Rusya-İngiltere askeri birliklerinin kendi topraklarında bulunmasına ve Sovyet Rusya’ya yapılan yardımın kendi topraklarında geçirilmesine izin vermiş gibi göstermişlerdir. Ayrıca yapılan bu antlaşmaya göre işgalci devletler savaşın bitiminden itibaren 6 ay içerisinde İran topraklarını terk edeceklerdi⁸⁶.

Hüseyin Cahit Yalçın ‘‘Petrol Avı’’ adlı makalesinde petrole ilişkin düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: Cihan harpleri nihayete erer, fakat petrol harbi bitmez. Çünkü dünya devleti olmak için petrol devleti olmaya ihtiyaç vardır ve kim en çok petrole hakim ise dünya birinciliği onundur. Bunun içindir ki Amerika petrole doyamıyor; İngiltere kendisini petROLSÜZ görüyor ve Sovyetler elindekileri az görüyor⁸⁷. 1944 yılının başlarından itibaren İngiltere ve Amerika, İran’ın güney doğusundaki petrol imtiyazlarına ilişkin İran’la müzakereleri başlatmışlardır. Bu müzakereler meclisteki bir vekil tarafından dışarıya sızdırılınca Sovyetler de kuzey petrol ayrıcalığı için harekete geçtiler⁸⁸.

Sovyetler kuzey İran petrol imtiyazı elde etmek için görüşmelerin başlaması için İran’a 20 Ağustos 1944’te bir heyet gönderdi. Amerika ve İngiltere heyetleri de İrandaydı. Heyet petrol arama ve işletme önerilerini İran tarafına sundular. Dönemin İran Başbakanı Muhammed Said muhtelif bahanelerle işi yokuşa sürmekteydi. Sovyetlerin kuzey petrol imtiyazı için önerilerini İran tarafına sunmalarının üzerinde

⁸⁵ Berna Gürkaş, **a.g.m.**, s.224.

⁸⁶ Necmeddin Sadak, ‘‘İran Meselesi Çıkmaza Sapacak mı?’’, **Ayn Tarihi**, Sayı 148, Mart 1946, s.284-285; Necmeddin Sadak, ‘‘İran Meselesi Çıkmaza Sapacak mı?’’, **Akşam**, 3 Mart 1946, Sene 28, No. 9832, s.1.

⁸⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, ‘‘Petrol Avı’’, **Ayn Tarihi**, Sayı 132, İkinciteşrin 1944, s.401.

⁸⁸ Berna Gürkaş, **a.g.m.**, s.224-225.

yaklaşık bir ay geçmesinin ardından sonunda Said, Sovyetlerin önerilerini görüşmek için kabinesini topladı. Görüşmenin ardından 27 Eylül'de Başbakan Said, dünya ekonomisi ve barışı belirgin olmadığı için savaş bitinceye kadar hiçbir yabancı şirkete petrol imtiyazı vermeyeceklerini net bir biçimde duyurdu. Bu duyurunun akabinde Amerika ve İngiltere İran'ın şimalinde petrol imtiyazı elde etme görüşmelerini sonlandırdı. Aksi takdirde Sovyetlerin bu konuda ısrar edeceklerini biliyorlardı. Bu olay onların İran'daki nüfuzuna darbe vurdu⁸⁹.

Dönemin İran başbakanı Said, basını ve kamuoyunu Sovyetlere petrol işletme hakkı tanımamalarının Sovyet-İran ilişkilerinde bir olumsuzluğa yol açmayacağı konusunda umutlandırmaya çalışıyordu. Başbakanın kendini ve kamuoyunu teskin edici açıklamalarına karşılık, hala Tahran'da bulunan Sovyet komisyonu daha uygun bir aday arayışına başlamıştı bile. Aranılan aday ise kendi isteği ile ayaklarına gelmişti . Görüşmelerin sürdüğü sırada Ahmed Kavam, Sovyet Rusya Petrol Üretim Komiseri yardımcısı Baybakov'la gizli bir görüşme gerçekleştirerek, Said'in kendilerini kandırdığını ve petrol vermeyeceğini hatırlattı. Şayet hükümeti kurma fırsatı kendisine tanınacak olursa Sovyetler Birliği'nin önerilerini kabul edeceğini bildirdi. Sovyetlere petrol işletme hakkının verilmemesi üzerine Said hükümetinin düşürülmesi talimatı verildi. İran tarım ekonomisinin bel kemiği olan kuzey İran illerindeki tarımsal ürünlerin ülke içi dolaşımına sınırlamalar getirildi. İran hükümetinin buralardaki garnizon birliklerinin sayısını arttırma çabasının önüne geçildi. Öte yandan İran Azerbaycanı, Gilan ve diğer şehirlerdeki konsoloslukların toplantısı gerçekleştirildi. Onlara, toplum içinde geniş kapsamlı protestoların gerçekleştirilmesi ve protesto telgraflarının çekilmesi teklifinde bulunuldu. 25 Ekim'de başlayan hükümet karşıtı mitingler daha geniş katılımlı gösterilere dönüşmüştür. Miting ve gösterilerde ise bir kuralmış gibi Stalin portreleri dolaştırılmaktaydı⁹⁰. İran halkı memleketlerinin Sovyetlerin yardımı ile hürriyet ve istiklaline kavuştuğuna, Sovyet dostluğuyla İran'ın istiklâl ve hakimiyeti için bir garanti teşkil ettiğine inanmaktaydı. Bu sebeple bütün memlekette miting ve

⁸⁹ Hüseyin Burûcerdî, “Burişî ber Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan”, **Faslnâme-e Mutâlat-i Târihî**, No. 10, Tahran, Zemistân 1384, s.96-97.

⁹⁰ Cemil Hasanlı, 2005, s.101-104.

gösterilere katılım büyüktü⁹¹. Katılımcıların büyük bir çoğunluğunu sıkıntılar çekmiş olan işçiler ve köylüler oluşturmaktaydı. İşçiler ve köylüler arazi sahiplerine karşı tek başlarına karşı koyamayacaklarını anlamışlardı. O halde birleşmeliydiler. Bu düşünceyle katılımlar büyüdükçe büyüdü. Hatta, miting ve gösterilere katılım o kadar büyüktü ki hükümet yetkilileri duruma müdahale edemiyorlardı. Hükümetin duruma müdahale edememesinin sebeplerinden biri de Sovyet askeri birliklerinin İran'da bulunmasıydı⁹². Miting ve gösteriler başkent de dahil olmak üzere nüfuzlarının fazla olduğu yerler olan Azerbaycan, Gilan, Mazenderan ve Kürdistan'da yapılmaktaydı. Onların sloganları Said ve kabinesinin devrilmesi, Sovyet Rusya'ya petrol imtiyazının verilmesi olmak üzere iki şeyden ibaretti⁹³.

Sovyet Rusya'ya petrol imtiyazı vermemesiyle başlayan mitingler ve gösteriler bitmek bilmiyordu. Bitmek bilmeyen bu olayların nihayetinde 10 Kasım 1944'te Başbakan Said ve kabinesi Şah'a istifalarını takdim etmiştir. İran kabinesinin istifasından sonra bu hususta Tahran'dan pekçok haber gelmeye başlamıştır. İngilteredeki İran büyük elçisi şunları demiştir: *“Moskova gazeteleri hucumlarını bilhassa Said'in şahsına yapıyorlar ve İran'da büyük halk kitlelerinin Said hükümetinin değişmesini belirtiyorlardı. Başbakan Said ile kabinesinin istifa ettiğine dair haber hakkında henüz teyid edici bir malumat alamadım. Maamafih, Reuter ajansının Tahran'dan verdiği bu haberin doğruluğundan şüphe etmek için hiçbir sebep yoktur. Filhakika bu haber beni katiyen hayrete düşürmemiştir. Bu, bir yol olabilir, fakat bizim petrol siyasetimizde bir değişiklik olacağını zannetmiyorum. Kızılyıldız gazetesi şunları yazmaktadır: Sovyet Rusya tarafından milletlerarası işlerde oynanan fevkalâde mühim rol dolayısıyla İran'da Sovyetlere aleyhtar hiçbir hükümet tutunamaz”*⁹⁴.

⁹¹ **Yeni Sabah**, “İran Petrolleri -İran ve Sovyet Münasebetleri Ciddî Safhada (Bir Rus Dergisinin Şayanı Dikkat Yazısı)”, Yıl 7, No 2381, 7 Ocak 1945, s.5.

⁹² Rehim Nîkbeht-Asger Haydarî, **Fırka-i Demokrât der Serâb (Teşkîl ve Feâliyyet der Şehristân-i Serab be Rivâyet-i Esnâd Monteşir Neşode)**, Müze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrevî-i İslâmî, Tahran, 1388, s.190-191.

⁹³ Ali Muradî, **Ez Zindân-i Rıza Han tâ Sadr-i Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan**, Neşr-i Ūhdâ, Tahran, 1388, 4. Baskı. s.296.

⁹⁴ **Ayn Tarihi**, Sayı, 132, İkinciteşrin 1944, s. 394-398.

İstihbaratın 17 Kasım tarihli Bağirov'a aktarmalarına göre, yeni kabineyi kurma sorumluluğunun Ahmed Kavam'a verilmesi bekleniyordu⁹⁵. Lakin öyle olmadı. Said hükümetinden sonra İran kabinesinde devlet nazırı olan sabık maliye nazırı Murtaza Kuli Bayat 22 Kasım 1944'te yeni kabineyi teşkile memur edildi. Reuter siyasî muharriri yazıyor: '*İran'da siyasi buhran devam ediyordu. Başvekil Murtaza Bayat ise yeni hükümet kurmak ve parlâmentonun ekseriyeti tarafından kabul edilebilecek bir program hazırlamak için hala çalışmaktadır. Diğer taraftan Başvekilin uzun zamandan beri parlamanto azası bulunmakla beraber hiçbir partiye mensup olmadığı da belirtiliyor*'⁹⁶. Gelişmeler devam ederken Aralık 1944'te toplanan İran meclisi petrol imtiyazına müteallik bir anlaşma imzalamasını yasak eden kanun lâyihasını kabul etmiştir. Meclisin büyük bir ekseriyeti yeni kabinenin siyasetini tasvip etmiştir⁹⁷. Kabul edilen kanun lâyihası ile başbakan veya bakan herhangi bir muhatap ile petrol satışı ve ihracı için görüşmeler yapabilmesi ve akabinde yapılan görüşmenin meclise sunulması kabul edildi. Herhangi bir başbakanın veya herhangi bir bakanın resmi yahut gayri resmi olan herhangi bir muhatap ile petrol imtiyazı anlaşması yasaklandı. Bu maddeleri ihlal edenler için ise üç yıldan başlayıp 8 yıla kadar varan kadar hapis edilmesi ve daimi olarak devlet hizmetinden alınması kararlaştırıldı⁹⁸.

Associated Press'in muhabirinin vermiş olduğu bilgiye göre kanun lâyihasının kabul edilmesinden sonra İran hükümeti Sovyetlerle petrol hakkında görüşmelere devam edilmesi teklifinde bulunmuştur. Bununla beraber hükümet, herhangi bir imtiyaz bahşedilmesinin mevzuata uygun olmadığını hatırlatmaktadır. Sanıldığına göre, Sovyet Rusya kuzey İran'da istihsal edecekleri petrolü satın alacak ve bir İran kumpanyasına sermaye koyacaktır. Bu hususta Amerika ve İngiltere'nin de söylenecek bir şeyi olmadığı bildirilmiştir⁹⁹. Yeni kurulan Murtaza Bayat kabinesinin de Sovyetlerin İran'ın kuzeyinde petrol arama ve işletmesi beklentisini yerine getirmeyeceği kabul edilen kanun layihısından anlaşılabilir. Nitekim öyle de

⁹⁵ Cemil Hasanlı, 2005, s.105.

⁹⁶ **Ayın Tarihi**, Sayı 132, İkinciteşrin 1944, s.399.

⁹⁷ **Ayın Tarihi**, Sayı 133, Birincikânun 1944, s.363; Ali Muradî, **a.g.e.**, s.298.

⁹⁸ Ali Muradî, **a.g.e.**, s.299.

⁹⁹ **Ayın Tarihi**, Sayı 133, Birincikânun 1944, s.364.

oldu. Sovyetlerin taleplerine olumlu cevap verilemedi. Her geçen gün İran'ı daha da buhranlı günler beklemekteydi.

Ekim 1944'te başlayan ve bu tarihten itibaren devam eden gösterilerde köylülerin politik aktivitesi sağlandı. Gerçekleştirilen gösteri ve protestolara Sovyet askeri ve diplomasi görevlilerinin bizzat katıldıkları da bilimektedir. İlaveten ortalıkta Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olması vb. düşüncelerin dile getirilmesi sadece İran'ı huzursuz etmekle kalmayıp Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet haline gelmesi veya Sovyet Azerbaycanı'yla birleşmesi olgularının mevcudiyeti özellikle İngiltere'nin ciddi rahatsızlığına neden olmaktadır¹⁰⁰. Gergin ortam devam ederken Almanya'nın koşulsuz teslim olmasıyla Mayıs 1945'te savaş müttefiklerin zaferiyle sonuçlandı.

Zafere ilişkin haberler İran siyaset çevrelerinde yabancı birliklerin ülkeden çıkarılacağı umutlarını arttırdı. Avrupada harbin bitmesi dolayısı ile İran hükümeti İran'da bulunan İngiliz, Amerikan ve Rusya kıtalarının tahliyesini isteyen nazik bir dille yazılmış birer nota gönderdi. Bu isteğin yapıldığını dönemin İran Dışişleri Bakanı M. Sipahbudi parlamantoya bildirmiştir. Sipahbudi dışişleri bakanlığının bu hususta Amerika, İngiltere ve Rusya büyük elçiliklerine birer resmi nota tevdi ettiğini söylemiştir. İran hükümeti tarafından yapılan müracaat hayırhahane bir şekilde karşılanmıştır. Avrupa'daki ittifakın sona ermesi dolayısıyla İngiltere, Sovyet Rusya ve Amerika askeri birliklerinin tahliye edilmesi hakkında İran hükümetinin notası ile ilgili olarak resmen bildirildiğine göre, Amerika kıtalarının çekilmesine bundan bir müddet evvel başlanmış olup bu tahliye normal bir zaman içinde tamamlanacaktır¹⁰¹.

Cemil Hasanlı'nın belirttiği gibi İran yönetimi Sovyetlerin işgal ettikleri ülkenin kuzey bölgelerinden bu denli kolay çıkacakları konusunda yanıılıyorlardı. Almanya üzerinde zafer Sovyetlerin iştahını bir hayli kabartmıştı. Doğu Avrupa zafer şöenlerinin hemen ardından Sovyet yayılmacılığının altına girdi. Soğuk Savaşın sıcak nefesi kendisini hissettirmeye başlamaktaydı. İş başında olan İbrahim Hakimî de kötü giden gidişata düzenleme getiremedi. Haziran 1945'te, (Ekim 1944'te hareketlilik kazanan) İran'ın kuzeyindeki durum iyice kritik bir noktaya geldi.

¹⁰⁰ Cemil Hasanlı, 2005, s.104.

¹⁰¹ **Ayın Tarihi**, Sayı 138, Mayıs 1945, s.924-925.

İran'daki krizin önüne geçemeyen İbrahim Hakimî kabinesi de istifa etmek zorunda kaldı. Hükümeti kurma yetkisi Muhsin Sadr (Sadrü'l-Eşref)'a verildi. Sovyetler ise, Haziran ayının ilk haftasından itibaren İran Azerbaycanı'nda sorunun çözülmesi için gerekli malzeme ve teknik desteğin yapılması için yetkililer tayin etti. İran Azerbaycanı ve Kuzey İran'ın diğer bölgelerinin ele geçirilmesi hakkında gerekli proje ve çalışmalar hazırlattı¹⁰². Şüphesiz, İran'ın kuzey topraklarındaki gelişmeler, yabancı kuvvetlerin memleketi tahliye etmesi meselesi ciddi bir şekilde basın ve yayın organları tarafından dikkatle takip edilmiş, yazılıp çizilmiş ve söylentiler çıkarılmıştır¹⁰³.

Örneğin, İran Azerbaycanı hakkında, Rus emellerine ait söylentilerin asılsız olduğuna dair Vatan gazetesinde şöyle haber verilmiştir; *'İran'ın kuzeyinde Rus işgali altında bulunan bölgede bir Azerbaycan kuruluş komitesinin teşekkül ettiğine, İran Azerbaycanı'nın Sovyet Azerbaycanı ile birleşmesi hususunda mahalli teşekküller tarafından çeşitli hareketler yapıldığına ve bu suretle mevzu bahis İran topraklarının Sovyet ittifadına devrinin Türkiye ile İran arasındaki muvasalayı keseceğine ve böylece devredilecek arazinin Sovyetlere Musul bölgesiyle ittisal peyda eden bir hudut temin edeceğine dair neşredilen haberlerin hiçbir aslı ve esası olmadığı İran resmi makamları tarafından beyan edilmektedir'*¹⁰⁴. İran'ın kuzey toprakları üzerine yazılanlar doğru olsa da duruma müdahale edebileceklerini düşünen İran yetkililerince bunların yalanlanmış olabileceği ihtimaller arasında olabilir.

Her geçen gün İran'ın kuzeyinde karışıklıklar artmaktadır. Bu karışıklıklar kuzeyde Sovyet birliklerinin ve güneyde İngiliz birliklerinin işgali altında bulunan yerlerde vuku bulmaktadır. Bu karışıklıklar mevcut gerginliğin ve gittikçe artan güvensizliğin alametlerindedir. Sağcı ve solcu olarak iki gruba ayrılan halk ve basın birbiriyle mücadele etmektedir. Her iki grup birbirlerini "Ruslardan para alan komünistler" ve "İngilizlere satılmış mürteciler" diye tahrik etmektedir. İran hükümeti, azınlık milletvekillerinin çıkardıkları devamlı zorluklar ve Sovyetlerin Muhsin Sadr hükümetine karşı yaptıkları devamlı tenkitler yüzünden daha ilk

¹⁰² Cemil Hasanlı, 2001, s.91-93.

¹⁰³ **Ayın Tarihi**, Sayı 139, Haziran 1945, s.568.

¹⁰⁴ **Vatan**, "İran, Yalanlıyor (İran Azerbaycanı Hakkında, Rus Emellerine Ait Söylentiler Asılsız)", 11 Temmuz 1945, Yıl 5, Sayı 1480, s.1.

günden felce uğramış bir haldedir. İran mahfilleri, asayişin yeniden sağlanması için ilk tedbirin müttefik birliklerinin İran'ı boşaltmasından ibaret olduğu kanaatindedirler¹⁰⁵.

Vatan gazetesi yazarı M. H. Zal da İran yetkilileri ile aynı fikirdedir. O bu konuya şöyle değinmiştir; ‘*İran’ın şifaya kavuşmasının ve Orta Doğu’da huzur ve istikrar kurulmasının ilk çaresi, İngiltere ile Sovyet Rusya’nın taahhütlerini tutmaları ve bir an evvel İran’dan çekilmeleridir. Bu temin edilirse İranlılar, gizliden gizliye oynayan yabancı para ve nüfuzunun bir millet için öldürücü zehir olduğunu mutlaka keşfedecekler ve buna karşı milli bünyelerini esaslı surette korumayı , siyasi münakaşaları bir aile münakaşası haline koymanın bir çaresini herhalde bulacaklardır. Dost ve kardeş İran milletinin bir an evvel bu neticeye kavuşmasını; yalnız kendi menfaati namına değil, Orta Doğu’nun emniyeti ve dünyanın huzuru namına da candan dileriz*’¹⁰⁶.

Rusların tüm tenkitlerine rağmen Muhsin Sadr, onlara hoş görünmek adına basın ve yayın propaganda müdürünü azletmiştir. Tahran radyosunun Rus saatinde Pravda gazetesinin İran aleyhinde neşrettiği şiddetli bir makale okunurken müdürün müdahale ederek spikere programı yarıda bıraktırması bu azle sebep olmuştur¹⁰⁷.

Görüldüğü gibi İran en başından itibaren yumuşak bir dil kullanmıştır ve Sovyet Rusyanın teşebbüslerini de neticesiz bırakmıştır. Bunun sonucunda iranda kabineler iskambil kağıdından kuleler gibi ard arda devrilmiştir. Nizamettin Nazif’in ‘‘Petrolsüz sulh olmaz’’ sözü İran’ın yaşadığı problemlerin esasını teşkil etmektedir¹⁰⁸.

¹⁰⁵ **Vatan**, ‘‘İranda, İsyân Hareketi Büyüyor’’, 24 Ağustos 1945, Yıl 6, Sayı 1524, s.1,3.; ‘‘İranda Çıkan Son İsyân Tafsilatı (Hükümet Felce Uğradı, Memlekette Gerginlik ve Güvensizlik Hüküm Sürüyor)’’, 24 Ağustos 1945, Yıl 27, No 9646, s.2.

¹⁰⁶ M. H. Zal, ‘‘İranda Siyasi Anarşi’’, **Vatan**, 29 Ağustos 1945, Yıl, 6, Sayı 1529, s.3.

¹⁰⁷ **Vatan**, ‘‘İranda, İsyân Hareketi Büyüyor’’, 24 Ağustos 1945, Yıl 6, Sayı 1524, s.3.

¹⁰⁸ Nizamettin Nazif, ‘‘Petrol Kokusu’’, **Yeni Sabah**, Yıl 7, No 2445, 12 Mart 1945, s.2.

İran hükümeti tarafından Müttefik birliklerinin çekilmesini isteyen mahiyette bir notanın verilmiş olduğunu biliyoruz. Bu nota hakkında şimdiye kadar hiçbir karar verilmiş değildir. Bu meselenin Postdam Konferansı'nda¹⁰⁹ görüşüleceği de pek şüpheli gözükmemektedir. İngiliz mahfillerinde kaydedildiğine göre, Sovyetler kuvvetlerini çektikleri takdirde İngiltere de aynı tarzda hareket edecektir. Fakat son günlerde Moskova gazeteleri, eski İran Başbakanı'nın idaresi altında İran'da genişlemekte olan Sovyet aleyhtarı faaliyetten bahsetmektedirler. Bu da gösteriyor ki, Sovyet birliklerinin geri alınması pek ihtimal dahilinde görülmemektedir. İngiltere'nin tavrı hareketi de buna bağlı bulunmaktadır¹¹⁰.

Times gazetesi yazarının yazdığına göre, İran hükümetinin isteğine mukabil İngiltere'nin görüşü, Rusya'ya askeri malzeme göndermek için ihtiyat tedbirleri almaya gerek yoktur ve müttefikler savaşın sona ermesinden itibaren 6 ay zarfında birliklerini geri çekmeyi vadetmişlerdir. Bu sebeple 1942 yılında bağımsızlık ve toprak bütünlüğünün korunacağı hususunda İran'a verilmiş olan garantiye uygun olarak hareket edilmesi gerekmektedir. Yazarın ilave ettiğine göre, İran topraklarının uzun süre işgal altında tutulması, İran hükümetinin otoritesini zayıflatma tehlikesini yaratmaktadır¹¹¹.

Bugün Delhi'den bildirildiğine göre, her geçen gün isyan hareketlerine bir yenisi eklenmekte ve İran'daki ihtilal hareketi gittikçe genişlemektedir. Tahran'da, Tebriz'de, Reşd'de, Meşhed'de ve daha başka bir çok şehirlerde örfi idare (sıkı yönetim) ilan edilmiştir. İhtilal hareketi bütün kuzey İran'ı kaplamıştır. Meşhed halkı Rus ve İngilizlerin memleketi terketmelerini protesto etmek maksadıyla büyük bir toplantı yapmıştır. Halkı dağıtmak isteyen Rus askerlerine ve polislerine halk hücum

¹⁰⁹ Postdam Konferansı Postdam'da toplanacaktır. İngiltere, Amerika ve Sovyet Rusya şeflerinin bir araya gelecekleri bu konferans Tahran ve Yalta'da yapılan konferanslardan daha önemli bir şümülü olduğu muhakkaktır. İlk iki konferans harp planları hazırlamak için toplanmıştı. Fakat Postdam konferansında barış planları hazırlanacaktır. Bkz., **Ayn Tarihi**, Sayı 140, Temmuz 1945, s.186.

¹¹⁰ **Akşam**, "İran Toprakları Şimdilik Boşaltılmayacak", 21 Temmuz 1945, Sene 27, No 9612, s.1.

¹¹¹ **Akşam**, "İran'ın İsteği (İngiltere İran Topraklarının Boşaltılmasına Taraftar)", 24 Temmuz 1945, Sene 27, No 9615, s. 1.

etmiştir¹¹². Hemen hemen aynı tarihlerde, yani Temmuz ayının ortalarında Bakü’de İran Azerbaycanı ve Kuzey İran’ın diğer bölgelerinde yapılacak çalışmaların içeriği tartışılmaktaydı. Mir Cafer Bağırov İran Azerbaycanı’ndaki çalışmaların arttırılmasını istemektedir¹¹³.

İran’da gergin ortam tırmanışını sürdürüyordu. Amerika’nın bir taraftan İngiltere diğer taraftansa Sovyet Rusya ile karşı karşıya gelmesi günden güne daha da şiddetlenmekteydi. Amerikan askeri birlikleri ve İngiltere askeri birlikleri Japonya’nın teslimi ile sona eren İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra 1942 yılında İran’la yaptıkları antlaşmaya uyarak İran topraklarını terkettiler. Sovyet Rusya ise antlaşma şartlarına uymayarak İran topraklarını terketmediler. Böylelikle Sovyet Rusya’nın İran’ın kuzeyindeki mevcudiyeti devam etti. Sovyet Rusya’nın İran’ın kuzeyindeki mevcudiyeti, İran topraklarının kuzeyinde 1945-1946 yıllarında ayrılık hareketlerine¹¹⁴ zemin hazırlayacaktır.

3. MİLLİ HÜKÜMET ÖNCESİ PEHLEVİLER DÖNEMİ VE POLİTİKALARI

21 Şubat 1921 gününün ilk saatlerinde Kazvin’deki Kazak garnizonu komutanı General Rıza Han Tahran’da darbeyle yönetimi ele geçirip iş başına geldi. Darbeyi yaptıktan sonra sıkı yönetim ilan etti, yerel jandarmaları yanına çekti, kısa bir süre şehir polisiyle çatıştı ve Ahmed Şah’a kendisini Bolşeviklerden kurtarmak üzere geldiği konusunda güvence verdi. Başbakanlığa Seyyid Ziya Tabatabai’yi getirdi. Rıza Han Tahran’a yürüyüşünün arefesinde saraydan ve İngiltere temsilciliğinden gelen ortak heyete, Ahmed Şah ve İngiltere yanlısı olduğu, İngiltere

¹¹²A. Emin Yalman, “İranda İsyân Genişliyor (Tahran Başta Olmak Üzere Bir Çok Yerlerde Örfî İdare İlan edildi)”, **Vatan**, 28 Ağustos 1945, Yıl 6, Sayı 1528, s.1.

¹¹³ Cemil Hasanlı, 2005, s.124.

¹¹⁴ Bu ayrılık hareketlerinden biri, 12 Aralık 1945’te Azerbaycan halkı tarafından seçilen Eyalet Meclisi, Azerbaycan Demokrat Fırkası rehberliğinde ve Seyid Cafer Pişeverî’nin liderliğinde Tebriz’de ilan edilen “Özerk Azerbaycan Hükümeti”dir. Diğerleri, 22 Ocak 1946’da toprak sahiplerinden oluşan bir ailenin bireylerinden Kürdistan’ın tanınmış kadısı Muhammed Recel liderliğinde Mahabad’da ilan edilen “Özerk Kürdistan Cumhuriyeti”dir. Bkz. Berna Gürkaş, **a.g.m.**, s.225.

ülkeden çekilir çekilmez Bolşeviklerle başa çıkabilecek bir kuvvet toplayacağı konusunda güvence verdi. Dolayısıyla çoğu İranlının gözünde bu darbe “Britanya’nın tezgahladığı bir dümen” olarak görülüyordu. Rıza Han sözünü tuttu, en azından başlangıçta durum böyleydi. Nitekim İngiltere’nin geri çekilmesini fırsat bilerek, İngiltere-İran Antlaşması’nı feshetmiş, yerine Sovyet-İran Antlaşması’nı imzalamıştı. Antlaşmaya göre Sovyetler, yalnızca Gilan’dan derhal çekilmeyi kabul etmekle yetinmeyip, aynı zamanda Çar döneminden kalma bütün kredileri, talepleri ve imtiyazları, kısaca Hazar’da balık avı dışında herşeyi iptal ettiler. Ancak, eğer üçüncü bir devlet ülkeyi istila edecek ve Sovyet Rusya’ya karşı gözdağı verecek olursa, topyekûn karşılık verme hakkını saklı tutmuşlardı. Rıza Han, Sovyetlerle anlaşarak ülkenin bütünlüğü ve kendi iktidarını güçlendirmeyi amaçlıyordu. Nitekim İngilizler, önceleri destek verdikleri Rıza Han’ın kendileri aleyhine döndüğünü raporlarla teyid etmekteydiler¹¹⁵.

Rıza Han yukarıda ifade edildiği gibi, her ne kadar Kaçarlara verdiği sözü ilk başta tutsa da, İngiltere temsilciliğinin sözleriyle, ‘potansiyel bir askeri diktatör olma yolunda ilerledi. İlkın Kara Kuvvetleri Komutanı, sonra Savaş Bakanı, arkasından da hem Genel Kurmay Başkanı hem de Başbakan olarak tahtın arkasındaki asıl güç odağı oldu. 1925 yılına kadar bakan ve başbakanları göreve getirdi, görevden aldı¹¹⁶.

Rıza Han 21 Mart Nevruz günü Cumhuriyeti ilan etmeyi düşünmekteydi. İran’daki Mollalar da Cumhuriyet fikrine sıcak bakmakta ve destek vermekteydiler. İran’da Mart 1924’e gelindiğinde kısa bir süre sonra Cumhuriyetin ilan edileceğine dair beklentiler artmıştı. Ancak 3 Mart 1924’te Türkiye’nin halifeliği kaldırması İran’da özellikle Mollalar arasında Cumhuriyet fikrine muhalefeti arttırmış ve bu durum karşısında Rıza Han, kısa bir süre sonra Cumhuriyet idaresi fikrinden vazgeçtiğini ilan etmek zorunda kalmıştır¹¹⁷. Cumhuriyet fikrinden vazgeçtiğini Mollalara inandırıp kabul ettirdikten sonra 1925 yılında şahlığını ilan etmiştir. Böylelikle Kaçar Hanedanlığı son bulmuştur ve Pehleviler dönemi başlamıştır.

¹¹⁵ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, 2. Baskı, s.85-87.

¹¹⁶ Ervand Abrahamian, 2011, s.87-88.

¹¹⁷ Barış Metin, **a.g.m.**, s.170.

Rıza Şah'ın iktidara gelişiyle ilgili Hamid Basiret Meneş'in belirttiğine göre, Rıza Şah, 25 Azer 1304'te yaptığı yemin töreninde milli meclisin huzurunda İran'ın istiklalini, halkın hukukunu, kanuni esasiyi (anayasa), İran meşrutiyetini koruyacağına ve Caferi mezhebini yayma yolunda hizmet edeceğine dair söz verdi¹¹⁸. Mehmet Metin Ören de, Rıza Şah'ın yemin törenine dair bu bilgileri doğrulamaktadır. Ancak gidişatın mecliste verilen sözlerin dışında ilerlediğine de yer vermiştir. Ören bu konuda şöyle der: “*Rıza Şah ile birlikte İran'a korkunç bir mutlakiyet hakim olmuştur. Şahlık peçesini yüzüne örten Rıza Pehlevi, Fars olmayan İran halkına zulümleri ve baskıları ile tanınmış, özellikle fanatik Fars Milliyetçiliği politikasıyla müslüman Türk toplumunu ezmiştir. Saltanat ve tahtını korumak gayesiyle her etnikten insanları insafsızca öldürmekten çekinmeyen Rıza Şah kanlı bir rejim kurmuştur*”¹¹⁹. İlk başlarda meşrutiyetin tüm esaslarını yerine getireceğini ve koruyacağını dile getirse de durum böyle olmadı. Şahlık tacını giymesinin ardından kendisine karşı olan tüm güç odaklarına aşırı baskıcı yöntemler uygulayarak kontrol altına aldı. 1927 yılında cemiyetleri ve partileri yasa dışı ilan ederek yasakladı. Tutuklamalar başladı. Ülkenin toplumsal, kültürel ve etnik yapısını değiştirmeye yöneldi¹²⁰.

Mehmet Saray'ın görüşüne göre, Rıza Şah'ın iktidara gelişi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması tarihi paralellik göstermektedir. 1923 yılında verdiği Kurtuluş Savaşı sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde çok radikal reformlar ardı ardınca hayata geçirilmiştir. 1925 yılında İran'da iktidara gelen Rıza Şah'ın model olarak Atatürk ve devrimlerini aldığını söylemek yanlış bir kanaat olmayacaktır. Çünkü Rıza Şah'ın gerçekleştirdiği reformların hemen hepsi 1923 yılından itibaren Atatürk tarafından Türkiye

¹¹⁸ Hamid Basiret Meneş, “Siyaset-i Mezhebi-yi Hükûmet-i Rızâ Şah”, **Târîh-i Mo'âsir-i İran (Mecmua-yi Mekalat)**, C.10, Müessese-yi Pejuheş ve Metalât-i Ferhengî, Tahran, Tâbistân 1375, s.55.

¹¹⁹ Mehmet Metin Ören, **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Mars Matbaası, Ankara, 1980, s.79,83.

¹²⁰ Arif Keskin, “Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası (İranlılığa Giden Yol)”, **Güney Azerbaycan Sosyal Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı 5, Ankara, 2005, s.29.

Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilen reformlara benzemektedir¹²¹. Rıza Şah'ın yaptığı reformlar üniversitelerin kurulması, kültür merkezlerinin hizmete sunulması, şapka kanunu çıkarılarak yerel kıyafetlerin yasaklanması ve yerine ceket, pantolon ve şapka giymenin zorunluluk haline getirilmesi, örtünün kaldırılması vs.. Atatürk'ün yaptığı reformlara benzetilmiş ise de, rejimleri arasında önemli farklar vardır¹²².

William L. Cleveland'a göre; Atatürk, Osmanlı yönetici seçkinlerinin bir üyesiydi ve yeni Türk anayasasına halk egemenliği ilkesini yerleştirmeye kararlıydı. Oysa Rıza Şah'ın, siyasal hedefi kendi iktidarını pekiştirmek ve oğlunun tahta çıkmasını isteyen askeri bir fırsatçıydı. Atatürk, Türkiye'yi Cumhuriyet Halk Partisi aracılığıyla kontrol etmiş ve demokratik sistemin kök saldığı tohumları ekmiştir. Hükümetin meşruluğunu seçim zaferlerinden, yasa hakimiyetini kurmasından ve 1924'te kabul edilen anayasaya bağlılıktan almıştır. Buna karşılık Rıza Şah, ordu ve monarşi kurumları aracılığıyla hüküm sürmüştür, iktidarı konsensüsten ziyade zorlamaya dayanıyordu ve rejimine meşruluk kazandıracak halk desteğini aramadı. Siyasal kurumlar oluşturmayı ve kendisinin ardından reformların ayakta kalmasını sağlayacak siyasal eğitimi ihmal etti. Atatürk güç sahibi olmayı, kullanmayı istemiş ve bunu yapmışsa da bunu yaparken sadece Türkiye'nin ilerlemesi hayalini göz önünde tutmuştur. Şüphesiz Rıza Şah da aşırı derecede milliyetçiydi. Ama monarşinin gücünü kişisel çıkarı doğrultusunda kullanmaktan kaçınmamıştır¹²³.

Rıza Şah, reformcu bir devlet adamı olarak nitelenmekle beraber mevcut sistemi tümünden değiştirmek yerine kısmi bir değişikliği tercih etmiştir. Meclis için seçimler yapılmaya devam edildiyse de seçilenler Rıza Şah tarafından önceden belirlendiği için göstermelik kalmıştır, tıpkı kabul ettiği 1906 Anayasası gibi... Muhalefet partileri ve sendikaların kapatıldığı İran'da, Şah'a karşı çıkan veya çıkma olasılığı olan kişiler tutuklanmakta ya da kimliği bilinmeyen kişilerce esrarengiz bir

¹²¹ Mehmet Saray, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, 2. Baskı, s. 115-118; Berna Gürkaş, **a.g.m.**, s.222.

¹²² Hadi Vekili, "Goftemân-ı Ferhengi-yi Hâvermiyâne der Sâlhâ-yi 1920-1940", **Sempozyum-i Revâbit-i Türk-İran ez Gozeşte tâ İmrûz** (25-26 Âzer 1381 Konya), T.T.K. Basımevi, Ankara, 2003, s.158-163.

¹²³ William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, (Çev. Mehmet Harmanacı), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, 1. Baskı, s. 215-216.

şekilde öldürülmekteydi. Şah'ın otoritesinin kuramsal temeli ordunun ve bürokrasinin tamamen kendi denetiminde bulunmasına dayanmaktaydı. 1926'da çıkarılan bir yasaya dayanarak sayısı 200,000'i bulan bir ordu oluşturan Rıza Şah, sağladığı yüksek maaş ve diğer avantajlarla bu kesimi kendine bağlı hale getirmiştir. Çok kalabalık bir örgütlenme yapısına sahip olan sivil bürokrasi de aynı şekilde kendilerine tanınan ayrıcalıklı konum dolayısıyla geleceklerini Pehlevi hanedanlığının devamında görmekteydi. Bunların dışında ekonomik ayrıcalıklar sağladığı yatırımcı ve rantiyer sınıfının önemli bir kısmını da kendine bağlamayı başarmıştır. Otoriter bir monarşi kurmuş olan Rıza Şah, Kaçar hanedanlığı zamanında başarısız olduğu için dağılmanın önemli nedenlerinden birini oluşturan kabilelerin siyasal otoritelerini, ellerindeki toprak miktarını sınırlayarak ve silahlarını toplatarak ortadan kaldırmış ve otoritesini tüm ülkeye hakim kılmıştır¹²⁴

Şah'ın uyguladığı politikalar genel olarak ele alındığında, İran'ı ekonomik bağımlılıktan kurtarmakta kısmen de olsa başarılı olan Rıza Şah, herşeye rağmen ülkenin Basra Körfezi'nde Huzistan bölgesinde devlet içinde devlet gibi davranan, ülkenin en büyük sanayi şirketi olan Anglo-Iranian Oil Company üzerinde fazla etkili olamamıştır¹²⁵. Kaçarlar tarafından verilen ve Rıza Şah'ın, İran'ın petrol kaynaklarından ekonomik kazancını arttıramadığı ve süresini de 1961'den 1993'e kadar uzatan, 1933'de imzaladığı antlaşma ile de devam ettirilen petrol imtiyazı İran'ın ekonomik zararını ve dışa bağımlılığını artırmıştır¹²⁶. Bu durum oğlu Muhammed Rıza Şah döneminde İranlıların tepkisine yol açacak ve Şah'ın iktidarını sıkıntıya düşürecektir.

Şah'ın tacını 1925 yılında giymesine rağmen, Rıza Şah'ın asıl iktidarı darbe yaptığı 1921 yılından itibaren başlar, diyebiliriz. Pehlevi Hanedanının kurucusu olan Rıza Şah iktidarı elinde tutabilmek için, dış politikada bir "denge" siyaseti izlemiştir. Bu nedenle aynı zamanda hem İngiltere'ye, hem de Sovyetlere yakın olduğu imajı

¹²⁴ Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu (Siyaset, Savaş ve Diplomasi)**, Marmara Kitap Merkezi Yayınları, Bursa, 2008, 4. Baskı, s.192-193.

¹²⁵ Tayyar Arı, 2008, s.195; William L. Cleveland, **a.g.e.**, s.213.

¹²⁶ Fevzi Altuğ, **Petrol Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye**, Bursa Akademi Kitabevi, Bursa, 1983, s.74-75; Tayyar Arı, 2008, s.244.

vermeye çalışmıştır. Pehleviler dönemi, İran İslam Devrimi'nin olduğu 1979 yılına kadar hüküm sürecektir.

3.1. Pehleviler Döneminde Azerbaycan'a Uygulanan Siyasi Politikalar

Rıza Şah iktidara geldiği ilk yıllardan yani Pehlevi Hanedanlığı döneminin başladığı yıllardan itibaren, ulusal birliği sağlamak ve daha önceleri gölgede kalmış Farsları hakim millet olarak yükseltmek (tek millet, tek ülke, tek dil) anlayışını ahaliye telkin etmek, Fars olmayan etnik grupları (Kürtler, Lorlar, Kaşkaylar, Araplar, Türkler, Türkmenler vs..) her yönden mümkün olduğunca zayıflatma ve arka plana geçirmek, onları benliklerinden uzaklaştırmak için siyasi politikalar takip edildi. Onun devrinde İran'da başlanan baskı siyaseti gayri-Fars halklara, özellikle Azerbaycan Türkleri'ne karşı maddi ve manevi varlığın bütün sahalarında hayata geçirildi¹²⁷. Misal olarak, Azerbaycan'da ahyon içimini serbet bırakmıştır. Türkleri ruhen ve ahlâken çökertme politikasını dikkatle takip etmiştir¹²⁸.

Türkiye Cumhuriyeti Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti İstihbarat Dairesi'nin İran'ın Azerbaycan'a karşı tutumu hakkındaki mevsuk haberi de bu doğrultadır. Azerbaycan'ı İranileştirmek için çok uğraşıldığı; Azerbaycan'daki mekteplerde Türkçe tedrisatın men edildiği; Fars şairlerinin, Azerilerin esasen Fars oldukları hakkındaki telkinleri ve Kürt, Ermeni, Asuri mukâreneti için Tebriz'de İngilizlerin, Rumiye'de (Urmiye) Amerikalıların çalışmakta oldukları belirtilmiştir. Gelişmelerin hoşnutsuzlukla karşılandığına da değinilmiştir¹²⁹.

XX. asır tarihçilerinden Vladimir Minorski'nin İran'ın geçmişinin temel özelliğinin Türklerle Farslar arasında sürekli çatışmalar olduğunu belirterek bu iki halkın hiçbir zaman aynı 'su ile yağ gibi' birbirine karışmadığı şeklindeki benzetmesi etnik kimlikler olgusunun İran'da eskiden beri var olduğunu gösterir. İslamın ümmet anlayışı ile yeniden şekillenen bu kimlikler varlıklarını sürdürmekle birlikte Şii Müslüman medeni kimliği içinde büyük ölçüde yaklaşmış ve

¹²⁷ Touraj Atabaki, "Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran Domestic Harmony and Ragional Challenges", **The International Society for Iranian Studies**, Vol.38, No 1, Routledge Printers, 2005, s.31-32.

¹²⁸ Mehmet Metin Ören, **a.g.e.**, s.87.

¹²⁹ **BCA**, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 43763, Yer No 260.753..44., 10/1/1926, s.1

kaynaşmıştır. Ancak Rıza Han, iş başına geldiği Şubat 1921'den itibaren merkezileştirme siyasetini takip etmiştir ve Rıza Şah Pehlevi'nin Fars milliyetçiliğine dair merkezileştirme siyasetleri etnik kimliklerin kutuplaşması sürecini de başlatmıştır¹³⁰.

Hem İngilizlerin, hem de Sovyetlerin desteğini alarak iktidara gelen Rıza Şah, siyasal anlamda Pan-İranizm'in kurucusu sayılan Ziyaeddin'in politikalarını benimsedi. İlk işi göçebe Türkleri yerleşik hayatı benimsemeye zorladı. Bu İngiliz aklının öngörüsüydü. Göçebe Türkler, Selçuklulardan beri İran'da hep Türk varlığının temelini oluşturmuşlardı. Kaçar yönetimi de askeri bakımdan varlığını onlara borçluydular. Kaçarlar'ın son yıllarına kadar devletin bekçisi konumunda olan Şahseven, Kaçar, Afşar ve daha pek çok Türk boyunun hakları Ziyaeddin hükümeti döneminde alınan bir kararla sınırlandırıldı. Bu sınırlandırılma göçebe Türk boylarının merkez yönetimden uzaklaşmasına neden olmuştur¹³¹. Rıza Şah'ın zorunlu yerleşik hayat ve farslaştırma siyasetlerine karşı İran'ın kuzey bölgelerinde, merkezi ve güney bölgelerinde zaman zaman aşiretlerin isyan ve ayaklanmaları olmuştur. Aşiretlerin bu isyan ve ayaklanmalar merkezi hükümet tarafından sert bir şekilde bastırılmıştır¹³². Devlet otoritesini aşiret bölgelerinde iyice hissettirmek isteyen Şah sert müdahalenin ardından buralara askeri garnizonlar kurdu. Aşiretlerin silahlarını toplayıp topraklarını ellerinden aldı. Göç alışkanlıklarını kısıtlayıp merkezi kontrolü kurumsallaştırdı¹³³.

Toprak sahibi aristokrasinin kabul gören bir üyesi olmasındandır ki, toprak sahiplerinin topraklarını arttıracak yasalar çıkardı. Bazı ileri gelen ailelerin topraklarını ellerinden alırken, diğerlerine hükümette görev veriyor ve Meclis'e seçilmelerini sağlıyordu. Eski Kazak Tugay'ı Rıza Şah, el koymalar sayesinde ülkenin en büyük toprak sahibi oldu ve toprak sahibi aristokraziyle bağlarını pekiştirmek için onlardan birini üçüncü eşi olarak aldı, kızını da yine onlardan birine

¹³⁰ Gülara Yenisey, **a.g.e.**, s.40.

¹³¹ Aygün Attar, **a.g.e.**, s.270.

¹³² Gülara Yenisey, **a.g.e.**, s.117.

¹³³ William L. Cleveland, **a.g.e.**, s.210.

biriyle evlendirdi. Bu durumda toprak sahibi ile kiracı arasındaki var olan zalimane ilişki zalim bir sömürü olarak kaldı¹³⁴.

Rıza Şah'ın uyguladığı bir diğer politika ise eyalet ve bölge sınırlarını değiştirmek, ülkeyi daha küçük birimlere ayırarak merkezi hükümetin yerel idareler üzerindeki kontrolünü arttırmak ve böylece Fars olmayan topluluklar arasındaki bölgesel iletişimi kesmekti. Buna göre, 1938 yılına kadar dört büyük eyalete ayrılan İran, on eyalete ayrıldı. Bu yapılırken etnik sınırlar gözetilmedi. Etnik sınırlar gözetilmeden ülkenin eyaletlere bölünmesi İran'daki topluluklar arasında etnik, bölgesel, kültürel ve tarihi yapının bozulması demektir. Buna göre, Kaçarlar döneminde şehzadeler ülkesi olan Azerbaycan, merkezleri Tebriz ve Urmiye olmak üzere iki eyalete ayrıldı. Eyaletlere ayrılma politikası yapılırken bölge adları yerine, eyaletler sayılarla ifade edildi. Doğu Azerbaycan 3. Eyalet, Batı Azerbaycan 4. Eyalet adını aldı. Buna göre her iki Azerbaycan Eyaleti Tebriz, Marağa, Sarab, Erdebil, Halhal, Eher, Astara, Maku, Hoy, Urmiye, Mahabad, Sovucbulak, Bicar ve Miyane bölgelerini kapsıyordu. Kaçarlar döneminde Azerbaycan eyaleti içinde yer alan Zencan'ın bir kısmı, Hemedan'ın yukarı kesimleri, Sultanabad ve Gilan'ın bir bölümü diğer eyaletlerin terkinde kaldı. Rus kaynakları, İran Azerbaycan'ı sınırlarının doğru olarak belirlenemediğini; Sultanabad'a kadar Türkler yaşadığı halde onların Azerbaycan coğrafyası içinde yer almadığını belirtirler¹³⁵. Türk kaynaklarında da İran dahilindeki Azerbaycan'ın, doğu Azerbaycan ve batı Azerbaycan olarak teşkil olunduğu belirtilmektedir. Bunu ise eyaleti celilenin itaat altına alınması sağlanmak için yapıldığı beyan edilmektedir. Doğu Azerbaycan Merkezi Rızaiye şehri olmak üzere Makü, Şahpur, Hoy, Savuçbulak, Miyandap; batı Azerbaycan merkezi Tebriz şehri olmak üzere diğer Azerbaycan vilayetlerini kapsamaktadır¹³⁶.

¹³⁴ William L. Cleveland, **a.g.e.**, s.213.

¹³⁵ Cemil Hasanlı, **Güney Azerbaycan Tahran-Bakü-Moskova Arasında (1939-1945)**, Diplomat Yayınları, Bakü, 1998, s.31-32; Krş. Bkz., Aygün Attar, **a.g.e.**, s.271-272.

¹³⁶ **BCA**, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 437194, Yer No 261.757..25., 15.08.1932, s.1-2.

1940'lı yıllara gelindiğinde ülke üzerinde dış güçlerin baskıları çoğalmıştır. Meclis rejim değişikliği olması için talepler ileri sürmüştür. Ağustos ayında işgale uğrayan İran duruma engel olamadığı gibi kısa sürede çökmüş, işgalden bir gün sonra hükümet dağılmıştır. Pehlevi hanedanlığını korumaya çalışan Rıza Şah Ağustos 1941'de tahtını oğlu Muhammed Pehlevi'ye bırakarak ülkeyi terk etmiştir. Güney Afrika'ya sığınan Rıza Şah, 1944'de ölünceye kadar burada kalmıştır¹³⁷.

Muhammed Rıza Şah'ın babasının yerine iktidara geldiği 1941 ve sonrasında Pehlevi yönetiminin Azerbaycan'a karşı münasebeti değişmemiştir. Bölgeye üvey evlat muamelesi, iktisadi yönden baskı uygulamaları önceki yıllarda olduğu gibi devam edilmiştir. Ama ülkenin yabancılar tarafından işgal edilmesiyle Pehlevilerin uyguladığı sert siyaset bir nebze de olsa yumuşamıştır¹³⁸. Her ne kadar merkezi hükümetin siyasi politikası aynı şekilde devam etmiş olsa da halkın daha fazla tepkisini çekmek istemeyen Muhammed Rıza Şah, babası döneminde yayınlanması yasaklanmış olan gazete, dergi vb.. neşriyatlar üzerindeki yasakları kaldırdı. Genel af ilan edildi. Hapiste bulunan sürgünler/tutuklular tahliye edildi. Hapisten tahliye edilen siyasi tutuklular faaliyetlerine devam edeceklerdir.

Brenda Shaffer bu değişimi şöyle izah eder; *“bu ılıman ortam açık siyasi faaliyete izin veren ve önceden yazılmış olan birçok ideolojik ve kültürel eserleri yayınlamayı mümkün kılan mevcut durum, siyasal bir özgürleşme dönemine yol açtı. Yayınların ve faaliyetlerin bazıları Rıza Şah'ın merkezileştirme politikalarının İran'da büyük rahatsızlık yarattığını ortaya çıkardı. Bu rahatsızlıkların çoğu İran'daki Azerbaycanlılar tarafından dile getirildi”*¹³⁹.

3.2. Pehleviler Döneminde Azerbaycan'a Uygulanan Ekonomik Politikalar

Pehlevi Hanedanlığı dönemi başlamadan evvel İran'ın kuzey batısını teşkil eden Azerbaycan eyaleti (İran Azerbaycanı) sadece İran'ın değil Asya kıtasının da en kalkınmış, en zengin ve en mamur mıntıkasıydı¹⁴⁰. Mirza Bala Mehmetzade'nin

¹³⁷ Tayyar Arı, 2008, s.196.

¹³⁸ Gülara Yenisey, **a.g.e.**, s.102-103.

¹³⁹ Brenda Shaffer, **a.g.e.**, s.62.

¹⁴⁰ Şarklı, “Orta Şarkın İhtilafı Bir Bölgesi (İran Azerbaycanı)”, **Tasvir**, Sayı 243, 2 Aralık 1945, s. 2

tasvir gazetesinde yayınlanmış olan ‘‘İranda Olup Bitenler’’ adlı makalesinde de bu bölgenin yılda iki mahsul verecek derecede münbit bir araziye malik olduğu belirtilmektedir¹⁴¹. Hatta Azerbaycan’ın merkezi yani Tebriz, ülkenin ikinci başkenti kabul ediliyordu¹⁴². Her yönüyle kalkınmış olan Azerbaycan’ın, dış ülkelerle ticari ve iktisadi münasebetleri her geçen gün artış gösteriyordu¹⁴³. Azerbaycan İran’ın en hareketli ticaret merkezi iken Rıza Han iktidara gelince bu bölge halkının Türkiye ve Rusya ile ticari münasebetlerini yasakladı¹⁴⁴. Tahran’ı ülkenin ticaret, ekonomi, siyaset, kültür merkezi yaptı. Merkezi devlet özellikle kuzey etnik bölgeleri olan Azerbaycan, Gilan, Mazenderan gibi bölgelerden yapılan dış ticaretin kontrolünü şeker, tütün vs. ticaret tekeli ele geçirdi. Bütün bölgenin ihtiyaçları Tahran’dan sağlanır hale getirildi¹⁴⁵.

Önceki dönemlerde İran’ın en mamur bölgesine sahip olan ve İran’ın can damarı olan Azerbaycan Pehlevi dönemiyle birlikte her geçen gün gerilemeye başladı. Bu dönemde İran’ın bütün ihtiyaçları özellikle İran’ın ülke genelinde topladığı vergilerin büyük bir kısmı bu bölgeden karşılanmaya başlandı. Hemen hemen devletin bütün ihtiyaçlarının sorumluluğu Azerbaycan’a yüklenmişti. Alınan yüklü miktarda vergilere ilaveten üretilen mahsüllerin tamamı merkeze taşınmaktaydı. Bunun karşılığında ise çok cüz’i para ödenmekteydi. Elinde hiçbir şey kalmayan Azerbaycan eyaleti öyleki, adeta varlık içerisinde yokluk yaşıyordu. Her tür mahsulü yetiştiren ve ülkenin bütün ihtiyacını karşılayan bölgenin halkı buğday değil de arpa yiyorlardı. Yokluk ve sefaletle terk edilmiş olan bölgeye kazançları

¹⁴¹ Mirza Bala Mehmetzade, ‘‘İranda Olup Bitenler’’, **Tasvir**, Sayı 615, 13 Aralık 1946, s.4.

¹⁴² Azerbaycan bölgesi, doğal kaynaklarının çokluğuna rağmen yanlış uygulanan iktisadi siyaset sonucunda ülkenin güneyinde yer alan geri kalmış Kirman eyaleti vb. bölgeler arasına girer. Bkz., M. S. İvanof, **Târih-i Novîn-i İran**, (Ruşadan Farsçaya Çevirenler Refik Şehid-î Huşeng-Hasan Kasım-i Penah), 1356, s.107.

¹⁴³ Ekrem Rehimli, **Seyid Cafer Pişeveri (Hayatı ve İctimai-Siyasi Faaliyeti)**, Nurlar, Bakü, 2009, s.95.

¹⁴⁴ Mehmet Metin Ören, **a.g.e.**, s.90.

¹⁴⁵ Rafael Blaga, **İran Halkları El Kitabı**, Yayınevi Belirsiz, Yayıyeri Belirsiz, 1997, 1. Baskı, s.119.

bırakılmadığı gibi doğal afet yaşadığında da gerekli yardım ve desteği görmemiştir. Örneğin, 1929 yılında sele maruz kaldığı için 32 milyon riyal hasara uğramış olan Tebriz ve çevresi merkezi hükümete durumu bildirip yardım talep etmiştir. Durumun vehametini bildiren pek çok müracaatlarda bulunmuş olmalarına rağmen Tebriz seddinin ve zarar gören evlerin tamiri için talep ettikleri yardım karşılıksız bırakılmıştır¹⁴⁶.

Devlet desteği sağlamadığı ve ellerindeki hububatları güç kullanarak yok paraya satın aldığı yetmiyormuş gibi, milli sermaye ile ülkenin kuzeyinde kurulmuş müesseselerin normal faaliyetine muhtelif sebeplerle izin verilmeyip engel olunmuştur. Ülkenin kuzeyinde sanayinin bütün sahalarında (madencilik, pamukçuluk, tütüncülük, ipekçilik, vs..) hem tabî hem fiziki imkanlar var olmasına rağmen sanayi müesseselerinin hemen hemen hepsi şehirlere (Tahran vs..) taşınmıştır¹⁴⁷. Rıza Şah, İran'ı savaş sonrası yıllarının karışıklığından bir istikrar dönemine sokarken programlarının uygulanması için gelirini artıracak politikalar takip etmiştir. Şah, bunu Kaçarlardan daha etkili bir vergi toplama sistemi başlatarak, ithalat vergilerini arttırarak, çay, şeker ve tütün gibi tüketici maddelerine dolaylı vergi koyarak gerçekleştirmiştir. Devlet gelirlerinin büyük bir kısmını ülkenin iç ulaşım sistemini geliştirmeye harcayarak, hem iç ticaretin canlandırılması hem de askerin uzak bölgelerdeki kontrolü sağlanmıştır. Uzun zamandır ertelenen trans-İran demir yoluna önem verildi ve Hazar Denizi'nden Tahran yoluyla Basra Körfezi'ne kadar uzanan demir yolu yabancı kredilere başvurulmadan tamamlandı. Ülkenin içinde bulunduğu buhranlı durum İran devletini sanayileşme projelerine yöneltti¹⁴⁸.

Sanayileşme hamlesi yeni bir iş gücü yaratarak büyük şehirlerin karakterini değiştirmiştir. Rıza Şah'ın iktidarında şehirler değişirken kırsal bölgeler için özellikle de Azerbaycan bölgesi için aynı şeyler söylenemezdi. Müesseselerin şehirlere taşınmasıyla sadece tarımsal gelişmeler ihmal edilmemiş aynı zamanda büyük toprak sahiplerinin kiracıları üzerindeki baskı ve zulümleri arttırılmış, köylülerin yaşam

¹⁴⁶ “Azerbaycan der Dovre-i Diktatori-i Rıza Şah”, **Yol**, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Heftenâme-i Heber-i Daneşcûyân-i Türk-i Daneşgah-i Tahran, Şomare 10, Tahran, 1381, s.4-5.

¹⁴⁷ Ekrem Rehimli, 2009, s.98,100.

¹⁴⁸ William L. Cleveland, **a.g.e.**, s.212.

kalitesi düşürülmüştür. Toprak sahiplerinin gücüne güç katan yasalar kabul edilmiştir. Öyleki 1930'lu yılların ortalarında tarımsal nüfusun %95 - %98 kadarı topraksız kalmıştı¹⁴⁹. Kırsal kesim sakinlerini Avrupalı gibi giyinmeye zorlamış, onların refahını arttırmaya ya da milli hayata katılımlarını teşvik etme yolunda hiçbir şey yapmamıştır¹⁵⁰. Rıza Şah'ın politikası yüzünden her yönden zor durumda bırakılan halkın merkeze olan akını hızlanmıştır. Azerbaycan'dan en az 25.000 kişi sadece Tahran'a yerleşmek zorunda kalmıştır¹⁵¹. Böylece Fars olmayan halkın merkezde kendi dilini, milli kimliğini yitirmesi, asimile olması hızlandırılmış, ülkenin diğer bölgeleri siyasî, iktisadî yönden zayıf bırakılmıştır. Şüphesiz Şah Rejiminin en önemli tedbirlerinden biri bu olmuştur¹⁵².

Rıza Şah'ın, ülkenin kuzey bölgesine karşı garezli siyaseti neticesinde bölgenin iktisadi gelişme hızı azalmış, İran'ın başka bölgelerine nisbeten her geçen gün gerilemiştir. 1930'lu yılların sonuna doğru ise ekonomisi hayli zayıflamıştır¹⁵³. Muhammed Rıza Şah'ın iktidara geldiği 1941 yılından itibaren ise yabancıların müdahalesi ile birlikte İran'ın ekonomisinde iktisadi güçlükler kendisini iyice hissettirmeye başlamıştır¹⁵⁴. 1920'den önce İran'ın en kalkınmış, en zengin bölgesi olan Azerbaycan ve çevresi uygulanan olumsuz politikalar sebebiyle gerilemeye yüz tutmuştur. Ülkenin daha önce varlık içerisinde bulunan kuzey bölgesi halkı, sefalet ve yokluk içerisinde düşürülmüştür.

3.3. Pehleviler Döneminde Azerbaycan'a Uygulanan Kültürel Politikalar

İran'da Pehlevi sülalesinin hakimiyeti ile İran'da kara günler kendisini göstermeye başladı. İran'daki Azerbaycan Türkleri ve diğer etnik gruplar Pehlevi rejimi altında aşırı ölçüde kültürel baskı ve ayrıma uğradılar. Fars olmayan halkın asimile edilmesinde, onların etnik ve milli bilincinin önünün alınmasında en etkili

¹⁴⁹ Nikki Keddie, **Roots of Revolution (An Interpretive History of Modern Iran)**, Yale University Press, New Haven and London, 1981, s.103.

¹⁵⁰ William L. Cleveland, **a.g.e.**, s.213.

¹⁵¹ Mehmet Metin Ören, **a.g.e.**, s.90.

¹⁵² Ekrem Rehimli, 2009, s.98,100.

¹⁵³ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.202.

¹⁵⁴ Berna Gürkaş, **a.g.m.**, s.224.

yöntem olarak onları öz dillerinden mahrum etme siyaseti uygulamaya koyuldu. Bu politika azınlık dillerinde eğitim veren okulları ve bu dillerde neşriyat yapan kuruluşları kapatmayı içermekteydi. Bu siyasete uygun olarak ana dilinden istifade etmek, ana dilinde okuyup yazmak, yerel dillerde kitap ve gazete basmak yasaklandı¹⁵⁵. Mahkemelerde dahi ana dilde konuşma yapılmasına izin verilmedi. Hatta yas-taziye meclislerini Farsça haricinde bir dil ile yapmak bile yasaklandı. Sokaklarda kendi dilleri ile konuşan insanlar takibe maruz kalıp türlü türlü aşağılanma ve cezalara tabi tutuldular¹⁵⁶. Örneğin, sınıfta Azerbaycan Türkçesi ve diğer ‘aşiret’ dillerini yanlışlıkla kullanan çocuklar para cezasına çarptırılmış kimi zaman da dövülmüşlerdir¹⁵⁷.

M. S. İvanof’un tezi de bu bilgileri desteklemektedir. “*İrtica terörü özellikle İran Azerbaycanı’nda geliştirildi. Baskı, zulüm ve diktatörlükle boyunduruk altına alındı. Oysa burada yaşayan halk Azerbaycanlı olarak anılır ve Farslardan farklı bir millettirler. Kendilerine has dilleri vardır yani Azerbaycanca (Türkçe) konuşurlar. Kendilerine has kültürel ve ahlaki özellikleri vardır. Ama İran yönetici çevreleri bu şekilde kabul etmemekteydi. Hatta aşırı fars milliyetçisi olan İran yönetici çevrelerinden bazıları mevcut gerçeğe rağmen Azerbaycan dilinin Fars dilinin bir lehçesi olduğunu söylüyorlardı, bazıları da kendi dillerini yabancı egemenliği altında unuttuklarını dile getiriyorlardı. Devlet kurumlarının tamamında ise farsça mecburi kılınmıştı. Öyleki, Azerbaycanlı çocuklar Farsça bilmiyorlardı ama yine de onlara ders programlarında ve ders kitaplarında eğitim veriliyordu. Bu şekilde ana dillerinden mahrum bırakıldılar. Yani sahip oldukları hak ve hukukları ellerinden alınmıştı*”¹⁵⁸.

İran’ın geniş, engebeli arazisi ve etnik grupların çokluğu nedeniyle tek bir milli laik kültür yaratılması kolay değildi. Ancak Rıza Şah onu da yaratmaya çalışmıştır. Atatürk’ün yaptığı gibi eski İran imparatorluklarının İslamiyet öncesi

¹⁵⁵ Brenda Shaffer, “İran’da Azeri Türkleri”, **Türkler**, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.634.

¹⁵⁶ Ekrem Rehimli, 2009, s.95; Gülara Yenisey, **a.g.e.**, s.112.

¹⁵⁷ Brenda Shaffer, **a.g.e.**, s.83; Bu aşağılanma ve cezalar hakkında bilgi için ayrıca bkz; Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.203.

¹⁵⁸ M. S. İvanof, **a.g.e.**, s.106-107.

başarılarını yeni İran'ın milli sembolleri olarak benimsedi. Ülkenin adı, Arî kökenlerini belirtmek için resmen Acemistan'dan İran'a değiştirildi. Devlet okulları müfredatında yurtsever tavırların geliştirilmesi özendirildi. Gençler arasında milliyetçi duyguları aşlamak için kız ve erkeklere yönelik izci örgütleri kuruldu. Şah, azınlık dillerinin kullanılmasını ve etnik giyselerin giyilmesini yasakladı, Farsça'daki Arapça ve Türkçe sözcüklerin sayısını azalttı¹⁵⁹. Rıza Şah hakimiyete geldiğinde ilk tedbirlerinden biri " Fars Dilini Yabancı Sözlerden Temizlemek" adı altında 1926 yılında özel bir komisyon oluşturmak olmuştur. Bu komisyon "Ecnebi Söz" adı altında bütün Türk sözlerini askeri sözlüklerden çıkarttı. Sonra coğrafya ve yerleşme alanlarının adlarını değiştirdi. Daha sonra da isim ve soy isimlerde bunu uyguladı¹⁶⁰. İsimleri Farslaştırma akımı "Farhangestâne İrân"ın kurulması ile başlamıştır. Bu uygulamanın oluşumunda kilit isim, Pan İranizm düşüncesinin kurucularından M. A. Furugi olmuştur. Onun önerisi ile Ferhangestân'a bağlı Coğrafya Komisyonu oluşturulmuştur. Bu komisyonun görevi *İran'da yabancı coğrafi isimleri Farslaştırma* olarak tanımlanmıştır. Burada "yabancı"dan amaç özellikle Türkçe ve ikinci sırada Arapça sözcükler olmuştur. Komisyonun Farslaştırma uygulaması özellikle ülkede Türkçe olan bütün kent, köy, ırmak, dağ, dere, bölge, çöl ve hatta aşiret isimleri kapsamıştır. Komisyon bütün yazışma ve kararlarında özellikle Türk ve Arap kökenli sözcüklerin değiştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. İsimleri Farslaştırma akımını daha sonra Farsçayı Türkçe ve Arapça kökenli sözcüklerden arındırma akımı (Fârsiye Sare) takip etmiştir¹⁶¹. Türkiye'ye okumaya gitmek isteyen Türk çocuklarına müsaade edilmemiştir. Gitmiş olanlara da harçlık gönderilmesine izin verilmemiştir¹⁶². Farsça'nın baştanbaşa bütün ülkede hakim olması için bu dilde kaleme alınmış çeşitli kitaplar, eserler uygun fiyata dağıtıldı ve pahalı olmayan gazeteler ülkenin en ücra köşesine kadar ulaştırıldı. Bu sistem düzenli bir program çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Bazı Fars kabileleri

¹⁵⁹ William L. Cleveland, **a.g.e.**, s.212.

¹⁶⁰ Ekrem Rehimli, 2009, s.97.

¹⁶¹ İsim yasağı ile ilgi ayrıntılı bilgi için bkz., Rafael Blaga, **a.g.e.**, s.123-124.

¹⁶² Mehmet Metin Ören, **a.g.e.**, s.90.

yabancı dil konuşan halkın bulunduğu bölgelere gönderilip yerleştirildi. Bu bölgelerdeki bazı kabileler ise Farsça konuşulan bölgelere gönderildi¹⁶³.

Bu tedbirlerle birlikte ülkede yerel milli dillerde tek bir okulun bulunmamasına rağmen bu dillerde sınırlı radyo-televizyon ve yazılı yayınlara izin verildi. Bu sınırlı yayınların esas amacı bölünmüş parçalara yönelik İran rejimini propagandasını yapmak olmuştur. İran rejimini propagandası yapılırken de kullanılan diller, tamamiyle Farsça, Arapça ve yerel dillerin karışımından oluşan yapay bir dil kullanıldı. Bu yolla, yerel dillerin Farsça, Arapça karışımı uyduruk birer bozuk lehçe olduğu görüntüsü verilmeye çalışıldı. Bu yapay karışık diller halkın yerel dillerinden Farsçaya geçişini daha da kolaylaştırmıştır¹⁶⁴.

Pehlevî yönetimi 1930'lu yıllarda da İran'ın genelinde uygulanmasını öngördükleri Farslaştırma politikasına başladılar. Özellikle devlet bütçesinden Farsçılık propagandası yapan edebiyatçılara, tarihçilere, eğitimcilere ve sanatçılara büyük bir bütçe tahsis etmişlerdi. 1930 yılında Şah Hükümeti'nin bu yönde aldığı karar şu başlığı taşımaktaydı: "toplumsal düşüncenin eğitimi". Bu 1931 yılında Sovyet Azerbaycanı'nda uygulamaya konulan "Leninist Aydınlar Sınıfı" oluşturulması politikasının İran ayağını oluşturmaktaydı. Farsçılık politikaları o denli etkiliydi ki, Sovyet Azerbaycanı'nın birinci sekreteri Mir Cafer Bağirov bile Stalin'e gönderdiği gizli mektubunda İran Türklerinin durumundan yakınmaktaydı: "*Rıza Şah diktatörlüğü döneminde Azerbaycan halkı sadece üst düzey devlet görevlerinden değil, orta ve alt kademedeki memurluklardan da uzaklaştırıldılar. Aynı durum orduda da söz konusudur. Üst düzey askeri makamlarda Azerbaycanlılara az rastlanır. Fars dilini devlet dili olarak ilan etmekle Şah, Güney Azerbaycan'daki devlet yönetim merkezlerini Farslaştırmak eğilimindedir. Okullarda Azerbaycan dili tamamen yasaklanmış, eğitim Farsça yapılmaktadır. Yerel yönetimlerde bütün resmi yazışmalar Farsça yürütülmektedir. Üst düzey yöneticilere Azerice hitap etmek yasaktır*"¹⁶⁵.

16 Haziran 1934'te Türkiye'ye Atatürk'ü ziyarete giden Rıza Şah Pehlevi, ülkesine geri döndükten sonra Atatürk'ün dehasından, milliyetçiliğinden ve onun

¹⁶³ Touraj Atabaki, **a.g.m.**, s.31-32.

¹⁶⁴ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz., Rafael Blaga, **a.g.e.**, s.125-126.

¹⁶⁵ Aygün Attar, **a.g.e.**, s.270-271.

Türk Dünyası siyasetinden korkmuş olsa gerek, İran Türklüğünün de etkileneceği endişesiyle onlara karşı çok zalimce tavır alır. Derhal devletin resmi dilinin Farsça olduğunu ilan eder¹⁶⁶. Ayrıca 1934 yılının sonbaharında İran Meclisi'nin kabul ettiği ‘‘Ülkede Başka Dillerde Mektuplaşmaya, Şikayet ve Dilekçelere Bakmaya Yasak Koymak’’ hakkında kanuna dayanarak, Azerbaycan dilinde kitap, gazete vs.. yayınlamak resmen yasaklandı¹⁶⁷. Bu yollarla Fars olmayanları ve özellikle İran Türklerini milli, manevi, sosyal, iktisadi, kültürel bakımdan asimile edip farslaştırabilmek için acımasız tedbirler alınmıştır.

Farslaştırma politikalarını sürdürülen bir yandan da eğitilmiş yönetici eksikliği çeken Rıza Şah, bu eksikliği gidermek amacıyla eğitime daha fazla fon ayırdı. Özellikle farsçılık propagandası yapan edebiyatçılara, tarihçilere, sanatçılara büyük bir bütçe ayrıldı¹⁶⁸. Ayrıca 1935 yılında Tahran Üniversitesi'ni açtı ve her yıl 100 kişiye Avrupa üniversitelerinde okumaları için burs verdi. Lise ve üniversite öğrencilerinin çoğu devlet hizmetine girerek benzer öğrenim geçmişleri ve reformlara karşı benzer tutumları olan bir bürokratik sınıf oluşturdu¹⁶⁹. Azerbaycan'da ise durum böyle olmamıştır. Murtaza Nizamettin Tebrizli, Azerbaycan'daki eğitimin eksikliğine şöyle değinir; ‘ ‘Azerbaycan'ın büyüklüğüne ve nüfusunun kalabalıklığına rağmen burada eğitime ehemmiyet verilmemiştir. Eğitim teşkilatının günden güne genişletileceği yerde kısıtlanması hayret vericidir. Tebriz'de eskiden üç erkek lisesi mevcut olduğu halde bunların ikisi kapatılarak ‘ ‘Debiristan-ı Firdevsî’’ namında bir lise kuruldu. Azerbaycanda tahsil yalnız ve yalnız paralılara mahsus olup hali vakti yerinde olmayanlar için erişilmez bir arzu olmuştur. Hükümet tarafından hiçbir yardım ve teşvik yapılmazdı’’¹⁷⁰.

¹⁶⁶ Mehmet Metin Ören, **a.g.e.**, s.89; Ali Kafkasyalı, **İran Coğrafyasında Türkler (İran Türklerini Tanıyalım)**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2011, s.41.

¹⁶⁷ Ekrem Rehimli, 2009, s.96; Mehmet Metin Ören, **a.g.e.**, s.87.

¹⁶⁸ Aygün Attar, ‘‘İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü’’, **Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi)**, Sayı 52, Ankara, 2008, s.33.

¹⁶⁹ William L. Cleveland, **a.g.e.**, s.212.

¹⁷⁰ Murtaza Nizamettin Tebrizli, **Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebapleri**, C.1, İstanbul, 1946, s.75.

1939 yılından itibaren ise, Pehlevi yönetimi Azeri ve Azerbaycanlı kimliğini ön plana çıkartmaya başlamıştır. Azeri ve Azerbaycanlı kimlikleri ön plana çıkartılarak Azerbaycan Türkleri üzerindeki Türk kimliğini kaldırılmaya, onlara Türkleşmiş İrani kimliği verilmeye çalışılmıştır. Bu uygulama bütün yerel halklara uygulanmıştır. Fars ulusçuluğu diğer etnik grupları ulus olarak kabul etmemekle birlikte, onları Fars kültürel geçmişinin bir parçası olarak görmemişlerdir. Bu sebeple İran'da Farslar hariç diğer milletlerin milli kimlikleri resmen tescil edilememiştir¹⁷¹.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinde İran Azerbaycanı ile söz konusu soruna ilişkin bir belgede verilen bilgilere göre İran yönetiminin uyguladığı şiddet politikaları Türklük bilinci ve dayanışmayı arttırmıştır. Azeri Türkleri'nin Türkçe konusundaki hassasiyetlerine ve İran yönetiminin ise bu durumdan ne kadar rahatsız olduğuna dair belgede çeşitli örnekler verilmiştir. Verilen örnekler diğer kaynaklarda verilen bilgileri destekler niteliktedirler. Farsçadan başka bir dil konuşulmasına izin verilmediğine, okullarda Farsça eğitim yapıldığı bildirilmektedir. Bölgede ana dillerinin (Türkçenin) öğrenilmemesi için önemli bir çaba sarfedildiği, Ermeniceye bile müsamaha gösteren İran yönetiminin Türkçe'yi kesinlikle yasakladığı belirtilmiştir¹⁷².

¹⁷¹ Rafael Blaga, **a.g.e.**, s.98-99.

¹⁷² Barış Metin, **a.g.m.**, s.180-181.

II. BÖLÜM

AZERBAJCAN MİLLİ HÜKÜMETİ ÖNCESİ HAZIRLIKLAR

1. AZERBAJCANDAKİ ÖZGÜRLÜK HAREKETİNİN İLK ADIMLARI

1925 yılında 1906 anayasasını uygulamak şartı ile şahlık tahtına oturan Rıza Şah üzerine yemin ettiği meşrutiyet anayasasını rafa kaldırmıştı. Kendi keyfine göre değiştirdiği bir anayasası vardı. Şeyh Cemaleddin Afgani'nin gösterdiği yol doğrudu. Şahlar adil değilse, milletin idaresine hürmet etmiyorsa devrilmeliydi. Yerine Cumhuriyet gelmeliydi. Yavaş yavaş bu fikirler geliyor, fakat taraftarları hapisaneleri boyluyordu. Bunların arasında Seyit Cafer Pişeverî de bulunuyordu¹⁷³.

1941'de yabancı ülke askerlerinin İran'a girmesi ve Fars olmayan yerel halka türlü türlü acımasız kurallarını baskı ve zulümle kabul ettiren Rıza Şah'ın tahttan indirilmesiyle İran'da var olan baskıcı siyasi ortam, yerini daha ılıman bir ortama bırakır. Rıza Şah hakimiyetinin devrilmesi ile başlayan bu ılıman ortamda zindanlara atılmış, sürgünlere gönderilmiş, takiplere maruz kalmış inkılapçılar, vatanseverler, aydınlar, siyasi tutuklular, demokratlar özgürlüklerine kavuşurlar¹⁷⁴.

Özgürlüğüne kavuşanlar arasında Seyid Cafer Pişeverî de vardır. Seyid Cafer Pişeverî İran Azerbaycanı'nda Halhal'da dünyaya gelmiştir. 12 yaşında ailesiyle birlikte Sovyet Azerbaycanı'na (Bakü) gitmiştir. Eğitimini burada almış ve tamamlamıştır. İş hayatına da burada başlamıştır. Hayatının uzun bir süresini Bakü'de geçiren Pişeverî dönemin siyasi olaylarını yakından yaşamıştır ve siyasi olayların etkisi altında kalmıştır. Ekim inkılabından sonra kendisini siyasi mücadele meydanında bulmuştur. İran'a geldiğinde Rıza Şah'ın izlediği politikalara karşı bir mücadele içerisine girmiştir. Buna karşılık 1309/1930 yılında tutuklanarak hapse

¹⁷³ Mehmet Metin Ören, **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Mars Marbaası, Ankara, 1980, s.88-89.

¹⁷⁴ Vidadi Mustafayev, **Cenubi Azerbaycan Milli Şuur (XX. Asrın I. Yarısı)**, Azerbaycan İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, Bakü, 1998, s.108.; Şevket Tağıyeva-Ekrem Rehimli-Samed Bayramzade, **Güney Azerbaycan**, Orhan Yayınları, Bakü, 2000, s.210-211.

atılmıştır¹⁷⁵. 1320/1941 yılında ilan edilen genel af ile 11 yıllık esareti son bulmuş, özgürlüğüne kavuşmuştur¹⁷⁶.

Hayatının uzun bir süresini İran’da komunizmi yayma suçlamasıyla 11 yıl zindada tutulan Seyid Cafer Pişeveri özgürlüğüne kavuşunca Tahran’a gider. Selamullah Cavid hatıratında şöyle bahseder; “*Pişeverî hapisten çıktıktan sonra Tahranda da faaliyetlerine devam etti. Türkçe yayınların yasak olmasından farsça Ajir gazetesini çıkarmaya başladı. Pişeverî’nin en yakın arkadaşı olan Kerîm Kişâverz de Pişeverî ile birlikte bu gazetede çalışmaya başladı. Pişeveri burada yaşayan Azerbaycanlıları Ajir gazetesi etrafında topladı*”¹⁷⁷. Böylece Rıza Şah’ın baskısıyla susturulan unsurlar tekrar ortaya çıkmıştı ve 1925’ten önceki statülerine tekrar dönmeyi istiyorlardı. Onların yeniden siyasi mücadele meydanına gelmesi ile muhtelif cemiyetler ve partiler kurulmuş ve faaliyet göstermişlerdir. Karşılarındaysa Rıza Şah’ın zamanında çıkar sağlayan gruplar vardı. Bu gruplar kazanmış oldukları konumu korumak isteyen başta silahlı kuvvetlerin subay kadrosu olmak üzere, monarşinin devamında çıkarı olan kesimlerdi¹⁷⁸.

2.1. Milli Harekatın Öncüleri Olan Cemiyet ve Partiler (1941-1945)

Azerbaycan Demokrat Fırkası kuruluncaya kadar geçen süre içerisinde kurulmuş olan cemiyetler ve partiler hakkında kaleme aldığı “Milli harekatın pionerleri” adlı makalesinde Pişeverî, 1940’lı yıllardan itibaren kurulan teşkilatların ömrü çok kısa sürse de halkın uyanmasında, halkın ictimai, siyasi meselelere vakıf

¹⁷⁵ “Pişeverî ez Zindân-i Hodeş”, *Yol*, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Heftenâme-i Haber-i Daneşcûyân-i Türk-i Daneşgah-i Tahran, Şomare 10, Tahran, 1381, s.12-13.

¹⁷⁶ Hanbaba Beyanî, *Kâile-yi Azerbaycan*, İntişârât-i Zeryâb, Tahran, 1375, 1. Baskı, s.149.

¹⁷⁷ S. Cavid’in hatıratı için bkz.: Şâhruh Ferzâd, *Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan (Ez Tahliye-i Tebriz tâ Merg-i Pişeverî)*, İntişârât-i Ūhdâ, Tahran, 1386, s.658-659.

¹⁷⁸ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu (Siyaset, Savaş ve Diplomasi)*, Marmara Kitap Merkezi Yayınları, Bursa, 2008, 4. Baskı, s.241; William L. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi, (Çev. Mehmet Harmancı)*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, 1. Baskı, s.321.

olmalarında önemli rol oynadıklarına değinmiştir¹⁷⁹. Milli hareketin öncüleri olan cemiyet ve partilerden bazıları şunlardır;

2.1.1. Azerbaycan Cemiyeti

1940'lı yılların başlarında Güney Azerbaycan'daki milli baskı ve zulme tepki gösteren ilk teşkilatlardan biri "Azerbaycan Cemiyeti"dir. Ekim 1941'de kurulduğu bilinmektedir. Lakin cemiyetin kurucularından biri olan İsmayıl Şems, cemiyetin Sovyet ordularının İran'a girmesinden üç gün sonra kurulduğunu söylemiştir. Tebriz'de kurulmuş olan Azerbaycan Cemiyeti aydınları, tüccarları, köylüleri etrafında toplamıştır. Bu cemiyetin teşebbüsü ile Tebriz'de bir sıra tarihi adlar düzenlenmiş, sokak ve caddelere Azerbaycan milli kahramanlarının ve tarihi şahsiyetlerin isimleri verilmiştir¹⁸⁰. "Azerbaycan Cemiyeti kurulduktan bir ay sonra yani Kasım 1941'de "Azerbaycan" adlı gazeteyi neşretmeye başlamıştır. Milli ve ictimai özgürlük uğrunda mücadele eden cemiyet, bu gazeteyle faaliyetlerini, programını halka duyurmuştur¹⁸¹. Cemiyet Tebriz'de kurulduğu için burada daha güçlüydü. Yani, Tebriz dışındaki yerlerde gücünü pek hissettirememiştir. Merkezin irticacı kuvvetleri olan jandarma ve polis güçlerinin baskıları sonucunda bu cemiyet faaliyetlerini sürdüremeyip Nisan 1942'de dağılmıştır. Cemiyet üyelerinin çoğu antifaşist olan "Azadlık Cephesi"nde faaliyetlerini devam ettirmeye başlamıştır¹⁸².

Demokratik ve milli kuvvetlerin aynı ideoloji ve siyasi hedefler doğrultusunda seferber edilmesinde önemli görevler üstlenmiş olan bu cemiyet İran'daki Azerbaycan Türkleri'nin kimliklerini bir millet gibi tanımaları sürecine son derece büyük katkılar sağlamıştır¹⁸³.

¹⁷⁹ Ekrem Rehimli, **Güney Azerbaycanda Milli-Demokratik Hareket (1941-1946)**, Mega Neşriyatı, Bakü, 2003, 1. Baskı, s.35.

¹⁸⁰ Ekrem Rehimli, 2003, s.32.

¹⁸¹ Vidadi Mustafayev, **a.g.e.**, s.109-110.

¹⁸² Ekrem Rehimli, 2003, s.32-33.

¹⁸³ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.211; Gülara Yenisey, **İranda Etnosiyasi Harekatlar (1922-2004)**, Kanun Yayınları, Bakü, 2009, s.135.

2.1.2. Azerbaycan Zahmetkeşler (Emekçiler) Teşkilatı

1940'lı yılların başlarında Güney Azerbaycan'da kurulan teşkilatlardan biri de "Azerbaycan Zahmetkeşler Teşkilatı"dır. Ocak 1942'de kurulmuş bu teşkilatın uzuvları esasen işçiler, yoksul halktan ve rejimin baskısından sıkıntı çekmiş kişilerden ibaretti. Azerbaycanda yaşayan Kürt, Ermeni, Asuri ve diğer halklar arasında dostluğu pekiştirmeye çalışan bu teşkilatın rehberliğini halkın özgürlük mücadelesine sadakati ile seçilen inançlı ve imanlı kişiler yapmışlardır. Faşizm ve irtica aleyhine mücadele eden Sovyetlerle dostluğu savunmaktaydı¹⁸⁴. Azerbaycan halkının büyük çoğunluğunu teşkil eden köylüleri ayağa kaldırma ve mücadeleye seferber etme seviyesine ulaşamayan bir teşkilattır. Lakin Azerbaycan Zahmetler Teşkilatı milli duygularla kurulduğundan ve teşkilatı oluşturan kişilerin Azerbaycan'da yaşayan insanlardan ibaret olduğundan kısa süre içerisinde kendisine çokça taraftar toplamıştır. Azerbaycan Zahmetkeşler Teşkilatı Tebriz ve Azerbaycan'ın diğer büyük şehirlerinde faaliyet gösteren çok sayıda şubesiyle kitlelerin siyasi uyanışında ve mücadeleye katılmasında önemli faaliyeti olmuştur. Bundan rahatsızlık duyan irticacı güçler onların yerli memurlarını rahatsız ettiler. Teşkilatın faaliyetine engel olmak, adını kötüye çıkarmak için çeşitli hile, zorbalık, talancılık ve soygunculuğa başvurdular. Ustalıkla teşkil edilmiş bu vaziyetten maharetle istifa eden merkezi hükümete bağlı Tebriz jandarması Azerbaycan Zahmetkeşler Teşkilatı'na hucum ederek rehberlerini ve yarenlerini hapse attı. Rehbersiz kalan teşkilat, 1942 yılının sonbaharında bağımsız faaliyetini durdurmuştur. Antifaşist ve demokratik güçlerin dahil olduğu "Azadlık Cephesi"nde faaliyetini devam ettirmiştir¹⁸⁵.

2.1.3. Azerbaycan Hemkarlar Teşkilatı (İttihadiyye)

Sovyet ordularının İran'a girmesinden bir müddet sonra kurulan teşkilatlardan biri de "Azerbaycan Hemkarlar Teşkilatı"dır. Azerbaycan halkını etrafında toplayan, istismara, irticaya, faşizme, milli zulm ve devletin zorbalığına karşı

¹⁸⁴ M. M. Çeşmazer, **Azerbaycan Demokrat Partisinin Yaranması ve Faaliyeti (Cenubi Azerbaycan, 1945-1946)**, Azerbaycan CCP İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, Bakü, 1986, s.19.

¹⁸⁵ Ekrem Rehimli, 2003, s.31-32.

mücadele eden bir teşkilattir. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurulmasına ve "21 Azer" hareketına katkısı olan bir teşkilattir. Azerbaycan'da özellikle Tebriz'de kısa süre içerisinde güçlenmiştir. Çalışmaları ilk günden itibaren merkezi hükümete rahatsızlık vermiştir¹⁸⁶.

2.1.4. Azadlık Cephesi Teşkilatı

1940'lı yılların başlarında İran'da güçlü faaliyet gösteren siyasi teşkilatlardan bir diğeri de "Azadlık Cephesi Teşkilatı"dır. Azadlık Cephesi Teşkilatı bütün antifaşist ve özgürlük isteyen güçleri kendi etrafında tek bir cephede birleştiren bir teşkilattir. Bu teşkilatın Azerbaycan'da faaliyet gösteren şubesi daha etkin bir rol üstlenmiş olup önemli çalışmalarda bulunmuştur. Teşkilatın programında esas itibari ile faşizme karşı mücadeleye yer verildiğinden dolayı merkezi hükümet, teşkilatı resmen tanımak zorunda kalmıştır. Merkezi hükümet, her ne kadar Azadlık Cephesi Teşkilatı'nı tanımış ise de diğer teşkilatlarda olduğu gibi bu teşkilatın da faaliyetine engel olmaya çalışmıştır. Azadlık Cephesi Teşkilatı'nın Azerbaycan'da milli ve demokratik yönlü yayınların yayımlanmasında, toplumsal fikirlerin şekillenmesinde ve milli duyguların uyandırılmasında önemli çalışmaları olmuştur. Bu teşkilatın Azerbaycan'da faaliyet gösteren kolu Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın teşkilinde dikkate değer bir öneme sahip olan bir teşkilattir¹⁸⁷.

2.1.5. Azerbaycan Antifaşist Cemiyeti

İran'ın işgal edildiği 25 ağustos 1941 tarihinden yaklaşık bir yıl sonra 1942 yılının yazında "Azerbaycan Antifaşist Cemiyeti" kuruldu. Faşizmi bütün halkların özgürlük ve medeniyetinin düşmanı olduğu ideolojisini benimsemişlerdir. Mücadelerini bu yolda sürdürmüşlerdir. Bu cemiyet, Almanya karşıtı çalışmalarda bulunmuştur. 1943 yılının ortalarına kadar Erdebil, Marağa, Urmu, Sarab ve Eher şehirlerinde antifaşist cemiyeti komiteleri kurulmuştur. Cemiyet, Tebriz ve Erdebil'de Azerbaycan dilinde "Yumruk" adlı gazeteyi neşr etmeye başlamıştır.

¹⁸⁶ Ekrem Rehimli, 2003, s.37.

¹⁸⁷ Ekrem Rehimli, 2003, s.34.

İran Halk Partisinin özellikle faşizm aleyhine yaptıkları mücadelelerinde iftihar duyduklarını dile getirmişlerdir¹⁸⁸.

2.1.6. Demokrasi Ocağı Teşkilatı

1940'lı yılların başlarında faaliyet gösteren siyasi teşkilatlardan bir diğeri de ‘‘Demokratiya Ocağı Teşkilatı’’dır. 1943 yılının yazında kurulmuş olan bu teşkilatın esas faaliyet yeri ve merkezi Tebriz şehri olmuştur. Bu teşkilat İran kanunlarında var olan demokratik özgürlüğün elde edilmesi için mücadele etmiştir. Ayrıca bu teşkilat Azerbaycan'ın iktisadi ve medeni meselelerine önem vererek Azerbaycan'da eyalet encümeni kurulmasını talep etmiştir. Demokrasi Ocağı Teşkilatı 1944 yılının sonlarında İran Halk Partisinin Azerbaycan'da faaliyet gösteren şubesine katılmış, faaliyetlerini bu parti de devam ettirmiştir¹⁸⁹.

2.1.7. İran Halk Partisi (Tudeh)

1942 yılında Tahran'da kurulan İran Halk Partisi (Tudeh) 1930'ların eski İran Komünist Partisi'nin devamı niteliğindedir. Partiye verilen Tudeh ismi ‘‘emekçi, işçi sınıfı’’ anlamına gelmektedir. Partinin kurulmasında siyasi aydınların bir çoğunun önemli rolü olmuştur. Kurucu isimlerin arasında Rıza Rusta, Ebul Kasım Assadi, İrec İskenderi, Süleyman Mirza, Pervin Gunabadi, Murtaza Yezdi, Rıza Radmanesh, Kerîm Kişâverz vs. bulunmaktadır. 1941 yılında hapisten çıkarak ‘‘Ajir’’ gazetesinin editörlüğünü yapmaya başlayan Seyid Cafer Pişeverî de Tudeh Partisinin kurulmasında katkı sağlamıştır. Kısa süre içerisinde köylülerin, işçilerin, tüccarların ve diğer partilerin katılımıyla büyüyen parti, orta tabakadaki bu kesimin hukuki hakları ve özgürlükleri mücadelesinde başarılı bir şekilde öncülük etmiştir. Tebriz, Zengan, Erdebil, Marağa, Makü, Rızaiye, Hoy, Meşhed, Semnan, Şahrud, Damghan ve Kazvin şehirlerinde teşkilatlanıp faaliyetler göstermişlerdir. Yani Azerbaycanın hemen hemen her yeri Tudeh Partisinin faaliyet merkezi olmuştur¹⁹⁰.

¹⁸⁸ M. M. Çeşmazer, **a.g.e.**, s.24.

¹⁸⁹ Cemil Hasanlı, **Güney Azerbaycan Sovet-Amerika-İngiltere Karşdurması (1941-1946)**, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakü, 2001, s.17.

¹⁹⁰ George Lenczowski, **Russia and the West in Iran (1918-1948)**, Cornell University Press, New York, 1949, s.223-226.

Yabancılara verilen imtiyazlardan rahatsızlık duyan ve olumsuz ekonomik koşullarla boğuşan İran halkının yükselen milliyetçi değerlerini temsil eden bir partidir¹⁹¹. En çok desteklenen, kurumsallaşan reform örgütü Tudeh Partisi halkın geniş kesimine hitap etmiştir. İşçi yasalarını, işçiler ve köylüler için toprak reformunu, kadınlara siyasal hakları ve düşük aylıklı memurlara daha iyi koşullar vaat eden Tudeh Partisi, marksist ve sovyet yanlısı bir tutum sergilemişse de liderleri dini kurumu ve genel dini duyguları yabancılaştırmamak için kendilerine komünist demekten kaçınmışlardır. Milli tabakalarını genişleterek İran'ın en büyük ve en iyi yönetilen siyasi örgütü haline gelmiştir¹⁹². Keza Selamullah Cavid hatıralarının birinde bu konu hakkında şöyle bahseder: *“Bu süreç içerisinde kurulmuş olan bütün diğer parti ve cemiyetlere nazaran İran Halk Partisi'nin ve İran Demokrat Partisi'nin, temsilcilerinin sayısı daha fazlaydı. Hatta iki üç kişinin katılımını sağlamak için sıkı pazarlıklar ve anlaşmalar yapılırdı. Azerbaycanlıların ve Kürtlerin teklifleri ise zaten belliydi”*¹⁹³. Lakin İran Halk Partisi'nin Azerbaycan'daki teşkilatlarında önderlik yapan kişiler, buradaki milli ve vatanperver güçlerin istek ve taleplerini bilmedikleri için halkı arkasına alamadılar ve onları tek cephede birleştiremediler. Teşkilat önderleri Azerbaycanlıların ve gayri fars halkların milli hukuk ve haklarına bigâne oldukları için yeri geldiğinde onları milliyetçilikle de itham ettiler¹⁹⁴. Gelişen siyasi atmosferde İran Halk Partisi'nin söylemleri gittikçe sınıfsal odaklı olup İran halkına hitap etmekten uzaklaştı. Seyid Cafer Pişeverî ise, yapılan ve yapılacak olan politikaların sınıf farkı gözetmeksizin milli odaklı olmasını savunuyordu. Bu ve buna benzer sebeplerden dolayı Seyid Cafer Pişeverî kuruluşunda içlerinde bulunduğu İran Halk Partisine katılmamıştır¹⁹⁵. Azerbaycan

¹⁹¹ Berna Gürkaş, “Türkiye İran İlişkileri”, **Satranç Tahtasında İran (Nükleer Program)**, Ed. Kenan Dağcı, Atilla Sandıklı, Tasam Yayınları, İstanbul, 2007, 1. Baskı, s.225.

¹⁹² Tayyar Arı, 2008, s.242; William L. Cleveland, **a.g.e.**, s.321.

¹⁹³ Şâhruh Ferzâd, **a.g.e.**, s.658.

¹⁹⁴ Ekrem Rehimli, 2003, s.49.

¹⁹⁵ Touraj Atabaki, **Azerbaijan Ethnicity and The Struggle for Power in Iran**, I. B. Tauris Publishers, New York, 2000, s.100; Krş Bkz., Osman Erol, **İran İç**

halkının isteğine ve milli taleplerine cevap veren parti olma özelliğini yerine getiremeyince yeni bir partinin kurulmasını zarurileşmiştir. Bu parti şüphesiz Azerbaycan Demokrat Fırkasıdır.

2.2.Milli Harekata Karşı Olan Parti ve Teşkilatlar

1940'lı yıllardan itibaren inkılapçı, vatansever, aydın kişiler tarafından Azerbaycan'da kötü olan ictimai, iktisadi duruma son verebilmek adına kurulmuş olan teşkilatlar, partiler, cemiyetler olduğu kadar; Rıza Şah zamanında sağladıkları çıkarlarının son bulmasını istemeyen gruplar da bulunmaktaydı.

İşte bu grupların liderliğinde Eylül 1941 yılında İran'da bir dizi Rusya aleyhtarı ve irticacı teşkilatlar, partiler ve cemiyetler kurulmuştur. "Kebud", "Peykar", "Mihenperestan" gibi partiler İran'da faşizm tebligatı yapmışlardır. "Hemrahan", "Adalet", "Merdom", "Mihen", "Vatan", "İradeye Milli" ve burada saymadığımız bir çok parti halkın özgürlük hareketine karşı çıkmak için kurulmuş ve bu uğurda faaliyet göstermiştir. Bu partilerin destekçisi İran hükümeti olmuştur. Bu partiler muhtelif vasıtalarla emperyalist dairelere bağlı olmuşlardır. Bu partilerin üye sayısı yüz kişiden fazla olamamıştır¹⁹⁶.

1941-1942 yıllarında Tebriz şehrinde de "Azerbaycan Halk Partisi" ve "İrane Bidar" (Uyanmış İran) adlı gerici partiler faaliyet göstermiştir. Bu partiler büyük mülk sahiplerine ve tüccarlarına hizmet etmişlerdir. Esasen İngiltere ve faşist Almanya taraftarlarından teşkil olmuşlardır. İrticacı sınıflar ve İran hükümeti bu partiler vasıtasıyla demokratik hareketin yükselmesine engel olmaya çalışmışlardır¹⁹⁷. Bu partilerden "İrane Bidar" partisi 1942 yılında Tahran şovenist çevreleri tarafından kurulan bir partidir. Ülkede baş kaldıran milli özgürlük isteyenlere engel olmak için elinden geleni yapmıştır. Bu partinin mensupları, Azerbaycan'daki siyasi teşkilat ve cemiyetlerin içerisine casuslarını göndererek onları içerden çökertmiştir¹⁹⁸. Yukarıda adı geçen partiler 1943 yılının başlarında

Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kocaeli, 2007, s.89.

¹⁹⁶ M. M. Çeşmazer, **a.g.e.**, s.26.

¹⁹⁷ Vidadi Mustafayev, **a.g.e.**, s.108.

¹⁹⁸ Ekrem Rehimli, 2003, s.36-37.

dağılmıştır 1944 yılının sonunda ise Azerbaycan'da irticacı teşkilatlar yeniden oluşmaya başlamıştır. Bu irticacı teşkilatların hepsi halktan gizli faaliyet göstermişlerdir. Çünkü onlar istismarcı sınıf ve tabakaların savunucularıydı ve halk buna karşıydı. Halkın demokratik güçlerinin mücadelesi neticesinde bu teşkilatlar 1945 yılının ikinci yarısında takibata uğrayıp, ortadan kaldırıldılar¹⁹⁹.

2. AZERBAYCAN DEMOKRAT FIRKASI

Azerbaycan Demokratik Fırkası'nın kurulması arefesinde Azerbaycan'da sadece iktisadi vaziyet değil, aynı zamanda siyasi durumda çok karışık ve ağır bir durumdaydı. İş imkanları ellerinden alınan, dillerini kullanmaları yasaklanan, türlü baskı ve zulme maruz kalan Azerbaycan halkı yokluğa ve yoksulluğa terkedilmiştir. Bu şartlara son vermek için 1940 yılından itibaren aydın kişiler öncülüğünde Güney Azerbaycan'da bir çok cemiyet ve partiler kurulmuştur. Kurulmuş olan bu parti ve cemiyetlerin ömürleri kısa sürmüştür. Ömürleri kısa olsada milli bilincin uyandırılmasında şüphesiz hayli etkileri olmuştur. Bu yıllarda kurulmuş olan parti ve cemiyetlerin Fars olmayan halkın yaşadığı sıkıntılara çare bulmada başarı gösterememeleri sebebiyle yeni bir partinin kurulmasına ihtiyaç duyulmuştur²⁰⁰.

Yukarıdaki bölümlerde değindiğimiz üzere Rıza Şah'ın İkinci Dünya Savaşı sürecinde uygulamış olduğu politikası, tahtından ve tacından olmasına yol açmıştır. Yerine 16 Eylül 1941'de 21 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza Şah tahta oturtulmuştur. Muhammed Rıza Şah'ın iktidarı ile siyasi otorite zayıflamıştır. Siyasi otoritenin zayıflamasıyla partiler ve cemiyetler oluşturulmuştur. Bu partiler ve cemiyetlere kısaca değindik. Şimdi Milli Hükümetin kurulmasında etkili olan Azerbaycan Demokratik Fırkası'nı ele alalım:

2.1.Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Kuruluşu

İşgalci güçler, üçlü antlaşma gereğince savaşın sona erdiği, altı ay içinde İran'ı terk edeceklerdi ve İran'ın iç işlerine karışmayacaklardı. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle Amerika, İngiltere, Sovyet Rusya İran ile imzaladıkları

¹⁹⁹ M. M. Çeşmazer, **a.g.e.**, s.27.

²⁰⁰ Murtaza Nizamettin Tebrizli, **Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri**, C.1, Gün Basımevi, İstanbul, 1946, s.68-69.

müttefiklik antlaşması esas gereği Amerika ve İngiltere, İran topraklarının büyük bölümünde ordularını çıkardılar. Ama İran üzerinde emelleri olan Sovyet Rusya ordularını çıkarmadı. Savaşın bitmesiyle ordusunu İran'da çıkarmayan Sovyet Rusya, dünya kamuoyunun baskısı, Birleşmiş Milletlerin çabaları, Amerika ve İngiltere'nin İran'a destek çıkması neticesinde soğuk terler akıtmaktaydı. Diplomatik baskılar ve İran'a destek verilmesi karşısında Stalin ordularını Azerbaycan dışındaki bütün bölge ve ilçelerinde çıkarmıştır. Stalin'in Azerbaycan'da ordularını çekmemesinin başlıca temel amaçları vardır. Bunlar: İran'ın kuzey eyaletlerinde petrol imtiyazı elde etmek istemesi; Azerbaycan'da ve Kürdistan'da kukla bir hükümet kurmak istemesi; Güneydeki açık denizlere ve sıcak sulara ulaşmak istemesi²⁰¹.

Sovyetler bu isteklerine ulaşabilmek için Kuzey İran'a Azerbaycan Türkçesini konuşabilen askerler yerleştirdi. Sovyet propagandası yapmaları için Sovyet Azerbaycanı'ndan İran'a birlikler gönderdi. Her iki taraftaki Azerbaycanlıların ortak mirasın ve onlar arasındaki bağların yenilenmesi için bir çok Azerbaycan dilinde yayın çıkmasına öncülük etti. Bu yollarla İran'daki etnik azınlıklar arasında Sovyetlere hayranlığı teşvik etmek ve etnik azınlıkları kışkırtmak gibi çıkarları vardı²⁰². Temel amaçlarına ilaveten Stalin, Azerbaycan'daki halkın milli-insani hakları uğrunda mücadeleye kalkmak için her an hazır olan sosyal ve siyasi güçlerin varlığını biliyordu ve bu durum Stalin'in güney hakkındaki düşündüğü planlara tam cevap veriyordu²⁰³.

Bunların yanı sıra Sovyet Azerbaycanı'ndan sorumlu Mir Cafer Bağirov'un İran'dan sovyet askerlerinin çekilmesine karşı çıkması da etkili olmuştur. Kerim Kişâverz, hatıralarında Stalin'in, Mir Cafer Bağirov'a güvendiği, Mir Cafer Bağirov'u himayesi altına aldığına değinmiştir. Ayrıca Stalin'in onu himayesi altına

²⁰¹ Rehim Nîkbeht-Asger Haydarî, **Fırka-i Demokrât der Serâb (Teşkil ve Feâliyyet der Şehristân-i Serab be Rivâyet-i Esnâd Monteşir Neşode)**, Müze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrevî-i İslâmî, Tahran, 1388, s.73-74.

²⁰² Brenda Shaffer, **Sınırlar ve Kardeşler (İran ve Azerbaycanlı Kimliği)**, Çevirenler Ali Gara-Vüsal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, 1. Baskı, s.63.

²⁰³ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.212-213.

alması ile sadece Azerbaycan'da değil aynı zamanda Ermenistan'da Gürcistan'da sözü geçen, saygınlık gören bir kişi olduğunu belirtmiştir²⁰⁴. Yeni süreçte izlenmesi gereken formül Mir Cafer Bağirov'un kafasından çıkmıştır. Mir Cafer Bağirov, Sovyetlerin İran Azerbaycanı'ndaki kontrolünü en başından itibaren kendi elinde tutmaya çalışmıştır. Böylece İran Azerbaycanı'ndaki halka yardımcı olmak istemiştir. En büyük faaliyeti Azerbaycan'ın birleştirilmesi ve her iki toplumun "Azerbaycanlı kimliği" altında bir araya getirilmesi için yaptığı siyasi ve ideolojik çabası olmuştur. Mir Cafer Bağirov'un bu yola baş koymasındaki sebep kimilerine göre, 1934-1938 yılında Sovyet Azerbaycanı'nda kurşuna dizdiği 300 bin Türk'ün katliamındaki sorumluluğunu, iki Azerbaycan'ı birleştirerek unutturmak istemesindedir. Sovyet döneminde Sovyet Azerbaycanı'nda yaptıklarından dolayı Kafkas Türkleri'nin hafızalarında kötü bir yer edinmiş olan Mir Cafer Bağirov, kimi yazarlara göre başından beri Azerbaycan'ın birleştirilmesi yanlısı ve bunun savunucusu olmuştur²⁰⁵.

Azerbaycan halkının bütün tabakalarını etkisi altına alan özgürlük hareketına rehberlik etmek, halkı demokratik hareketle alakalandırmak, daha geniş tabakaları harekate geçirmek ve herkesi tek bir hedefe yönlendirmek için yeni bir teşkilata ihtiyaç vardı²⁰⁶. Bağirov'a göre İran'da Sovyet yanlısı olarak faaliyet gösteren İran Halk Partisi, Milli Meclise temsilci gönderme faaliyetlerinde başarısızdır ve taleplere cevap verememektedir. Taleplere cevap verebilecek, özgürlük isteyen halkı bir arada toplayabilecek olan Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurulması ve kısa sürede Azerbaycan'daki otoriteyi bu fırkanın oluşturacağı hükümete bırakmak gereklidir. Fırka ilk olarak Tebriz'de kurulmalıdır. Akabinde acilen Erdebil, Rızaiye, Hoy, Miyane, Zencan, Marağa, Merend, Mahabad, Makü, Kazvin, Reşt vb.. yerlerde şubeleri açılmalıdır. Bu amaç doğrultusunda Bağirov, İran Halk Parti'si merkez komitesi üyesi Abdülsamed Kambahşi'yi, İran Halk Parti'si Azerbaycan eyalet komitesi sorumlusu Sadık Padegan'ı, Şebüsteri'yi ve Ajir gazetesi yönetisi Seyid

²⁰⁴ Kerîm Kişâverz, "Hatırat-i ez Seyid Cafer Pişeverî", **Mecelley-i Hüner-Buhara**, Sayı 2, 1377, s.277.

²⁰⁵ Aygün Attar, **İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)**, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006, s.275,277,282-283.

²⁰⁶ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.212.

Cafer Pişeverî'yi gizlice Bakü'ye davet etti. Bu kişiler davate mükabil Temmuz 1945'te Bakü'ye geldiler. Görüşme gerçekleştirildi. Bağirov, Azerbaycan Demokratik Fırkası'nın kurulmasını ve başına da Seyid Cafer Pişeverî'nin geçmesi gerektiği bilgisini heyete bildirdi²⁰⁷. Böylece Sovyetlerin planlayıp hazırladığı bir projenin İran Azerbaycanı'nda hayata geçirilme süreci başlamış oldu. Heyet, ikinci aşamada muhtariyet ve nihayetinde de bağımsız bir hükümet oluşturacaktı. Gereken her türlü desteğin sözünü alan Pişeveri liderliğindeki heyet Tebriz'e büyük vaatlerle gönderildi²⁰⁸. Mir Cafer Bağirov'un aracılığıyla Sovyetler Birliğinin lojistik ve askeri yardımını sağlar. Kuzey Azerbaycan'dan gönderilen siyasetçi, ilim adamı, gazeteci, yazar ve sanatçılar ile Pişeverî desteklenir²⁰⁹.

Mir Cafer Bağirov ile Seyid Cafer Pişeverî arasında sohbetে şahid olmuş bir şahsın dediğine göre, Pişeveri hareketin öncesinde Sovyetlerin sözüne ve vaatlerine inanmadığını menfaatleri uğruna Azerbaycan'ın özgürlük isteyen güçlerini meydanda yalnız bırakacaklarını söylemekten çekinmemiştir. Seyid Cafer Pişeverî'yi böyle düşüncelere sürükleyen tarihin acı tecrübeleridir. Sovyetlerin ihaneti ile karşılaşma ihtimalinin yüksek olduğunu bilmesine rağmen oluşmuş uygun zamanı ve fırsatı da kaçırmak istemeyen Seyid Cafer Pişeverî bu düşüncelerini gizlemek, dile getirmemek ve yazıya dökmek zorunda kalmıştır²¹⁰.

İşte Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurulması arefesinde Tebriz, Urmiye, Erdebil, Serab, Halhal, Zengan, Merend, Hoy, Marağa, Eher ve diğer bölgelerde bulunan Seyid Cafer Pişeverî, bölge halkının özgürlük uğrunda istek ve arzusunu yakından görüp bildiği için tarihin verdiği fırsatı elden kaçırmak istemedi²¹¹. 14. meclis seçimlerinde Seyid Cafer Pişeverî'nin Azerbaycan'dan milletvekili seçilmiş olmasına rağmen mazbatasının verilmemesinin de bu yönde ilerlemesinde etkili

²⁰⁷ Hüseyin Burûcerdî, "Burişî ber Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan", **Faslnâme-i Mutâlat-i Târihî**, No. 10, Tahran, Zemistân 1384, s.99-100.

²⁰⁸ Aygün Attar, **a.g.e.**, s.283.

²⁰⁹ Ali Kafkasyalı, **İran Coğrafyasında Türkler (İran Türklerini Tanıyalım)**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2011, s.46.

²¹⁰ Ekrem Rehimli, **Seyid Cafer Pişeveri (Hayatı ve İctimai-Siyasi Faaliyeti)**, Nurlar, Bakü, 2009, s.163-164.

²¹¹ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.214; Ekrem Rehimli, 2003, s.56.

olduğunu belirten bir çok kaynak da vardır²¹². İran'ın kuzeyindeki halkın istek, arzu ve kararlılığından güç alan Seyid Cafer Pişeverî'nin kendisine sunulmuş olan teklifi geri çevirmemesi şüphesiz makbul bir harekettir. Lakin sonucun hüsrana olacağını ve bu uğurda çocuk, genç, yaşlı herkesin ağır bedeller ödeyeceğini bilerek gözü kapalı bir şekilde fırsatı kaçırmamak adına girişimde bulunması nahoş bir vakadır.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın çalışmaları Ağustos ayının son günlerinde tamamlanmıştı. Seyid Cafer Pişeverî önderliğindeki örgüt çatısı, hazırlanan çağrı metnini imzalayarak görevliler listesini belirlemiştir. Çağrı metni Bakü'de beğenilmiş ve son biçimi için Moskova'ya gönderilmişti. Öte yandan İran Halk Partisi'nin provokasyonlarıyla ilgili bilgilerde Moskova'ya ulaştırılmıştı. Bunlar arasında örneğin, Tudeh'in silahlı direniş yoluyla bir takım etkinliklerde bulunacağına ilişkin açıklamalarda bulunulmaktaydı. Tudehli bazı yöneticilerin silahlı ayaklanma çağrısı bir takım küçük girişimlere neden oldu. Bu girişimler, İran mutlakiyetçi rejimine karşı direniş adı altında kendisini sergilese de, birincil hedef yeni partinin oluşumunu engellemektir²¹³.

İran Halk Partisi, yeni fırkanın oluşumuna engel olmak istemişse de hedefine nail olamamıştır. 3 Eylül'de Tebriz'de Seyid Cafer Pişeverî, Selamullah Cavid ve Kaviyan yeni bir teşkilat oluşturdular ve adını da Azerbaycan Demokrat Fırkası koydular²¹⁴. Peki, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nı İran Halk Partisi'nden farklı kılan neydi? Azerbaycan Demokrat Fırkası, İran Halk Partisi gibi komünist ve Sovyet güdümlüydü. Bununla beraber bu fırka, İran'da etnik sınıfların dil haklarını savunuyordu. Etnik çatışmalara karşı olduğunu Azerbaycan'ın birliğinden yana

²¹² Pişeverî'nin mazbatasının verilip verilmemesi için mecliste yapılan oylamada olumsuz oy verenlerin Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın zuhurundan sonra mazbatasının red edilmesiyle yanlış yapıldığı da belirtilmiştir. Bkz., Ali Muradî, **Ez Zindân-i Rıza Han tâ Sadr-i Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan**, Neşr-i Ūhdâ, Tahran, 1388, 4. Baskı, s.315; Ayrıca bkz.: Cevâd Mensûrî, **a.g.e.**, s.65.

²¹³ Cemil Hasanlı, Cemil, **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı**, (Çev. Ekber N. Necef), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1. Baskı, 2005, s.140.

²¹⁴ Ervand Abrahamian, "Azerbaycan: Hizb-i Tûde ve Fırka-i Demokrât", **Yağmâ-yi Siyodovvom (Yâdnâme-i Habib Yağmâyî)**, (Farçaya Çev. Kudretullah Rûşenî-i Za'feranlu), Tahran, 1370, s.470.

olduğunu her defasında vurguluyordu²¹⁵. Amerikalı araştırmacı Tadeusz Swietochowski de Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın İran Halk Partisi'nden farklı olarak sınıfsal ayrımcılık yapmadan, bütün Azerbaycan Türklerini fırka çatısı altında toplamayı amaç edindiğine vurgu yapmıştır²¹⁶.

İran Halk Partisi ise komünist ideolojisinden az da olsa çekinmemiş ve bu ideolojisinden hiçbir değişiklik yapmadan onu kendilerine rehber kabul etmişler. Onlar İran'ın çok milletli bir ülke olduğunu ve burada milli meselenin adaletli bir şekilde çözümlenmesinin gündemde olduğunu kabul etmek istemiyorlardı. Diğer taraftan İran Halk Partisi özünü marksist-leninist hesap ettiği için öncü kuvvet olarak sadece işçi sınıfını desteklerdi. Çoğu zaman milli zemindeki ortama, yerli anane ve hususiyetlere uygun olmayan sloganlarla çıkış ederdi. Azerbaycan Demokrat Fırkası bu bakımdan İran Halk Partisi'nden ayrıştıyordu²¹⁷. İlâveten firkanın kurucuları Sovyet Azerbaycanı'nda uzun bir dönem bulunmuş Azerbaycanlılardı. Buna mukabil İran Halk Partisi aktivistlerinin çoğu İran'ın Farsların hakim olduğu merkezinde yaşıyordu. Yeni teşkil olmuş bu fırka, sürekliliği göstermek için Hıyabani'nin siyasi hareketinin adını benimsedi ve aslında onun kurucu üyelerinin çoğu da Hıyabani'nin isyanında yer almıştı²¹⁸. Ayrıca Fırkaya Hıyabani'nin kurduğu parti ile aynı isim verilerek halkın geniş kesiminin desteği alınmaya çalışılmıştır.

Seyid Cafer Pişeverî liderliğinde kurulmuş olan bu firkanın Hıyabani devrinde kurulmuş aynı isimli firkadan ne farkı vardı? Azerbaycan Demokrat Fırkası ulusal güçlerden oluşan eğitimli, açık bir teşkilat gibi kurulmuştur. Onun kuruluş bildirisinde ne komünistlikten ne de sosyalizmden ve ne de marksizmden bahsedilmezdi. Lenin ve Stalin'in isimleri bile geçmezdi. Halkı sınıflara ayırmazdı. Herkesin mülkiyet hukuku ise korunur ve saklanırdı. Ayrıca firkayla ilgili Seyid Cafer Pişeverî '*Azerbaycan Demokrat Fırkası marksist bir fırka değil ulusal bir firkadır*' demiştir²¹⁹.

²¹⁵ Brenda Shaffer, **a.g.e.**, s.63.

²¹⁶ Tadeusz Swietochowski, **Russia and Azerbaijan (A Borderland in Transition)**, New York, 1995, s.142.

²¹⁷ Ekrem Rehimli, 2009, s.115-116.

²¹⁸ Brenda Shaffer, **a.g.e.**, s.63.

²¹⁹ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.215.

2.1.1. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Kuruluş Bildirisi

3 Eylül 1945'te Azerbaycan'ın şehir ve büyük kasabalarına Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kuruluş ilanları dağıtılmıştı. Bu Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın halka çağrısı olup partinin kuruluş gerekçesini, amacını ve içeriğini halka duyurmaktaydı. Aralarında tüccar, toprak ağası, politikacı, aydın, işçi, köylü, din adamı olmak üzere toplam 80 kişi tarafından imzalanan Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kuruluş duyurusu kısa sürede başta Tahran olmak üzere Horasan, Mazenderan, Gilan ve diğer bölgelere dağıtıldı²²⁰.

Dağıtılan bildiriyle fırkanın kurulmasının zaruri sebepleri sıralanarak amaç ve ideolojisi açıklanmıştır. 12 Şehriver 1324'te (3 Eylül 1945) Azerbaycan Demokrat Fırkasının kuruluş bildirisinin duyuru metninde kurulmasının amaç ve ideolojisi özetle şöyle yer alıyordu:

“İran muhtelif milletlerin yaşadığı bir ülkedir. Bu milletler her ne kadar özgür olursa birlik ve beraberlik daha da artacaktır. Azerbaycan topraklarında kendilerine özgü dili ve kendilerine özgü gelenek-görenekleri olan dört milyondan fazla Azerbaycanlı yaşamaktadır. Bu halk İran'ın bütünlüğüne ve bağımsızlığına zarar vermeden kendi iç işlerinde özerk ve özgür olmayı istemektedir. Merkezi hükümet Azerbaycan'ın ihtiyaç ve sıkıntılarına çare bulmamaktadır. Gelenek ve göreneklerimiz gelişiminde engel olunmakta, ana dilimiz aşığılamaktadır. Biz de diğer halklar gibi özgür yaşayacağız. Ülkenin genel kanunlarına itaat edeceğiz. Merkezi hükümetin milli meclisine katılacağız. Azerbaycan mekteplerinde üçüncü sınıfa kadar sadece Azerbaycan dili tedris edilecek, daha sonra ise resmi dil olan Farça ile Azerbaycan dili birlikte tedris edilecektir. İşçiler işsiz, köylüler topraksız kalamaz. Bu doğrultuda sanayinin bütün sahalarında fabrikalar açılacak, ticari ve tarım müesseseleri tesis edilecek, işsizliğe çözüm bulunacaktır. Azerbaycan'ı terk etmiş toprak sahiplerinin toprakları ve belli hudutlar, köylüler arasında eşit bir şekilde paylaşılacaktır. Tebriz şehrinin büyük sorunlarından biri olan su sıkıntısı giderilecektir. Azerbaycan'ın şehirleri her bakımdan abadlaştırılacaktır. Azerbaycan Demokrat Fırkası bu uğurda çalışıp hizmet verecektir. Şu andan itibaren fırkanın büyük tarihi mücadelesi başlamaktadır ve hiçbir sınıf ve statü ayrımı yapmaksızın

²²⁰ Cemil Hasanlı, 2005, s.140.

*hırsız ve hainler dışında amaç ve ideolojimizi benimseyen bütün Azerbaycan halkına firkanın kapıları açıktır*²²¹.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurulması ile ilgili bildiri muhtelif sosyal-siyasi, iktisadi ve medeni taleplerle birlikte, ülkede eyalet ve vilayet encümenlerinin özgür ve müstakil faaliyetine izin verilmesi, Fars olmayan halklara özgürlük verilmesi veya federatif devlet kurulması teklifi ile tamamlanır²²².

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kuruluş bildirisinin duyurusunun yapıldığı tarihten iki gün sonra yani 5 Eylül'de firkanın on iki maddeden ibaret olan bildirisi Azerbaycan gazetesinde yayınlandı²²³. Azerbaycan Demokrat Fırkası kurulana kadar Şebüsteri yönetiminde İran Halk Partisi (Tudeh) için Türkçe yayın yapan Azerbaycan Gazetesi, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın yayın organı olarak çalışma ve faaliyetlerine devam etti²²⁴. Azerbaycan Gazetesi'nin, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın teşkilatlanması ve milli bilincin oluşması sürecinde önemli rol oynadığı söylenebilir.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın bildirisinin dağıtımının yapıldığı tarihten bir hafta sonra Tebriz'in "Şire Hurşid" tiyatrosunun salonunda Seyid Cafer Pişeveri kapsamlı bir konuşma yaptı. Doksan dakika süren bu konuşma aslında yeni kurulmuş olan firkanın faaliyet programının ayrıntılı bir açıklamasıydı. Pişeveri burada gerçekleştirdiği konuşmasının sonunda, '*Tekrar ediyorum, bizde İran'ın bir karış toprağını başka bir ülkeye vermek fikri asla yoktur. Bizim isteğimiz Kanun-i Esasi'nin (Anayasa) bize verdiği dahili hak ve özgürlükten ibarettir. Dil meselesi de*

²²¹ "Beyâniye-i Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan (12 Şehrîver 1324)", **Yol**, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Heftenâme-i Haber-i Danişcûyân-i Türk-i Danişgah-i Tehran, Şomâre 10, Tahran, 1381, s.8-10.

²²² Ekrem Rehimli, 2009, s.113.

²²³ Abdulsamed Pûrnizami, **Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan (Azerbaycan Demokrat Fırkası) ba Hükümet-i Yek Sale-i Pişeverî**, Neşr-i Pejuheşha-yi Ferhengî, 1382, s.100.

²²⁴ Ervand Abrahamian, "**Azerbaycan: Hizb-i Tude ve Fırka-i Demokrât**", s.470; Abdulsamed Pûrnizami, **a.g.e.**, s.103.

*bunun cüzüdür. Özgürlüğü vermezler, alırlar. Hakkı almak kolay bir iştir, onu koruyup kollamak esastır*²²⁵, diyerek halkı alınacak özgürlüğü korumaya çağırır.

Belirtmek gerekir ki, 3 Eylül 1945’de dağıtılan duyuru metniyle Azerbaycan halkının özgürlük mücadelesine liderlik etmek maksadıyla Azerbaycan Demokrat Fırkasının kurulduğu ilan edilmiştir. Huzur ortamı isteyen Azerbaycan halkı 1945 yılına kadar baskı ve zulümle susturulmuş, gerektiğinde hapisanelere atılarak etkisiz hale getirilmiştir. Baskı ve zulme son vermek adına uygun mekan ve zamanı bekleyip liderler eşliğinde çeşitli tarihlerde ayaklanmış olan Azerbaycan halkına her defasında ağır bedeller ödettirilmiştir. Buna rağmen yüreklerindeki inancı hiçbir zaman yitirmeyen bu halk, partinin kurulmasıyla emellerine ulaşmak adına büyük bir adım atmışlardır.

2.2. Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın Kuruluş Yankıları

Fırkanın kurulması ve onun kuruluş bildirisinin duyurulduğu ilk günden itibaren özgürlüğe susamış olan bir milletin bütün sınıf ve zümrelerinden, milli ruh taşıyanlar Azerbaycan Demokrat Fırkası sıralarına akın ettiler²²⁶. Bunu Azerbaycan’ın muhtelif bölgelerindeki işçi, köylü, tacir, mülkedar, aydın, ruhani vesairden gelen çok sayıda telgraf ve mektuplardan anlamak mümkündür. Fırkanın kısa süre içerisinde büyük bir rağbet görmesinin sebebi, yıllardan beri milli zulüm ve esaret altında yaşayan, hakları ellerinden alınmış insanların, partinin sloganlarında istek, arzu ve taleplerinin hayata geçirilebileceğinin ışığını görmesidir²²⁷. İran Halk Partisi’nin Azerbaycan teşkilatı da yeni kurulmuş olan bu firkanın bildirisinin halkın ihtiyaçlarına, milli istek ve taleplerine doğru bir yaklaşım gösterdiğine inandıklarını beyan edip, 12 Eylül’de Azerbaycan Demokrat Fırkası’na dahil oldular²²⁸.

İran Halk Partisi’nin Azerbaycan’daki bütün teşkilatlarının Azerbaycan Demokrat Fırkası’na katılımları öyle hızlı ve hazırlıksız oldu ki Tahran’daki parti merkez komitesine bilgi verilmemiştir. Yani parti merkez komitesinin bu gelişmelerden haberi yoktu. Resmi bildiri ile katılımlarını ilan ettiklerinde de Azerbaycan Demokrat Fırkası’na katılımları İran Halk Parti’si merkez komitesince

²²⁵ Ekrem Rehimli, 2009, s111-112.

²²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., M. M. Çeşmazer, **a.g.e.**, s.53-56.

²²⁷ Ekrem Rehimli, 2009, s.111-112.

²²⁸ Brenda Shaffer, **a.g.e.**, s.63; Ekrem Rehimli, 2009, s.112.

kabul edilmemiş ve kınanmıştır²²⁹. Azerbaycan Demokrat Fırkası'na katılımlar ve halkın desteği her geçen gün artmıştır. Bu ise şüphesiz çıkarlarına ters düşenlere büyük rahatsızlıklara sebebiyet vermiştir.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın bildirisi ve halk içerisinde nüfuzunun durmadan artması şahın ve etkin çevrelerin ciddi rahatsızlığına sebep oldu. 14. meclisin bazı vekilleri bu firkanın kuruluş bildirisini anayasaya aykırı bulup fırka kurucularının tutuklanmasını talep ettiler. Azerbaycan'daki bu halk hareketına karşı başbakan Muhsin Sadr'ın rehberliği altında Muhammed Rıza Şah'ın rızası ile 12 Eylül 1945'te Azerbaycan Demokrat Fırkası'na saldırı planı yapıldı. Bir gece içerisinde Tebriz'deki bütün fırka sorumlularının hapsedilerek Tahran'a götürülmesi planlandı. Bu plan hakkında şah ordularının Tebriz'deki komutanı general Ali Ekber Direhşani'ye özel bir nota verildi. Azerbaycan'ı ve Azerbaycanlıları iyi tanıyan A. Direhşani notanın icrasından kaçınmış ve fırka mensuplarının kitlesel şekilde hapsedilmesinin Tahran için ağır neticeler verebileceğini hatırlatarak şöyle demiştir: *'Şah'ın fermanını icra etmek bizim mukaddes vazifemizdir. Lakin dikkatli olmak lazımdır. Burası Azerbaycandır... buraya İran'ın diğer eyaletlerine davranıldığı gibi davranmak olmaz. Azerbaycan İran'ın kuzeybatısında (şahın) tacını ve kılıcını koruyan bir aslandır. Şimdi bu aslan coşmuş ve silkinmiştir. O gazaplanıp harekete geçerse önünü almak zor olur. Taç yerinden oynar, kılıç elden düşer'*²³⁰.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kuruluş bildirisinin dağıtılması, yayınlanması İran yönetimi çevresi ve İngilizler üzerinde şok etkisi yaptı. Tebriz Başkonsolosu Wall, Azerbaycan Demokrat Fırkası ile ilgili açıklamasında şöyle diyordu: *'Gerek Halk Partisi gerekse de bu yeni fırka güvenilirmezdir. Halk Parti sıralarında varlıklı kimseler bulunmazdı, onlar entelektüel ve yüksek tabakaya güvenmezlerdi. Oysa yeni demokrat fırka sıralarında çok sayıda etkin isimlere rastlanmaktadır; gayet sağlam bir parti programı hazırlanmış, o denli ki parti taleplerine kolayca karşı konulmaz. Şayet parti önerilerini olgunlaştırırsa neredeyse Azerbaycan toplumunun tamamı onu destekleyecektir. Böylece, amaçlarını daha da öteye taşıyacaktır'*²³¹.

²²⁹ Hanbaba Beyanî, **a.g.e.**, s.109; Ali Muradî, **a.g.e.**, s.320.

²³⁰ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.215-216.

²³¹ Cemil Hasanlı, 2005, s.145.

Bu gelişmeler yaşanırken Seyid Cafer Pişeverî'yi bölücülükle suçlayan İran'daki hakim rejim temsilcileri ve hakikatleri tahrif etmeye çalışan bazı tarihçiler ve yazarlar fırkanın bildirisindeki milli talepleri görmemezlikten gelip, onların İrani parçalamak amacıyla olduklarını ileri sürerler. Seyid Cafer Pişeverî ise onu bölücülükle suçlayanlara karşı bıkmadan usanmadan, “*ben açıkça söylüyorum. Bizim sözümüz ve amacımız İran hudutları dışında değil, İran hudutları dahilindedir. Bu akıllarda tutulursa gayemizin anlaşılması kolay olacaktır*”, şeklinde açıklamalarda bulunur. Ekrem Rehimli'ye göre, Seyid Cafer Pişeverî'nin yazılarını, konuşmalarını çok iyi bilenler onun bölücülükten her daim uzak olduğunu inkar edemezler²³². Murtaza Nizamettin Tebrizli de “Azerbaycan Davası Petrol Davası Değildir” adlı makalesinde Azerbaycanlıların İran dahilinde milli ve medeni haklara kavuşmak arzusunda olduklarını ve bu arzularını ilk bildirimlerinden itibaren izah ettiklerine değinmiştir²³³. Enver Özgen ise, “İran Buhranı” adlı makalesinde isyan hareketinin ilk günlerinde Seyid Cafer Pişeverî'nin, özerklikten başka hiçbir emeli olmadığını ancak daha sonra bu konuda hiçbir beyanatının görülmediğini²³⁴ belirtir.

2.3. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 1. Kurultayı (Kongresi)

Azerbaycan Demokrat Fırkası liderleri 3 Eylül'de ilan ettiği bildirinın hemen ardından 13 Eylül'de Muhammed Takî Refî'nin evinde toplandılar. 11 kişiden oluşan geçici kurucu komitesi oluşturuldu. Seyid Cafer Pişeverî geçici kurucu komitesine başkan, Şebüsteri ise yardımcı olarak seçildi. Seçilen bu komite fırkanın ilk kongresinin hazırlıklarına başladı. Konferansa bölge komiteleri adına muhtelif şehirlerden (Urmiye, Erdebil, Marağa, Serab, Hoy vb.) toplumun muhtelif tabakasına ait olan kişiler davet edildi²³⁵. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın ilk Kongresi çok yoğun bir hazırlıktan sonra 2 Ekim 1945'te Tebriz'de Firdevsi salonunda yapıldı ve iki gün devam etti. Kongreye Azerbaycan'ın bütün bölgelerinden fırka üyeleri tarafından seçilmiş 277 temsilci iştirak etti. Bu

²³² Ekrem Rehimli, 2009, s.113-114.

²³³ Murtaza Nizamettin Tebrizli, “Azerbaycan Davası Petrol Davası Değildir”, **Tasvir**, Sayı 607, 4 Aralık 1946, s.2.

²³⁴ Enver Özgen, “İran Buhranı”, **Ayın Tarihi**, Sayı 146, Ocak 1946, s.211.

²³⁵ Ali Muradî, **a.g.e.**, s.336-337.

temsilciler, fırka üyeleri tarafından bütün sınıf, tabaka ve zümrelerin kısaca her kesimin temsil edilmesi adına sosyal-iktisadi vaziyetlerine göre seçilmiş ve davet edilmişlerdi²³⁶.

Kongrede, ülkenin sosyal-siyasi ve iktisadi vaziyeti etraflıca ele alındı. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 3 Eylül'de ilan ettiği on iki maddeden ibaret olan meramname ve nizamnamesi kabul edildi²³⁷. Fırkanın Merkez Komitesi'nin üyeleri seçildi. Merkezi Komiteye 42, Merkezi Teftiş Komisyonu'na ise 12 kişi seçildi. Seyid Cafer Pişeverî fırkanın başkanı seçildi²³⁸. Kongrede, Azerbaycan halkını milli özgürlük ve demokratik talepler etrafında başlıca hedefe doğru tek cephede birleştirmeyi esas amaç olarak kabul ettikleri yinelenildi.²³⁹

Başarıyla gerçekleştirilen kongre 4 Ekim 1945'te tamamlandı. Bu kongre halkın mücadelesini ileriye taşımada, bütün kuvvetleri mücadeleye seferber etmekte, memleketin karşı karşıya kaldığı sıkıntı ve problemlere çözüm bulmada ve görev dağılımının düzgün bir şekilde belirlenmesinde ehemmiyete malik olmuştur²⁴⁰.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Kongre arefesinde ve kongreden sonra milli uyanışın dikkat çekecek derecede yol alması İran'ı iyiden iyiye rahatsız etmeye başladı²⁴¹. Bilindiği gibi, İran Millet Meclisi'nin görev süresi bittiği zaman İran yabancı işgali altında bulunduğundan, yeni seçime geçmek anayasanın hükümlerine göre mümkün olamamıştı²⁴². Toprakları üzerinde yaşadığı buhranlı günlere mukabil İran Meclisi seçimlerin ertelenmesi için bir karar kabul etti. Bu buhranlı şartlar altında seçimlere gidilmesi halinde mecliste demokratların mutlak üstünlüğünün sağlanmamasından çekinilmesi muhtemel olmakla birlikte ortamın adaletli bir seçim gerçekleştirebilmek için musait olmaması da göz önünde tutulması olası sebepler arasında gösterilebilir.

²³⁶ M. M. Çeşmazer, **a.g.e.**, s.60.

²³⁷ Abdulsamed Pûrnizami, **a.g.e.**, s.103.

²³⁸ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.216.

²³⁹ Ekrem Rehimli, 2003, s.65-67.

²⁴⁰ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.216.

²⁴¹ Ekrem Rehimli, 2003, s.67.

²⁴² Mirza Bala Mehmetzade, "İranda Olup Bitenler", **Tasvir**, Sayı 615, 13 Aralık 1946, s. 4.

2.4. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. Kurultayı (Kongresi)

Dahili siyasi vaziyetin gergin olduğu böyle bir ortamda 8 Kasım 1945'te Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. Kongresi gerçekleştirildi. 10 Kasım'da tamamlandı. Bu kongrede Azerbaycan'ın istikbali ile ilgili çok değerli ve önemli kararlar alındı. "21 Azer" inkılabının teşkilinde, sürecin nasıl takip edileceğinden ve Azerbaycan'ın istikbalinin başarıya kavuşmasında Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. Kongresi kararları müstesna rol oynamıştır²⁴³.

Tebriz'de toplanan Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. Kongresi'nde bir bildiri yayınlanmış ve "Hürriyet yolunun mücahitleri olarak Azerbaycanlılar'ın ilkeleri bütün İran'ın halkının ilkesi olacaktır." prensibi ilan edilmiştir. Seyid Cafer Pişeverî bu vesileyle Azerbaycan gazetesinde şöyle yazıyordu. "Biz İran'ın bağımsızlığıyla ilgili bütünlüğüne saygılıyız. Ona herhangi bir yönden yapılacak saldırıyı biz de göğüsleyeceğiz. Bununla birlikte milliyetimizi, kendi benliğimizi, ananelerimizi İran'ı ihmal etmemek şartı ile savunacağız ve davamızdan vazgeçmeyeceğiz"²⁴⁴.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. Kongresinde bir de Tahran'ı beklemeden Azerbaycan'da komisyon seçimlerine başlanması, köylerde jandarmaların kendi çıkarları adına bölgede huzursuzluk çıkarmalarına son vermek için somut tedbirler alınmasına, irticai saldırılara karşı etkili tedbirler alınması, kendisini müdafa maksadıyla silahlı birlikler oluşturulması hakkında kararlar kabul edildi. Gerekli önlemlerin alınması için "Halk Kongresi"nin toplanması kararı kabul edildi. Aslında tüm bunlar "21 Azer" 12 Aralık isyanının başlangıcıydı²⁴⁵. İki gün devam eden Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. Kongresinde, ileriki günlerde hayata geçirilecek tedbirlerin programları ele alınmıştır.

Aldıkları bu ilke ve kararlar doğrultusunda işe koyulan Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın halk hareketi öyle bir seviyeye ulaştı ki, onun korkusu Tahran'da Meclis vekillerinden devlet memurlarına, jandarma ve ordu liderlerine kadar ulaşabilmişti.

²⁴³ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.217.

²⁴⁴ Mehmet Metin Ören, **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Mars Marbaası, Ankara, 1980, s.94-95.

²⁴⁵ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.217; Ekrem Rehimli, 2003, s.67.

İran ordularının o zamanki baş karargah reisi General Arfa'nın Azerbaycandaki askeri komutanlara harekate karşı güç kullanmaları hakkında vermiş olduğu emri de bir sonuç vermedi. Kasım 1945'in 16'sını 17'ye bağlayan gece fedai birlikleri* Marağa, Merend, Miyana, Serab ve Erdebil'i rejimin silahlı güçlerinden almak için harekete geçti. Bu yılın Aralık 12'sinde (21 Azer) bu yerler irtica güçlerinden arındırıldı. Böylelikle halk, özgürlük ve bağımsızlığın ilk adımını attı²⁴⁶. Fedai birliklerinin (milis güçleri) bu şekilde başarılar elde etmesinde İranda bulunan Sovyet askeri birliklerinin (kıızıl ordunun) İran askeri birliklerinin İran'ın kuzey eyaletlerine girmesine izin vermemesinin de büyük bir payı vardır²⁴⁷.

2.5. Azerbaycan Halk Kongresi, Kararları ve Son Hazırlıklar

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın 2. Kongresi'nde toplanmasına karar verilen Halk Kongresi'nin yapılması için aralıksız olarak 10 gün (10-20 Kasım) görüşme ve toplantılar, miting ve gösteriler düzenlendi. Mevcut durumu her yönden göz önünde bulunduran fırka yönetimi Halk Kongresi'nin toplanmasını kararlaştırdı²⁴⁸.

20 Kasım 1945'te Tebriz'de Şir-Hurşit Tiyatro salonunda Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın büyük kongresi başladı. Bütün kesimin temsil edilmesi için Azerbaycan'ın bütün şehirlerinin illerinden, ilçelerinden ve köylerinden katılım

* İngiliz konsolosluğunun vermiş olduğu rapora göre Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın fedai birliklerini çoğunlukla Azerbaycandaki köylü ve işçiler oluşturmaktadır Ancak E. Abrahamian fedai birliklerinin Azerilere dayanan oluşumunu farklı göstererek fedai birliklerinin Kürtler, Türkler, Asuri müslümanları ve Ermeniler başta olmak üzere muhtelif gruplardan teşkil edildiğini iddia etmektedir. Bkz., Ervand Abrahamian, “**Azerbaycan: Hizb-e Tude ve Fırka-i Demokrât**”, s.472-473.

²⁴⁶ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.218.

²⁴⁷ Richard Tapper, **İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler (Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi)**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, 1. Baskı, s.479; Ervand Abrahamian, “**Azerbaycan: Hizb-i Tude ve Fırka-i Demokrât**”, s.472.

²⁴⁸ Ekrem Rehimli, 2003, s.68-69.

sağlandı. Kongreye Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Azerbaycanlı 150 bin olan temsilcilerinden 724 delege katıldı. Azerbaycan Halk Kongresi'ni Setter Han'ın kardeşi Hacı Azim Han açtı. Kongre boyunca temsilcilerin açıklamalarına yer verildi²⁴⁹. Kongreye ayrıca 37 konuk ve bir o kadar da basın mensubu katıldı. Kongrenin ilk toplantısında Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinden iletilen tebrik telgrafları okundu. Söz alan bütün konuşmacılar kongrede İran Azarbaycanı'nın özerkliğinin ilan edilmesi çağrısında bulundular. İlk oturum beklenilenin çok üzerinde bir dayanışmaya sahne oldu. Üç saatlik aranın ardından ikinci oturuma geçildi. İkinci oturumda Seyid Cafer Pişeverî "Mevcut Durum Üzerine" bir sunum gerçekleştirdi. Ardından, Azerbaycan Türk ulusunun Tahran'a karşı ileri sürdüğü önerileri sıraladı. 21 Kasım günü gerçekleştirilen üçüncü oturumda Seyid Cafer Pişeverî'nin "Mevcut Durum Üzerine" adlı kongre sunumu değerlendirildi. Konuyla ilgili 20 delege konuşma yaptı. Sunumda ortaya atılan görüşler Halk Kongresi katılımcıları tarafından ittifakla kabul edildi. Londra radyosunun kongreye ilişkin açıklamaları büyük tepkiyle karşılandı. Son oturumda Seyid Cafer Pişeverî, Tahran yönetiminin Azerbaycan toplumunun sorunlarını dinlemek yerine sorunu çözmek için yabancı devletlere çağrıda bulunduğu bilgisini aktardı. Ardından da ekledi: "*Bu toplantı bizlere bir şeyi kanıtladı: Azerbaycan sorunu burada, Tebriz'de çözümlenmelidir. Azerbaycan'ın kaderi Türkiye'de veya Londra'da tayin edilemez, sadece ve sadece halkın kongresinde çözümlenir*"²⁵⁰.

Her kesimden halkın katılımının sağlanmasına özen gösterilerek iki gün içerisinde gerçekleştirilmiş olan Azerbaycan Halk Kongresi'nde kararlar kabul edildi ve hemen ardından Halk Kongresi tarafından kabul edilen kararların duyurusu gerçekleştirildi. Halk Kongresi'nin onayından geçtikten sonra yayınlanan bildiri Azerbaycan halkının istekleri dile getirilmekteydi. Azerbaycan halkının bu isteklerini şöyle sıralayabiliriz:

"Azerbaycan halkının kendine özgü etnik kimliği, dili, geleneksel ve görenekssel özellikleri bulunmaktadır. Bu özellikler ona, Atlantik Bildirisi'nin prensipleri doğrultusunda dünyanın bütün toplumları gibi kendi bağımsız hak ve hukukunu belirleme yetkisini vermektedir;

²⁴⁹ Ali Muradî, **a.g.e.**, s.344.

²⁵⁰ Cemil Hasanlı, 2005, s.172-173.

Azerbaycan halkının İran 'in diğer bölge topluluklarıyla kültürel, ekonomik ve siyasal bağlarının yakınlığının farkında olarak İran devletinin oluşumundaki rolünü ölçü edindiğinden İran 'in toprak bütünlüğüne zarar verme, İran 'dan ayrılma gibi bir arzuları bulunmamaktadır;

Azarbaycan halkı İran Anayasası 'nda belirtilen demokratik hakları desteklemektedir;

Azerbaycan halkı İran 'ın bütün eyalet ve bölgelerindeki diğer vatandaşlar gibi milletvekillerini meclise gönderecek ve vergileriyle katkıda bulunacaktır;

Azerbaycan halkı kendi iç-dış sorunlarını yönetmek için İran 'ın toprak bütünlüğünü gözeterek yaşayan diğer milletler gibi kendi hükümetini kurmak hakkına sahip olduğunu resmen ve açıkça bildirmektedir;

Özgürlük ve demokrasi uğrunda çok fedakârlıklar yapmış olan ve büyük ödünler veren Azerbaycan halkı özerkliğini sağlam demokrasi temelleri üzerine kurmakta kararlıdır. Bundan dolayı özerk hükümetin bakanlarını seçecek milli bir meclis oluşturulacaktır;

Azerbaycan halkının kendi ana diline özel bir bağlılığı vardır. Kendilerine başka bir dilin dayatılmasının tarihsel ilerlemelerine engel olduğunu bilmektedirler. Bu nedenle bu kongre en kısa sürede okullarda ve devlet dairelerinde Azerbaycan dilinin kullanılması için bakanlarına talimatlar vermektedir;

Yedi yüz delege ve yüz elli bin destekçisiyle Azerbaycan Halk Kongresi kendisini Kurucular Meclisi olarak ilan etmektedir. Azerbaycan 'ı yönetmek ve yukarıdaki kararları uygulamak için bir komite atamaktadır”²⁵¹.

Azerbaycan Halk Kongresi, kendisini Kurucular Meclisi ilan ettikten sonra Kurucular Meclisi 39 kişiden oluşan her tür karar alma yetkisine malik olan Milli Heyeti seçti. Milli Heyet mühim adımlar attı. Halk Kongresi 'nin kararlarını icra etmeye başladı. İlk tedbir olarak Milli Heyet, kongre kararlarını İran şahına, İran başbakanına, İran Milli Meclisi 'nin başkanına aynı şekilde büyük devletlere (ABD, Sovyet Rusya, İngiltere, Fransa, Çin) telgrafla bildirdi. Büyük devletlerden, hakkı gasp edilmiş Azerbaycan halkı için yardım edilmesi rica edilirken; İrandan hakkı

²⁵¹ Ervand Abrahamian, "Communism and Communalism in Iran (The Tudah and Firqah-ı Dimokrat)", **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge University Press, Vol. 1, No. 4, Great Britain, October 1970, s.309.

gasp edilmiş Azerbaycan halkının istek ve taleplerine cevap verilmesi talep edildi²⁵². Ardından Milli Heyet, tahılın Azerbaycan'ın dışına taşınmasının önünü aldı. Zenginlerin esassız iddiaları üzerine haps edilmiş köylüleri serbest bıraktı. Asayiş bozanlara karşı tedbirleri güçlendirdi²⁵³.

Zeynelabidin Kiyami başkanlığında 19 kişilik seçim komisyonunu onaylayarak Azerbaycan Parlemantosunun oluşturulmasıyla sorumlu olan Milli Heyet, İran Meclisinden farklı olarak demokratik seçimin yapılması için seçim bölgeleri ve sandıklarının sayısını arttırdı. Bazı şehirlerde bağımsız seçim kurulu oluşturuldu. Seçimlerin yapılma süresini 5 güne indirdi²⁵⁴.

Bu gelişmeler yaşanırken İran Başbakanı Amerikan büyükelçisine bilgi vermek amacıyla şöyle bir tebliğ yazdı: "Azerbaycan halkı asla Türk olarak düşünülmemelidir. Onların ulusal ve kalıcı dili sadece Moğol saldırılarıyla empoze edilen bir dildir". Yarı resmi devlet gazetesi olan İttıla'at, Türkçe'nin Azerbaycanlıların doğal dili olmadığını yayınlamakla "Barbarların elinden çektiğimiz ulusal anlamda utanç verici bir damga" şeklinde beyanda bulundu²⁵⁵. Tahran'da Azerbaycan karşıtı kampanyalar bir türlü dinmek bilmiyordu. Seda-ye İran, Nesim-i Sabah, Nida-i Adalet, ve daha birçok yayın Azerbaycan Demokrat Fırkası'nı Azerbaycan'ı İran'dan ayırmakla suçlamakta, olanları toplumca desteklenmeyen bir grup çeteye mal etmekteydi. İran'ın içişlerine müdahale ettiği için de Sovyet Rusya'yı suçlamaktaydılar. Tahran büyük bir endişeye gömülmüştü. Azerbaycan sorununun ordu, polis, jandarma ile çözülebileceğine inanan Başbakan İbrahim Hakimî (Hakimü'l-Mülk), Tebriz hükümet yetkilileriyle bağlantılar kurarak bu birliklerin en son ana kadar direnmelerini istemekteydiler. Ayrıca bölgenin Sovyet Rusya'nın etki alanında olmasından ötürü olup bitenlere seyirci olan ve yetkileri Tahranla sınırlı kalan hükümet başkentteki birkaç Demokrat Fırkayı göz altına aldı²⁵⁶.

²⁵² Ekrem Rehimli, 2003, s70-71.

²⁵³ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.221.

²⁵⁴ Cemil Hasanlı, 2001, s.148.

²⁵⁵ Ervand Abrahamian, "**Communism and Communalism in Iran (The Tudah and Firgah-ı Dimokrat)**", s.310.

²⁵⁶ Cemil Hasanlı, 2005, s.181,184-186.

Azerbaycan sorununa çözüm bulmakta güçlük çeken İran yönetimi meclis ve basın hedefi haline gelmişti ve her geçen gün itirazlar artmaktaydı. Politik çevreler başbakan adayı arayışındaydılar. Kulislerde Ahmed Kavam'ın, Ali Mensur'un, General Emir Ahmedî'nin isimleri dolaşmaktaydı. Muhammed Musaddık meclisteki konuşmalarında, Hakimî ve kabinesini iktidarsızlıkla yargılamaktaydı. O, parlamentonun seçimlerin ertelenmesine ilişkin yasanın bir an önce iptal edilmesini, geniş tabanlı bir hükümetin oluşturulmasını önermekteydi. Meclisteki bir diğer kesim ise petrol antlaşmalarına getirilen yasağın kaldırılmasından yanaydılar. Milletvekillerinden Ferhûdî, hükümete bir önerge göndererek Sovyetlerin kuzeye gidecek İran birliklerine neden izin verilmediğinin açıklanması talebinde bulunmuştu. Bu önergeye mukabil Sovyet yetkilerinin engelleme girişiminin üçlü antlaşmanın dördüncü maddesine aykırı olduğu hatırlatılmıştır²⁵⁷.

Azerbaycan sorununa son verilmesi için İran'ın kuzeyine silahlı birliklerini gönderme hakkına sahip olmayan ve dolayısıyla çözüm bulamayan İran yönetimi müzakere yoluyla çözüm bulunması için Azerbaycan'a vali gönderme kararı aldı. Önce Ferruh adlı birisini seçen merkezi hükümet, Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın itirazı üzerine Ahmet Bayat'ı gönderdi²⁵⁸.

Azerbaycan Milli Meclisi'nin yaptığı seçimlerin ikinci gününde yeni vali Bayat 28 Kasım tarihinde kendisine eşlik eden üç yetkiliyle birlikte Tebriz'e gitti. Tebriz'e gelen Ahmet Bayat, Azerbaycan Demokrat Fırkası yetkilileriyle görüşme gerçekleştirebilmek için girişimlerde bulundu. Sonunda 8 Aralık Cuma günü Zeka'üd-devle'nin evinde Azerbaycan Demokrat Fırkası yetkilileri Pişeverî, Şebüsteri, Biriya ve İbrahimî ile görüşme imkanı bulan Ahmet Bayat, Azerbaycan'da kurulacak olan özerk yönetimin İran anayasasına aykırı olduğunu, anlaşabilmeleri durumunda dil sorunu ve ana dilde eğitim olanağının kendilerine sağlanacağını bildirmekteydi. İran yönetimini temsil eden yetkililerin konu Azerbaycan'ın özerkliği olunca sık sık İran anayasasına göndermede bulunmaları karşısında Pişeverî, özerkliğin Azerbaycan halkı için çok önemli olduğunu vurguladı. Son 25 yıl içerisinde anayasa üzerinde değiştirilmeyen madde kalmadığını hatırlattı. Misal

²⁵⁷ Cemil Hasanlı, 2001, s.163-164.

²⁵⁸ M. Rıza Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Kuruluşu ve Dil Politikası", www.sorgulamazamani.com/article.php?id=165, Erişim Tarihi: 06.08.2012.

olarak da Rıza Şah'ın Kaçar Hanedanlığı'nın şahlık hakları ile ilgili olan maddeyi kendi saltanatına göre değiştirdiğini ve anayasaya göre İran kraliçesinin İranlı olması gerekirken şimdikinin bir Mısırlı olduğunu dile getirdi²⁵⁹. Yaptığı görüşmelerde bir sonuca varamayan Ahmet Bayat, Tebriz'in İran silahlı birliklerinden arındırılmasıyla Tahran'a dönmek zorunda kaldı. Böylece Bayat'ın Azerbaycan'a gönderilmesi de Azerbaycan sorununun çözümünde bir rol teşkil edemedi.

Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmının İran yönetimi altında olmasına önem vermeyerek 27 Kasım 1945'te Azerbaycan'ın her yerinde Milli Meclis için seçimler başladı. Seçimler, şah güçlerine karşı verilen zorlu mücadele içerisinde geçirildi. 3 Aralık 1945'te seçim olaysız, başarıyla tamamlandı. Azerbaycan Milli Meclisi'ne 32 seçim bölgesinden 95 milletvekili seçildi²⁶⁰. Belirtmek gerekir ki, beş gün süren bu seçimlerde İran tarihinde ilk defa kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır²⁶¹. Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmının Şah güçlerinden temizlenmesi Milli Meclis'in seçim kampanyası zamanına tesadüf etmişti. Kasım 1945'ten 10 Aralık'a kadar (takriben 35-40 gün içerisinde) Tebriz ve Urmiye haricinde Azerbaycan'ın bütün bölgeleri Tahran rejiminden kurtarılmıştı²⁶². Belirtmek gerekir ki gönüllü askerler tarafından bölgelerin Tahran rejiminden alınması hemen hemen hiç kan dökülmeden gerçekleştirilmiştir²⁶³.

²⁵⁹ İran yetkilileri ve Azerbaycan Demokrat Fırkası yetkilileri ile yapılan bu görüşme ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ali Muradî, **a.g.e.**, s.341-342.

²⁶⁰ Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton University Press, Princeton, 1982, s.400.

²⁶¹ Ali Muradî, **a.g.e.**, s.174.

²⁶² Ekrem Rehimli, 2003, s.72.

²⁶³ Ervand Abrahamian, "**Communism and Communalism in Iran (The Tudah and Firgah-ı Dimokrat)**", s.309.

III.BÖLÜM

AZERBAYCAN MİLLİ HÜKÜMETİ

1. AZERBAYCAN MİLLİ HÜKÜMETİ'NİN KURULUŞU

Sovyet yetkilileri ile yapılan uzun pazarlıkların ve hazırlıkların ardından Azerbaycan Milli Meclisi'nin ilk oturumu 12 Aralık 1945'te (21 Azer 1324) sabah saat 9.30'da Tebriz'in bir sinema salonunda büyük bir coşkuyla açıldı. Meclis'in ilk oturumuna Azerbaycan genelinden seçilmiş milletvekillerinden 16 işçi, 26 çiftçi, 24 aydın (öğretmen, gazeteci, doktor, mühendis vs..), 13 yönetici, 2 sanayici, 7 tüccar, 11 toprak ağası, 2 din adamı olmak üzere toplam 75 kişi katıldı²⁶⁴. Katılımcılar arasında Sovyet başkonsolosu, Fransa diplomatik temsilcisi, Fransa Katolik Misyonu, Azerbaycan valilik gözlemcileri ve bir çok diplomasi kanalından konuk bulunuyordu. Oturumu, meclisin en yaşlı üyesi toprak ağalarından Nizamü'd-devle Rafî açtı²⁶⁵.

Milli Meclis Azerbaycan'ın sosyal, ekonomi ve siyasi durumunu ayrıntılı bir şekilde gözden geçirerek faaliyet programını hazırladı. Milli Meclis adına faaliyet gösterecek, meclisin çıkardığı kanun ve kararların icrası ile ilgilenecek gizli oy kullanma yoluyla 9 kişilik meclis daimi yönetim kurulunu seçti²⁶⁶. Milli Meclis başkanı Hacı Mirza Ali Şebüsteri; Meclis başkan yardımcıları Muhammed Takî Rafî (Nizamü'd-devle), Hasan Cevdet, Sadık Padegan; Meclis sekreterleri Mir Rahim Velâyî, Muhammed Azimî; Meclis yönetim kurul üyeleri Murat Ali Timurî Bayat, Ali Asger Dibaian, Sadık Dilmaganî seçildiler²⁶⁷. Yönetim kurulunun oluşturulmasıyla Milli Meclis faaliyetine başlamış oldu. Milli Meclis'in faaliyetine

²⁶⁴ Ali Muradî, **Ez Zindân-i Rıza Han tâ Sadr-i Fırka-i Demokrat-i Azerbaycan**, Neşr-i Ühdâ, Tahran, 1388, 4. Baskı, s.368-369.

²⁶⁵ Cemil Hasanlı, **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı**, (Çev. Ekber N. Necef), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2005, 1. Baskı, s.204.

²⁶⁶ Şevket Tağıyeva-Ekrem Rehimli-Samed Bayramzade, **Güney Azerbaycan**, Orhan Yayıncılık, Bakü, 2000, s.222.

²⁶⁷ Ali Muradî, **a.g.e.**, s.368.

başlamasıyla Azerbaycan Halk Kongresi tarafından geçiş dönemi için seçilerek görevlendirilen Milli Heyet'in vazifesi son bulmuş oldu.

Meclis Başkanı Hacı Mirza Ali Şebüsteri, meclis tüzüğü'nün 33. maddesi gereği en fazla oyu alan Demokrat Fırkası başkanı Seyit Cafer Pişeverî'yi hükümeti kurmakla görevlendirdi²⁶⁸. Aynı şekilde Tebrizdeki şehir jandarma birliğinin imkan dahilinde kan dökmeden barış yoluyla alınması görevini de Seyid Cafer Pişeverî'ye verdi²⁶⁹.

Oturumun tam bu anında Tebriz şehir jandarma birliğinin iki temsilcisi içeri girerek partizanların kendilerine tanıdığı iki günlük süre içinde silah bırakmalarına dair ultimatom şartlarını kabul ettiklerini açıkladılar. Meclis, Gulam Yahya ve Velayî'ye jandarma birliklerinin silahlarını belgeleyerek alınması talimatı verdi. Böylece meclisin sabah oturumu kapandı²⁷⁰.

12 Aralık 1945'te gerçekleştirilen meclis toplantısının ana gündem maddesi şüphesiz Azerbaycan Milli Hükümeti'nin teşkil edilmesiydi. Hükümetin teşkili için kararlar kabul edildi. Seyid Cafer Pişeverî'nin önerisi doğrultusunda hükümetin terkihi takdim edildi ve oy çokluğuyla şöyle onaylandı:

Başbakan Seyit Cafer Pişeverî;
İçişleri Bakanı Selamullah Cavid;
Maliye Bakanı Gulam Rıza İlhamî;
Ekonomi ve Ticaret Bakanı Rıza Resulî;
Sağlık Bakanı Doktor Hüseyin Ürengi/Örengi;
Adliye Bakanı Yusuf Azimî;
Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Cavid Mehtaş;
Eğitim Bakanı Muhammet Biriya;
Savunma Bakanı Cafer Kavian;
Ulaştırma Bakanı Mirza Rabî Kebirî²⁷¹.

²⁶⁸ Cemil Hasanlı, **Soyuq MühariBenin Başlandığı Yer: Güney Azerbaycan (1945-1946)**, Bakü, 1999, s.19.

²⁶⁹ Ekrem Rehimli, 2003, s.72.

²⁷⁰ Cemil Hasanlı, 1999, s.19.

²⁷¹ Hanbaba Beyanî, **Kâile-yi Azerbaycan**, İntişârât-i Zeryâb, Tahran, 1375, 1. Baskı, s.683,685; Abdulsamed Pûrnizami, **Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan**

Ayrıca Başsavcılığa Feridun İbrahimî; Temyiz mahkemesi başkanlığına Zeynelabidin Kiyamî; Fedailerin başına Gulamyahya Danişyân; Başbakan yardımcılığına Doktor Cihanşahlu getirildiler. Fırkanın dış politikasının icrası için İran Dışişleri Bakanlığı yetkili kabul edildi²⁷². Milli Meclis’te oy çokluğuyla Dışişleri Bakanlığı’na gerek duyulmadığına karar verildiği için hükümet teşkil edilirken Dışişleri Bakanlığı’na yer verilmemiştir.

Tebriz silahlı birliklerinin Azerbaycan halkına kurşun sıkmak istememesi neticesinde 13 Aralık tarihinde Şah’ın Tebriz ordu başkomutanı general Ali Ekber Dereşani ile Seyid Cafer Pişeverî arasında Azerbaycandaki İran birliğinin Milli Hükümete teslim olması hakkında 7 maddeden ibaret olan antlaşma imzalandı. Bu antlaşma esasına bağlı olarak ordu birlikleri silahını bırakarak teslim oldu²⁷³. Merkeze sadık kalan ve direnişlerine devam eden Urmiye ordu birlikleri direnişine devam etse de Azerbaycan Demokrat Fırkası’nın milis güçleri karşısında daha fazla dayanamayarak teslim olmak zorunda kaldı²⁷⁴. Böylelikle, en son teslim alınan Tebriz ve Urmiye ile Azerbaycan’ın tamamı Şah askeri birliklerinden arındırılmış oldu²⁷⁵. Azerbaycan topraklarının merkezi hükümetin askeri birliklerinden teslim alınması her kesimde olumlu etki uyandırmış, halkın Milli Hükümete inancını ve güvenini arttırmıştır.

(Azerbaycan Demokrat Fırkası) ba Hükümet-i Yek Sale-i Pişeverî, Neşr-i Pejuheşha-yi Ferhengî, 1382, s.105-106; “Kabine-i Hükûmet-i Milli-yi Azerbaycan”, **Yol**, Heftenâme-i Haber-i Daneşcûyân-i Türk-i Daneşgah-i Tahran, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Şomare 10, Tahran, 1381, s.65.

²⁷² Ali Muradî, **a.g.e.**, s.370.

²⁷³ Ekrem Rehimli, **Güney Azerbaycanda Milli-Demokratik Harekat (1941-1946)**, Mega Neşriyatı, Bakü, 2003, 1. Baskı, s. 74-75.

²⁷⁴ Arif Keskin (1999), “Güney Azerbaycan’da Türk Milli Direniş Hareketi Tarihi Temelleri”, <http://www.turksam.org/tr/yazdir202.html>, Erişim Tarihi, 16.05.2012., s.13.

²⁷⁵ Emre Bayır, “Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi”, **Avrasya Dosyası**, C.5, Sayı 3, Ankara, 1999, s.116.

2. AZERBAJCAN MİLLİ HÜKÜMETİ'NİN FAALİYETLERİ

Azerbaycan Milli Hükümeti'nin tuttuğu yol ve itti haz ettiği prensiplere dair birçok asılsız şayialar dolaşmış ve bazıları tarafından kışkırtıcı mahiyette haberler yayınlanmıştır. Aslı olmayan söylentilerin aksine Azerbaycan Milli Hükümeti Azerbaycan ülkesinde sağ ve sol münakaşalarına meydan vermeyip, hak ve adalet prensiplerine dayanan mutedil bir idare şekli kurmuştur²⁷⁶. Ne sadece imkan sahibi ve varlıklı kişilere temayül göstermiştir ne de sadece işçiler ve köylülere temayül göstermiştir. Orta bir yol intihap edip her iki tarafın menfaatlerinin korunmasına özen göstermiştir. Her kesimin menfaatlerini koruyan bir prensip takip etmesi her kesimden destekçi bulmasını sağlamıştır²⁷⁷.

Halkın iradesiyle kurulmuş olan Azerbaycan Milli Hükümeti²⁷⁸ kurulduğu günden itibaren Azerbaycan halkının siyasi-ekonomik, sosyal-kültürel alanlarda gelişimini sağlayabilmek için çok hızlı ve yoğun bir şekilde ıslahatlar yapmaya kanunlar çıkarmaya başlamıştır. Hükümet bir yandan Azerbaycanı geliştirmek, bir yandan da Azerbaycan halkının ihtiyaçlarına cevap verebilmek için düzenlemeler (eğitim-öğretim, özgür düşünce, basın-yayın, sanayi, yollar, köprüler, okullar vb.. alanlarda) yapmıştır. Çok kısa hüküm sürebilmiş olmasına rağmen her alanda yaptığı düzenlemeler takdire şayandır. Şimdi Azerbaycan Milli Hükümeti'nin düzenlemelerini siyasi ve ekonomik faaliyetler, sosyal ve kültürel faaliyetler başlıkları altında ele alalım;

²⁷⁶ Murtaza Nizamettin Tebrizli, **Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri**, C.1, Gün Basımevi, İstanbul, 1946, s.79-80.

²⁷⁷ Mehmet Metin Ören, **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Mars Marbaası, Ankara, 1980, s.99.

²⁷⁸ Milli Hükümeti'e dışarıda yapılan atıfların zıddına, bu hükümet liderleri hiçbir zaman Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (ADC) adını kullanmadılar. Bu isim, hükümetin özgün bir özerklik arzusunun neticesi değil, sadece bir Sovyet kurgusu olduğu izlenimini uyandırıyor. Ayrıca 1945-1946'daki kısa ömürlü Azerbaycan Milli Hükümeti'ne ilişkin Batıda yapılan değerlendirmelerin çoğu bu devleti yerel bir olgu olarak görmek yerine Sovyet kukla devleti olarak sunmak eğilimindedirler. Bkz. Brenda Shaffer, "İran'da Azeri Türkler", (Çev. M. Faruk Çakır), **Türkler**, C.20, Y.T.Y., Ankara, 2002, s.635.

2.1. Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri

Her kesimin desteklemesiyle kurulmuş olan Azerbaycan Milli Hükümeti kurulduğunu ilan ettiği ilk günden itibaren Azerbaycan'ın kalkınması için bir dizi mühim ıslahatlar yapmaya kanunlar çıkarmaya başladı. İlk olarak seçimlerin demokratik esaslar çerçevesinde gerçekleştirilebilmesi için 46 maddeden ibaret olan seçim kanunu kabul edildi. Kanunda yer alan birkaç maddeyi şöyle sıralayabiliriz: Seçimler düzgün, gizli ve özgür bir şekilde yapılmalı, dışarıdan herhangi bir müdahale olmasına izin verilmemeli; Kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmalı; 20 yaşında olan bütün Azerbaycan vatandaşları seçimlere iştirak etmeli; Türkçe bilmek şartıyla 27-80 yaş arası Azerbaycan'da yaşayan bütün vatandaşlar vekil seçilebilmeli²⁷⁹.

Azerbaycan Milli Hükümeti, Azerbaycan Milli Meclisi'nin faaliyeti ve dahili nizamnamesi, eyalet ve vilayet encümenlerinin hukuku, belediyeler ve diğer sahalara ait demokratik prensipleri kanunlaştırdı²⁸⁰. Azerbaycan toplumunun ihtiyacı, güvenliğinin sağlanması ve özgürlüğünün garanti altına alınması gerekçe gösterilerek halk ordusunun oluşturulması hakkında yasa onaylandı²⁸¹. Bilindiği gibi halk ordusu kurulmadan önce işlerin yürütülmesi düzensiz olarak hareket eden fedai birliklerinin elindeydi. Bu fedai birlikleri lağvedilerek halk ordusu oluşturuldu. Demokratlar, oluşturdukları kendi orduları için Sovyet ordularının kullandıkları üniformayı seçmişlerdir. Ordu birliklerini ve kışlalarını ise Türk ordularını örnek alarak oluşturmuşlardır. Birkaç hafta içerisinde askeri okul açılmış ve birkaç aylık bir eğitimin ardından öğrencilere teğmenlik derecesi ulaşılmış olarak oluşturulan orduların muhtelif birimlerine gönderilmişlerdir²⁸². Halk ordusu teşkil edilirken Ermeniler ve Kafkasyalılarından da yararlanılmıştır²⁸³. Azerbaycan'da 20 ile 45 yaş

²⁷⁹ Ekrem Rehimli, 2003, s.83-84.

²⁸⁰ Ekrem Rehimli, 2003, s.84.

²⁸¹ M. M. Çeşmazer, **Azerbaycan Demokrat Partisinin Yaranması ve Fealiyeti (Cenubi Azerbaycan, 1945-1946)**, Azerbaycan CCP İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, Bakü, 1986, s.105.

²⁸² Daha fazla bilgi için bkz., Hanbaba Beyanî, **a.g.e.**, s.686-687.

²⁸³ **Ayın Tarihi**, Sayı 146, Ocak 1946, s.203.

arasında bulunan herkes mecburi askeri hizmete tabi tutulmuşlardır. Eski İran ordusuna mensup erler ‘‘Azerbaycan Askeri Teşkilatı’’ ismi verilen yeni bir kadroya nakledilmişlerdir²⁸⁴.

Vatanın özgürlüğü yolunda şehit düşen, aldığı yaralardan dolayı çalışma yeteneğini yitiren asker ve subay ailelerine gerekli desteğin sağlanması için düzenlemeler yapılacaktır. Azerbaycan’ın bağımsızlığını hedef alan gruplarla mücadele amacıyla üç ay süresiyle askeri sahra mahkemelerinin kurulması hakkında yasa kabul edildi. İran yönetim birimleri tarafından göz altına alınan siyasi mahkumların ve düşünce suçlusu Türklerin serbest bırakılması için genel af ilan edilmesi kararlaştırıldı. Af, geniş anlamda bütün mahkumları kapsamakta, düşünce suçunu ortadan kaldırmaktaydı. Yasaya göre, cezası bir yıl olan bütün mahkumlar arasında salıverilecek, iki yıl ve üzerinde ceza alanların mahkumiyet süresi yarıya indirilecek, müebbet hapis cezasına çarptırılanların tutukluluk süresi ise 15 yıla düşürülecek, idama mahkum olup da infazı uygulanmayanların cezası 10 yıla indirilecekti. Azerbaycan mahkemelerinde yargılanıp da cezasını Tahran ve diğer cezaevlerinde çeken Azerbaycan vatandaşları da af kapsamın alınmışlardır. Af yasası binlerce ailenin yüzünü güldürmüştür²⁸⁵.

Azerbaycan’ın özgürlüğüne sıkıntı getirmeyen Merkezi hükümet kararlarının kabul ve tatbiki sağlandı. Müteceviz İran askeri birlikleri hudutlardan içeri sokulmadı. Bu tip tecavüzler devamlı püskürtüldü²⁸⁶.

Azerbaycan Milli Hükümeti’nin siyasi ve ekonomik faaliyetleri sahasında icra ettiği düzenlemelerin mühim olanlarından bir diğeri de toprakla ilgili yaptığı düzenlemeleridir. Azerbaycan Milli Hükümeti, ne çiftçinin hakkını malike ve ne de malikin hakkını çiftçiye sattı. Milli Hükümet halkın malı olan devlet hazinesine ait olan yerleri hakiki sahibi olan köylüler arasında paylaştırdı²⁸⁷. Ayrıca Azerbaycan Milli Hükümeti, halk harekatına ihanet edip Azerbaycan’dan kaçmış ve Azerbaycan Milli Hükümeti aleyhine savaş açan toprak sahiplerinin topraklarını müsadere etti. Müsadere ettiği arazilerin köylüler arasında paylaşılması için düzenlemeler yaptı.

²⁸⁴ **Ayın Tarihi**, Sayı 49, Nisan 1946, s.200.

²⁸⁵ Cemil Hasanlı, 2005, s.235-236.

²⁸⁶ Mehmet Metin Ören, **a.g.e.**, s.97-98.

²⁸⁷ Murtaza Nizamettin Tebrizli, **a.g.e.**, s.79-80.

Bu düzenlemeler esas alınarak 25 bin hektardan fazla arazi yaklaşık olarak 210 bin köylü aile arasında bölüştürüldü. Bu yolla toprak sahiplerinin köylüleri istismar etmelerinin önünün alınması hedeflenmekteydi²⁸⁸.

Toprak sahiplerinin kiraya verdiği toprağı istediğı vakit geri alması, köylünün köyden göçtürülmesi ve buna benzer adaletsiz uygulamalar feodalların ve hanların elinden alındı. Toprakla ilgi düzenlemelerle muhtelif isimler altında köylüden alınan vergiler iptal edildi²⁸⁹. Tebriz'in Pehlevi caddesinde halkın ihtiyaçlarını birinci elden uygun fiyata karşılayabileceğı bir kooperatif tesis edildi. Her konuda denetimlerin sağlanması için teftiş şubesi adı verilen birimler oluşturuldu²⁹⁰.

1945-1946 yıllarında hüküm sürmüş Azerbaycan Milli Hükümeti'nin tatbik ettiği ıslahatların ve düzenlemelerin büyük boyutta olduğunu belirten Ekrem Rehimli *'Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kabul ettiği ve Azerbaycan Milli Hükümeti'nin icra ettiği kanunlar demokratik ve hümanist içeriğine göre Yakın ve Orta Doğu'da bu tarihe kadar benzeri olmayan tedbirlerdi. Demokratik ve adaletli esaslar üzerine yapılmış toprak ıslahatları ve düzenlemeleri sadece Azerbaycanda değil, bütün İranda çok ciddi tesir bırakmıştı'* demektedir²⁹¹. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin yaptığı toprak ıslahatı ile halkın memnuniyetini gören Muhammed Rıza Şah'ın da 1962 yılında "Ak Devrim" ile toprak üzerine hemen hemen aynı ıslahat ve düzenlemeleri yaptığını ve kısmen de olsa başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

Azerbaycan Milli Hükümeti, sanayileşme alanında da önemli düzenlemeler yaptı. Sermayesi sınırlı olan sanayi kuruluşlarına hammadde elde edilmesini sağladı. Kuruluşunu büyütmesi veya yerine yenisini yapmak isteyenlere cüzi fiyatta toprak tahsis etti. Milli sanayinin kurulması ve geliştirilmesi için zenaat okulları, ustalık kursları açtı. Tedbirler kısa süre içerisinde ilk müsbet neticelerini vermeye başladı. "Peşmine", "Kelketeci", "Busitan", "Şayan", "İran" gibi sanayi kuruluşları faaliyetine başladı. Milli sanayinin gelişimi ve diğer alanlarda yapılan düzenlemeler için alınan tedbirlerin icrasına yönelik mali kaynak elde etmek Azerbaycan Milli

²⁸⁸ M. S. İvanof, **Târih-i Novîn-i İnan**, (Ruşçadan Farsçaya Çevirenler Refik Şehid-i Huşeng-Hasan Kasım-i Penah), 1356, s.109.

²⁸⁹ Ekrem Rehimli, 2003, s.88.

²⁹⁰ Hanbaba Beyanî, **a.g.e.**, s.696.

²⁹¹ Ekrem Rehimli, 2003, s.88.

Hükümetinin önemli ve esas meselesini teşkil etmekteydi²⁹². Milli Hükümet kurulmadan evvel Tebriz'deki bankaların çoğu entrikalar/fitne çıkarılarak Tahran'a taşınmıştı ve ekonomik durum son derece kötü durumdaydı. Milli Hükümet kurulduktan sonra kötü durumda olan ekonomik durumu iyileştirebilmek için hızla tedbirler alındı. Maliye bakanı Gulam Rıza İlhamî yönetiminde çalışmalar geceli gündüzlü yapılıyordu. Tarım bankası şefi Keykavus başkanlığında Azerbaycan'da Azerbaycan bankası teşkil edildi. Azerbaycan bankasının para rezervi günlük ödemelerin yapılması için yeterli seviyede değildi. Bu sebeple merkezi hazineye gönderilen mali ve iktisadi gelirlerin Tahran'a aktarılması durduruldu ve bu gelirler Azerbaycan bankasına yatırılmaya başlandı²⁹³. Tahran'a kaçmış kişilerin her tür emlakına el konuldu. El konulan bu emlaklar satılarak parası bankaya yatırıldı²⁹⁴. Ekonomik durumu iyileştirmek adına para yerine geçen ve iç piyasada kullanımına izin verilen tahvil (اسکناس و اوراق) bastırdılar. Gulam Rıza İlhamî basılmış olan bu evraklara 'hazine evrakı' adını verdi. Onlardan on tumen, beş tumen, bir tumen, beş kıran (yarım tumen) olmak üzere 4 tür basılmıştır²⁹⁵.

2.2. Sosyal ve Kültürel Faaliyetleri

Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulmasının akabinde sosyal ve kültürel alanlarda çok ciddi adımlar atıldı. Hükümet dört milyon nüfusa sahip olan Azerbaycanlıların her alanda kendi ana dillerini okuyabilmeleri ve yazabilmeleri, bütün devlet dairelerinde bu dili konuşabilmeleri gerektiğini düşünmekteydi²⁹⁶. İşte bu sebeple öncelikle Azerbaycan Dili'nin statüsünün arttırılması, onun güncel sokak dilinden eğitim, kültür ve devlet dili düzeyine yükseltilmesi için düzenlemeler

²⁹² Ekrem Rehimli, 2003, s.89-90.

²⁹³ Hanbaba Beyanî, **a.g.e.**, s.692.

²⁹⁴ Ekrem Rehimli, 2003, s.91.

²⁹⁵ Hanbaba Beyanî, **a.g.e.**, s.693.

²⁹⁶ Pehlevi döneminde istibdad/despotluk vardı ve o dönemde Azerbaycan dilinde konuşmak yasaktı. Türkçe konuşun bahanesiyle konuşanlara ceza verilmekteydi ve konuşanlar aşağılanmaktaydı. Bkz., Abdulsamed Pûrnizami, **a.g.e.**, s.189.

yapıldı²⁹⁷. 6 Ocak 1946 (16 Dey 1324)'da Türkçe resmi dil ilan edildi. Türkçe'nin her alanda kullanılmasına ehemmiyet verildi ve 10 maddelik kanun kabul edildi. Kanunda yer alan birkaç maddeyi özetle şöyle sıralayabiliriz: Bütün devlet kurumları işlerini Türkçe yapmalı, bu dilde yazılmayan yazışmalar kabul edilmemeli; Azerbaycan'ın bütün resmi idare, kurum, kuruluş ve ticaret merkezlerinde kullanılan tablolarla Türkçe kullanılmalı; Mahkemeler işlerinin tamamını Türkçe yürütülmeli ve bu dili bilmeyenler için tercüman tayin edilmeli; Devlet kurumlarında hizmet verenler Türkçe öğrenmeli; Azerbaycanda yaşayan diğer milletler kendi işlerini ana dillerinde yapabilirler, lakin resmi yazışmalarda Türkçe kullanılmalı²⁹⁸...

Pehleviler döneminde yasaklanan Türkçe'nin bütün okullarda tedris edilmesi için Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kararı ve Azerbaycan halkının iradesiyle tedrisle ilgili 10 maddelik düzenleme kabul edildi. Bu kabul edilen düzenlemeler Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altında gerçekleştirildi. Birkaç maddeyi özetle şöyle sıralayabiliriz: Bütün okullarda eğitimin Türkçe yapılması için hazırlıklar yapılmalı; Edebiyat, tarih, coğrafya, matematik, fizik vs. bölümlere ait olan milli ders kitapları hazırlanmalı. Derslikler oluşturulmalı. Derslikleri hazırlayanlara teşvik verilmeli; Dersliklerde eğitim verecek kişilerin alim ve tecrübeli olmasına dikkat edilmeli. Bunlar ve bunlara benzer hazırlıklar kısa süre içerisinde tamamlanıp tedrise başlanmalı²⁹⁹...

Azerbaycan Milli Hükümeti, Azerbaycan halkına ve diline önem verdiği gibi Azerbaycanda yaşayan diğer bütün etnik grupların fikir ve vicdan hürriyetine önem verip garanti altına aldı Azerbaycanda yaşayan bütün fertlerin milli ve dini mensubiyetlerine ve siyasi düşüncelerine bakılmayarak hukuk ve kanun önünde eşitliklerini temin etti. Örneğin etnik gruplara ana dilinde okullar açabilme, neşriyat işi ile meşgul olabilme, ibadet ve merasimlerini istedikleri şekilde yapmalarına serbestlik getirildi³⁰⁰.

²⁹⁷ Nesib Nesibli, "Azerbaycan Milli Kimlik Sorunu", **Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)**, C.7, Sayı 1, Ankara, İlkbahar 2001, s.154.

²⁹⁸ Yedulla Neminli-Cavidan Elbars-Sirus Azadi (Ed.), **Azerbaycan Milli Hükümeti-65**, Bakü, 2010, s.130-132.

²⁹⁹ Yedulla Neminli, vd., a.g.e., s.128-129.

³⁰⁰ Ekrem Rehimli, 2003, s.84-85.

Azerbaycan Milli Hükümeti'nin önem verdiği, üzerinde durduğu bir diğer konu yetim ve kimsesiz çocuklar oldu. Yetim ve kimsesiz çocukların gelecekte eğitilmiş, yetenekli, topluma yararlı birer olmaları için hususi karar kabul edildi. Kabul edilen bu karar ile birlikte Azerbaycan'ın yedi büyük şehrine (Tebriz, Urmiye, Erdebil, Marağa, Zengan, Hoy, Eher) devlet bütçesinden eğitim ve kültür için ayrılmış para ile çocuk terbiye evleri kuruldu. Yetim ve kimsesiz çocuklar buralara gönderildi³⁰¹. Öte yandan hükümet, gelir seviyesi yüksek şahısların "Hayriye Encümenleri" oluşturmasına da ön ayak olmaktadır³⁰².

Azerbaycan Milli Hükümeti'nin ilim ve tahsil sahasında yaptığı mühim işlerden bir diğeri de üniversite kurmak olmuştur. 1934 yılında Tahran'da Tahran Üniversitesi kurulmuş olmasına rağmen Tebriz'de bu konuda gelişmeye dair hiçbir belirti bulunmamaktaydı. Bu sebeple Azerbaycan Milli Hükümeti, Tebriz'de üniversite kurmak için girişimlerde bulundu ve 12 Haziran 1946 (22 Hordâd 1325)'da Tebriz Üniversitesini* kurdu³⁰³. Devlet bütçesinden eğitim ve kültür için ayrılmış olan para ile kurulmuş olan Tebriz Üniversitesi tıp, ziraat, eğitim fakülteleriyle eğitime başladı. Eğitim fakültesinde tarih, dil, edebiyat, felsefe, hukuk, fizik, matematik, biyoloji bölümleri vardı. Ekrem Rehimli'nin değindiği gibi Tebriz Üniversitesi'nin açılması Azerbaycan'ın ilim ve medeniyet tarihinde önemli hadisedir ve bu, Azerbaycan Milli Hükümeti'nden gelecek nesillere kalmış en büyük medeni mirastır. Tebriz Üniversitesi rektörü Nusretullah Cihanşahlu Afşar, hatıralarında şöyle yazıyor: '*Eylül ayında sınav yoluyla bir grup öğrenciyi kabul ettik. Üniversitede öğrencilere yemek ve başka şehirlere gelenlere yurt verildi. Yurtlara yerleştirilemeyenlere ise ev kiralamaları için para tahsis edildi. Üniversitenin yeni açılmış kütüphanesine satın alınan veya hediye edilen kitaplar*

³⁰¹ Ekrem Rehimli, 2003, s.94-95.

³⁰² Cemil Hasanlı, 1999, s.78.

* Üniversite Azerbaycan Milli hükümeti tarafından kurulmuştur. Ancak Üniversite binasında kuruluş tarihi Milli hükümetten sonrasına tarihlendirilmiştir. Bu üniversite tedrisatına halen devam etmektedir.

³⁰³ Abdulsamed Pûrnizami, **a.g.e.**, s.195.

öğrencilerin hizmetine sunuldu.” Ayrıca 1945-1947 eğitim-öğretim yılları içerisinde toplam 200 öğrencinin üniversiteye girmiş olduğu da bilinmektedir³⁰⁴.

Kurulduğu günden itibaren faaliyetlerine soluksuz devam eden Azerbaycan Milli Hükümeti edebiyatın gelişmesi için çalışmalar gerçekleştirdi. Genç ve deneyimli kuzey Azerbaycan ve güney Azerbaycan şairlerinden oluşan şairler meclisi teşkil edildi. Siyasi, toplumsal, vatan, millet konuları şiirlere konu oldu. Bu meclise 50’den fazla şair üye oldu. Şairlerin biyografisini ve örnek şiirlerini içeren Şairler Meclisi adında bir mecmua basıldı³⁰⁵. Tiyatro, musiki, ressamlık, heykeltraşlık gibi sahalara da önem verildi ve desteklendi.

Bütün sahalara önem veren ve bütün sahaları destekleyen Azerbaycan Milli Hükümeti’nin kuruluşundan önce Tebriz’de faaliyet gösteren “Azerbaycan”, “Firdevsi”, “İran”, “Tebriz”, Hakikat”... gibi tiyatro grupları Milli Hükümetin hizmetine alınarak Azerbaycan milli tiyatrosu oluşturuldu. Sıkı bir çalışmanın ardından Tebriz radyo istasyonunun yapımı tamamlanarak yayına başlatıldı. Tebriz radyosunun tesisi Azerbaycan Milli Hükümeti’nin önemli işlerinden biri oldu³⁰⁶. Setter Han ve Bağır Han’ın heykelleri yaptırılarak Tebriz’in önemli yerlerine konuldu. Seyid Cafer Pişeveri’nin bizzat denetimiyle bütün caddeler asfaltlandı³⁰⁷.

İşçiler için sekiz saatlik çalışma mecburiyeti kondu. Yol ve okul inşaat programı yapılarak tatbikine geçildi. Hastahaneler kuruldu. Basın Türkçe çıkmaya başladı. Pehlevi döneminde her yönden geri bırakılan Azerbaycan süratle kalkınmaya başladı. Tarım, sanayi ve ticarete gelişmeler elle tutulur gözle görülür hale geldi³⁰⁸. Azerbaycan Milli Hükümeti’nin icra ettiği ıslahatlar ve kanunlar kabul edilirken dünyadaki sivil kanunlar göz önünde bulundurularak yapılmıştır³⁰⁹.

³⁰⁴ Ekrem Rehimli, 2003, s.96-97.

³⁰⁵ Cavid Heyet, “Zeban-i Türki-i Azerbaycan der Dovre-i Pehlevî”, **Yol**, Heftenâme-i Haber-i Daneşcûyân-i Türk-i Daneşgah-i Tahran, Şomare 10, Tahran, 1381, s.25.

³⁰⁶ Abdulsamed Pûrnizami, **a.g.e.**, s.190-193.

³⁰⁷ M. Rıza Heyet, “Azerbaycan Milli Hükümeti’nin Kuruluşu ve Dil Politikası”, www.sorgulamazamani.com/article.php?id=165, Erişim Tarihi: 06.08.2012.

³⁰⁸ M. S. İvanof, **a.g.e.**, s.109-112; Mehmet Metin Ören, **a.g.e.**, s.97-98.

³⁰⁹ Ekrem Rehimli, 2003, s.84.

3. MİLLİ HÜKÜMET VE SONRASINDA İRAN VE DÜNYADA DURUM

Sovyet Rusya'nın İran'da daha fazla bulunmasını istemeyen Amerika, Sovyetlerin İran'da kalıcı olarak yerleşmek ve petrole ilişkin imtiyazları elde etmek amacıyla olduğunun farkındaydı. Sovyetlerin, Kuzey İran'daki oluşumu desteklediği için İran birliklerini buraya müdahalesine izin vermemesi Amerika'yı hayli rahatsız etmekteydi. Bunun üzerine 23 Kasım 1945'te Amerika, Sovyet Rusya'ya ve İngiltere'ye 1 Ocak 1946'dan itibaren İran'dan çekilmeyi teklif eden bir nota gönderdi³¹⁰. Sovyet Rusya ise yapılan üçlü antlaşmadaki savaşın bitmesi şartının gerçekleşmediğini öne sürerek birliklerini İran'ın kuzeyinde tahliye etmeyi reddetti.

İttifak antlaşması'ndaki "Savaşın sona ermesi" ile ilgili maddede Avrupa'daki savaşın mı sona ermesi kastedilmiş yoksa Pasifik savaşının mı sona ermesi kastedilmiş olduğuna dair açık bir beyan bulunmadığı için fikir ayrılıkları vuku bulmuştur³¹¹. Elbetteki bu maddenin açık bir şekilde belirtilmemiş olması Sovyet Rusya'ya fırsat sundu. Maddeyi işine geldiği gibi yorumlayan Sovyet Rusya, Japonlara karşı olan savaşın bitmesiyle Ocak 1942 yılında imzaladıkları "İttifak Antlaşması"ndaki İran'ın terk edilmesi maddesi geçerlilik kazanacağını beyan ederek İran'daki mevcudiyetine devam etti. Aslında tüm bunlar birer bahaneydi. Amaç muhtelif sebeplerle bölgedeki mevcudiyetini sürdürmektir. Sovyetlerin, İrandaki mevcudiyetini devam ettirmesindeki temel sebep ise, bölgedeki etnik grupları destekleyerek bölgede özerk cumhuriyetler kurarak İran'ı sıkıştırmak ve ondan imtiyazlar elde etmektir.

Beklentilerini elde edemeyen Sovyetlerin desteğiyle 12 Aralık 1945'te Azerbaycan Milli Hükümeti özerkliğini ilan etti. Azerbaycan Milli hükümeti'nin özerkliğini ilan etmesinden bir ay sonra da İran'daki Kürtler onu izleyerek özerk Mahabad Kürdistan Hükümeti'ni ilan ettiler. Özerklik Azerbaycan eyaletinde yer

³¹⁰ Natalia I. Yegorova, "The Iran Crisis of 1945-46 (A View from the Russian Archives)", **Institute of Universal History Russian Academy of Sciences**, No 15, Washington, 1996, s.13.

³¹¹ **Akşam**, "İran'ın İsteği (İngiltere İran Topraklarını Boşaltmayacak)", 24 Temmuz 1945, Yıl 27, No 9615, s.1.

alan Mahabad'ta* kuruldu. Sovyet Rusya'nın Azerbaycandaki tutumu yüzünden bu bölgeye müdahale edemeyen İran, böylelikle Sovyet Rusyayla kriz yaşamaya başlamıştır³¹². İran'ın kuzeyindeki yeni yapılanmalarla huzusuzluk sadece İran'ı değil aynı zamanda Amerika'yı, İngiltere'yi, de sarmıştır.

Mahabad'ta özerk bir Mahabad Kürdistan Hükümeti'nin kurulması yönündeki gelişmeler Urmiye bölgesi Ermenilerinde büyük bir heyecan uyandırdı. Bölge Ermenilerinin kalplerindeki özerklik ideali aslında Türkiye'ye ve İran Azerbaycanı'na yönelik Büyük Ermeni planının bir parçasıydı. Sadece güney İran'da yaşayan Ermenilerle sınırlı kalınarak yapılması planlanan Ermenilerin Sovyet Ermenistanı'na göçü sırasında Ermenilerin yarısının kuzey İran'a yerleştirilmesi ve burada özerk bir Ermeni Cumhuriyeti oluşumuna gidilmesi planlandı. Ancak, gerek Bakü gerek Tebriz siyasileri bu yönde ciddi çalışmalar yaptıklarından Ermeniler planlarında başarısızlığa uğradılar³¹³.

4 Mart günü, "Mahabad Kürdistan Hükümeti" Sovyetlerin yetkisi doğrultusunda Türkiye'nin güneyinde yaşayan Kürtler üzerinde yasal haklarının olduğuna ilişkin bir açıklamada bulundu. Öte yandan, Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti Türkiye'nin kuzey-doğu, Trabzon limanı dahil Karadeniz kıyısı bölgeleri üzerinde toprak taleplerini resmen ilan etti. Sovyetlerin askeri bakımdan Türkiye'yi iki yönden köşeye sıkıştırdıkları bu dönemde Ankara üzerindeki baskısının da yoğunlaştığı görülmektedir. Martın ilk günleriyle birlikte Boğazlar üzerinde imtiyaz, Kars ve Ardahan'a yönelik Sovyet iddiaları gittikçe Türkiye'ye karşı tehdide, şantajla dönüşmeye başladı. Türkiye, Sovyet yönetiminin yaptığı baskı karşısında büyük

* İki özerklik arasında başlangıçta anlaşmazlıklar çıksa da Sovyet Rusya'nın baskısıyla Nisan 1946'da Azerbaycan Milli Hükümeti-Mahabad Kürdistan Hükümeti arasında yirmi yıl süreliğine dostluk ve birlik anlaşması imzalanmıştır. 7 maddeden ibaret olan bu anlaşmanın tam metni için bkz. **Ayın Tarihi**, Sayı 150, Mayıs 1946, s.186.

³¹² William L. Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi, (Çev. Mehmet Harmancı)**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, 1. Baskı, s.307.

³¹³ Cemil Hasanlı, 2005, s.276-277.

tedirginlik içerisinde³¹⁴. Sovyet Rusya'nın bu dönemde Türkiye'ye karşı tutumunda savaşın meyvelerini toplamak ideolojisinin varlığı kadar, desteğiyle İran'ın kuzeyinde kurulmuş olan Azerbaycan Milli Hükümeti'ni kendi topraklarına katmak için Türkiye'nin fırsat kolladığı düşüncesinin varlığının da etkili olduğu olasılığı ihtimaller arasında yer bulabilir. Oysa Türkiye'nin İran toprakları üzerinde böyle bir düşüncesi olmamıştır, olması da mümkün değildir. Çünkü bu dönemde Türkiye'nin kendi iç güvenliği ile ilgili sıkıntıları mevcuttu..

Necmeddin Sadak'ın Akşam gazetesinde yer bulan "İran'daki Olayların İç Yüzü" adlı makalesindeki Sovyet işgal bölgesinde olan İran'da vuku bulan olaylara karşı Türkiye'nin sadece kaygı ve sükûnet içerisinde bekleyerek takip ettiğini belirten ifadeleri bunun kanıtı olarak gösterilebilir³¹⁵. Barış Metin'in de belirttiği gibi Türkiye, milli mücadeleyi kazandıktan sonra İran ile olan ilişkilerini istikrarlı bir çizgide sürdürmeye dikkat etmiştir. İran'ın siyasi bütünlüğünü korumasını desteklemiştir. İran'ın bütünlüğünün bozulması Türkiye'ye yönelik tehdidi arttıracaktı. Bu sebeple İran'ın siyasi bütünlüğünü koruması Türkiye için de önemliydi. Türkiye'nin İran'a dair görüşlerini içeren ve dönemin askeri belgelerine dayanarak yazılmış bir kitapta çeşitli etnik grupları bünyesinde barındıran İran hükümetinin bütün ters yönde gayretlerine rağmen etnik grupların milliyet hisleri kuvvetlendiği ve bu itibarla bir gün bu devletin parçalanmasının mümkün olduğu belirtilmiştir. Böyle bir durum hasıl olduğu takdirde ise çok sakıncalı bir yöne doğru yol alınacağı izah edilmiştir³¹⁶.

3.1.Moskova Görüşmeleri ve İran'ın Birleşmiş Milletler'e Müracatı

Amerika 1 Ocak 1946'da askeri birliklerini İran'dan tahliye etti. İngiltere 2 Mart'tan önce ayrılma sözünü yineledi. Sovyetler ise, 1942'de imzalanan ittifak antlaşması'nı ihlal ederek askeri birliklerini bölgede tahliye etmedi, İran'ın kuzey bölgesinde kalmaya devam ettiler. Varlığını burada devam ettirmesine ilaveten

³¹⁴ Cemil Hasanlı, 1999, s.139-140.

³¹⁵ Necmeddin Sadak, "İrandaki Olayların İç Yüzü Nedir?", **Akşam**, 15 Mart 1946, Yıl 28, No. 9844, s.1.

³¹⁶ Barış Metin, "Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)", **TSA**, Yıl 16, Sayı 2, Ağustos 2012, s.169.

desteğiyle İran'ın kuzeyindeki Azerbaycan topraklarında bağımsız bir Milli Hükümet'in teşkil edilmesine destek verdiler. İran ise, Sovyetlerin mevcudiyetinden dolayı kuzeyinde vuku bulan bağımsızlık hareketlerine istediği müdahaleyi yapamadı. Dönemin İran Başbakanı Hakimî sorunun çözümünde etkin olmadı. Girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca Sovyet Rusya'nın İran'ın içişlerine karışması ve buna bağlı olarak devletin etkinliğini gösterememesi gerekçesi ile 19 Ocak 1946'da Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne başvurdu³¹⁷. Diğer taraftan Sovyet askeri birliklerinin İran topraklarından tahliye etmemesiyle oluşacak kaos ortamından endişe duyan İran'ın, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyine başvurusunda Amerika ve İngiltere devletlerinin provakasyonları da etkili olmuştur³¹⁸. Her şey bir tarafa bırakılacak olursa İran, Birleşmiş Milletler'e hak ve hukukunu korumak amaçlı başvurmuştur³¹⁹.

24 Ocak'taki Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin ilk toplantısında Sovyet Rusya'nın Birleşmiş Milletler Temsilcisi Andrei Vişinski ise, İran'ın iddialarını reddetti. İran'ın iç işlerine karışmadıklarını, Azerbaycan'daki isyan hareketinin halkın özlemlerini temsil ettiğini ve Sovyet birliklerinin orada olmasıyla alakası olmadığını öne sürdü. Ayrıca Sovyet askeri birliklerinin İran'da bulunmasının 1921 Sovyet-İran Antlaşması ve 1942 Antlaşması kapsamına uygunluğunu yineledi³²⁰. İlaveten Sovyet temsilcisi Andrei Vişinski, iki ülke arasındaki doğrudan yapılan görüşmeler bir sonuca bağlanmadan Güvenlik Konseyi'nin bir karar almamasını talep etti. Rusya doğrudan yapılan görüşmelerin olumlu sonuçlanacağından yana umutluydu. Reza Kaviani'nin de belirttiği gibi onun umudu İran merkezi hükümetinin başındaki Hakimî'nin 22 Ocak'ta istifa etmesi üzerine halefi olan Ahmed Kavam'ın gelmesiyle sorunun görüşmeler yoluyla

³¹⁷ Gary R. Hess, "The Iranian Crisis of 1945-46 and the Cold War", **The Academy of Political Science**, Vol.89, No.1, Mart 1974, s.130-132.

³¹⁸ Hamid Mollazâde, **Razha-yi Ser be Muhr (Nagofteha-yi Vakâi-yi Azerbaycan)**, İntişârâtı Mehdâzadi, Tebriz, 1376 , 1. Baskı, s. 41.

³¹⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, "İran'ın Emniyet Konseyine Müracatı", **Ayın Tarihi**, Sayı 146, Ocak 1946, s.115.

³²⁰ Gary R. Hess, **a.g.m.**, s.132.

çözömleneceğine inanmaktaydı³²¹. Amerika ve İngiltere de yeni kurulmuş olan Birleşmiş Milletlerin böyle ciddi bir mesele ile prestijinin sarsılmasını istemediklerinden İran'ı pek destekleme taraftarı değillerdi³²².

Güvenlik Konseyi'nin 28-30 Ocak toplantılarında Sovyet ve İran taraflarının sorunun görüşmeler yoluyla çözölmüsinden yana tavırları göz önüne alınarak sorunun iki taraf arasında çözölmüsüne ve Güvenlik Konseyi'ne tarafların bilgi vermelerine karar verildi. Milli hükümetin reform kararlarıyla başlayan Ocak ayı, Azerbaycan'ın geleceğı açısından önem taşıyan uluslar arası tartışmalar ve devletler arası ihtilaflar, öte yandan Ahmed Kavam'ın yeni hükümet kurmak çabaları eşliğinde sona erdi. Uzun uğraşlar sonunda nihayet Ahmet Kavam (Kavamü's-Saltana) 31 Ocak'ta kabinesini oluşturdu³²³. Milli mecliste münhal bulunan başbakanlık için yapılan seçimde Ahmed Kavam, (Kavam 53 oy, Milli meclisin eski başkanı 51 oy) iki oy farkla seçildi³²⁴.

Meclisten güvenoyu almasının ardından hükümet programını açıklayan Ahmed Kavam durumu şöyle özetler: *“yayılan bazı haberler bana Sovyetler veyahut Amerikalılar lehine taraftarlık yaptığımı atfetmekteler. Lakin ben tamamen İranseverim ve daima da öyle kalacağım. Gayem, memleketime daha iyi hizmet etmek için müttefiklerle dostane münasebetler tesis etmektir. Sovyetlerle münasebetleri yeniden ve mümkün olduğu kadar çabuk surette tesis etmek için mümkün olan her şeyi yapacağım. Bundan evvelki İran hükümetinin Güvenlik Konseyi nezdinde yapmış olduğu teşebbüsü bir oldu-bitti olarak telakki etmekteyim. Teşebbüsü geri almak ya da teşebbüsü teyid için herhangi bir girişimde bulunmayacağım. Fakat, Sovyetler ile doğrudan doğruya müzakereleri de başlamak niyetindeyim, ki bu Birleşmiş Milletler Anayasası hükümlerine muvafıktır”*³²⁵. Ayrıca, kendisine demokrat süsü vermek fikriyle olsa gerek Moskova'ya gitmeden önce

³²¹ Reza Kaviani, “The Iranian Communists and The Soviet Union”, **International Journal of Political Science**, Vol.1, No.1, 2011, s.42

³²² Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, 517-518.

³²³ Cemil Hasanlı, **Güney Azerbaycan Sovet-Amerika-İngiltere Karşıdurması (1941-1946)**, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakü, 2001, s.281.

³²⁴ **Ayın Tarihi**, Sayı 146, Ocak 1946, s.207.

³²⁵ **Ayın Tarihi**, Sayı 146, Ocak 1946, s.211.

Kavam'ın ilk icraatı Sadr hükümeti zamanında kapatılmış basın, siyasi partiler, cemiyetler ve politikacılar üzerindeki sansürü kaldırmak oldu. Sansürün kalkmasıyla bazı gazeteler (Rehber, Zafer, Dad vs.) yayın hayatına geri döndüler³²⁶.

Ahmet Kavam'ın güven oylamasının hemen ardından 19 Şubat'ta Moskova'ya gitti. üç hafta boyunca görüşmeler sürdü. Bu süreç içerisinde Ahmet Kavam, Stalin ile iki Molotov ile 4 kez görüşme gerçekleştirdi. Ama görüşmelerin hiçbirinde bir ilerleme kaydedilmedi³²⁷. Moskova-Tahran görüşmelerinin yapılması İran Azerbaycanı'nda tedirginliğe neden oldu. Moskova görüşmeleri Azerbaycan'da çeşitli seslerin yükselmesine yol açmıştı. Mutabakatın sağlanacağına kesin gözüyle bakılmaktaydı. Söylentiye göre Ahmet Kavam bu görüşmeleri İran lehinde ve Azerbaycan Milli Hükümeti aleyhinde sonuçlandıracaktı. Çünkü 1908 yılında Azerbaycan'daki meşrutiyet inkılabı bastırıldığı zaman ve Settar Han öldürüldüğünde Ahmet Kavam İçişleri Bakanlığının başında bulunuyordu. 1920'de Gilan'da özgürlük direnişi sona erdirildiğinde ve Küçük Han öldürüldüğünde Ahmet Kavam yine aynı görevde bulunuyordu. Demokrat yetkililer ve toplumun önemli bir kesimi ise tam aksini düşünmekteydiler. Onlara göre Moskova görüşmeleri merkezi hükümetin mevcut durumu tanımasıyla sonuçlanacaktır³²⁸.

Moskova'da gerçekleştirilen görüşmelerde esas olarak Azerbaycan sorunu, Kuzey İran petroleri ve Sovyet Rusya birliklerinin İran'dan çıkarılması ele alındı. Ahmet Kavam, Sovyet Rusya'nın isteği olan petrol imtiyazı sorununu yabancı askeri birlikler İran'da kaldığı sürece çözecek iktidara sahip olmadığını belirtti. Diğer bir istekleri olan Azerbaycan'ın özerkliğinin ise kabul edilmesi halinde İran'da kaosa sebep olabileceğini öne sürerek talebin kesinlikle kabul edilmez olduğunu öne sürdü³²⁹. Sovyet Rusya ise, İran'ın tutumu karşısında 26 Şubat 1921'de imzaladıkları "Dostluk Antlaşması"nın³³⁰ 6. maddesi gereği birliklerini bir müddet daha

³²⁶ Cemi Hasanlı, 2005, s.307.

³²⁷ Gary R. Hess, **a.g.m.**, s.133.

³²⁸ Cemil Hasanlı, 1999, s.123-124.

³²⁹ John Marlowe, **Iran (A Short Political Guide)**, Frederick A. Praeger Publisher, New York, 1963, s.79.

³³⁰ Sovyet Rusya, İranla 26 Şubat 1921'de imzaladığı "Dostluk Antlaşması" ile iki ülke arasında birliği gütmekteydi. Ancak bu antlaşmanın birkaç ay sonrasında İran

çekmeyeceklerini belirtmişlerdir. Böylelikle Sovyet Rusya ve İran görüşmelerde istedikleri sonuca ulaşamadılar. Görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı. Kısaca bütün girişimler hüsrana uğradı. Böylelikle Sovyet askeri birliklerinin İran'daki özellikle de İran Azerbaycanı'ndaki konumunda hiçbir değişiklik olmadı. Bu durum da uluslararası siyasal ortamı iyice gerginliğe sürükledi. Bu süreçte Milli Hükümet ise hızla ıslahat ve yeniliklerini sürdürdü.

Sovyet Rusya askeri birliklerini tahliye etme süresinin tam bitme arefesinde Moskova radyosu haberleri yoluyla askeri birliklerini sadece bazı bölgelerinden tahliye edeceklerini ve olaylar netlik kazanıncaya kadar birliklerini İran'da tamamen tahliye etmeyeceklerini duyurdu³³¹. Amerika 1 Ocak, İngiltere ise 2 Mart itibarıyla askeri birliklerini İran'dan tamamen çıkarmışlardı³³². Haberi alır almaz Ahmet Kavam, Molotov'a sert bir nota göndererek 29 Ocak 1942 tarihli antlaşma gereğince orduların 2 Mart 1946 tarihinde İran'dan çıkarılmasının kesin ve tartışılmaz olduğu, buna uygun olarak İngiliz askeri birliklerinin İran'dan çıkarılması işleminin

yönetimi Sovyet Rusya ile yaptığı dostluk antlaşmasını çiğneyerek Kasım 1921 yılında Kuzey İran'da, Bakü yakınlarında ve Sovyet sınırında Amerikan Standart Oil şirketine petrol işletme hakkını vererek açık biçimde Sovyet çıkarlarını göz ardı etti. Her ne kadar Sovyetlerin tepkisi karşısında bu imtiyaz iptal edilmişse de, 1937 yılında İran yönetimi Sovyet Rusya ile sınır bölgelerinde, Hazar Denizi doğusunda Amerikan Delaver şirketine petrol işletme hakkını tanıyarak Sovyetlerle Amerika'nın karşı karşıya gelmesine neden oluyordu. Sovyetlerin yoğun baskısıyla bu imtiyaz da bir yıl sonra iptal edildi. Aynı şekilde İran yönetimi 1939 yılında bu defa Bakü'nün güney açıklarında İngiliz-Hollanda şirketine petrol işletme hakkı tanıdı. Bu imtiyaz ise Sovyetlerin yoğun baskısı sonucu ancak beş yıl aradan sonra iptal edildi. İran yönetiminin bütün ilgili devletlere petrol işletme hakkını tanıırken Sovyetlere Kuzey İran petrol işletmeleri hakkını tanımamış olması Sovyetleri ihtiyatlı olmaya mecbur bıraktı. Bkz. Cemil Hasanlı, 2005, s.344-345.

³³¹ George Lenczowski (Ed), **Iran Under The Pahlavis**, Hoover Institution Press, California, 1978, s.395.

³³² Natalia I. Yegorova, **a.g.m.**, s.18.

tamamlandığını ve Sovyet askeri birliklerinin İran'ın bazı bölgelerinde konumunu korumasının antlaşmada yer alan şartlara büsbütün ters düştüğünü belirtilmiştir³³³.

Ahmed Kavam, görüşmeler başarısızlıkla sonuçlansa da Sovyet Rusya ile ikili görüşmelerle Azerbaycan sorununa çareler aramaya devam etti. Amerika ve İngiltere, Ahmed Kavam ile Sovyet Rusya arasında görüşmeler bir neticeye bağlanmadan önce sorunun Güvenlik Konseyine taşınmasından yanaydılar. Sorunu ikili görüşmeler çerçevesinde çözüme kavuşturmak isteyen Ahmed Kavam, çözüme ulaşamadığı takdirde Amerika ve İngiltere'nin desteğini üzerlerinden çekmesinden duyduğu endişe doğrultusunda hareket edip tereddütlerine karşılık 18 Mart'ta Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne şikayette bulundu³³⁴. Böylelikle İran'ın, Sovyetleri şikayet talebi BM Güvenlik Konseyi'nde yerini korudu.

İran'ın BM Güvenlik Konseyine başvurusu ve yaşanan diğer olaylar karşısında Sovyet Rusya suskunluğunu korumaktaydı. Durum karşısında Ahmed Kavam ise, kendisi için istifa etmek veya Güvenlik Konseyine başvurmak üzere iki seçeneğin var olduğunu söyledi. İkili görüşmeler çerçevesinde ilişkilerinin onarılmasından yana olduğunu yineleyerek vurguladı. Ahmed Kavam'ın bu yönde beyanda bulunmasında Güvenlik Konseyi'nin Sovyet Rusya'yı yargılayarak onlara ordularını tahliye etmesi konusunda baskıda bulunduğu takdirde Rusların kendisine ve İran'a çeşitli tehditlerde bulunmasından duyduğu endişesi etkili olmuştur³³⁵.

Sovyet Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi'nin toplantısının ertelenmesine ilişkin talebine karşılık Ahmed Kavam yaptığı basın toplantısında Güvenlik Konseyi'nin toplantıyı erteleme kararının o kadar da önemli olmadığını açıkladı. Toplantıda kendi temsilcisi olan Hüseyin Alâ'nın ertelemeye ilişkin itirazından haberdar olmadığını hatta karara itiraz etmemesi için uyardığını belirtti. İran'ın bu açıklamalarının ardından Amerika'nın tepkisiyle karşılaşan Ahmed Kavam durumun yanlış tercümeden kaynaklandığını belirtti. Yeni bir basın toplantısı ile durumu telafi etmek zorunda kaldı. O, Sovyetlerle anlaşmaya varılmadığı sürece konunun Güvenlik Konseyinden geri çekilmeyeceğini resmi ağızdan onayladı³³⁶.

³³³ Cemil Hasanlı, 2005, s.326.

³³⁴ Cemil Hasanlı, 1999, s.151.

³³⁵ Cemil Hasanlı, 2005, s.349.

³³⁶ Cemil Hasanlı, 2001, s.344.

Sovyet Rusya'nın askeri birliklerinin tahliyesi ve Azerbaycan sorunu gündemdeki yerini korurken, 24-25 Mart günü Sovyet Rusya askeri birliklerini İran'dan tahliye etmeye ilişkin ilk adımı attı. Kerec, Meşhed, Kazvin, Mazenderan ve Hazar Denizi yakınlarında yer alan Gorgan, Kirmanşah'dan ordularını çekmeye başladı³³⁷. Bu süreçle alakalı verilen bilgilere göre Sovyet Rusya, doğu İran'ı, İran'a bırakmıştır. Fakat mevcut durum aydınlanıncaya kadar Azerbaycan'da kalmayı kendisi ve İran için hayırlı bulmuştur³³⁸. Sovyetlerin İran'dan aniden askeri birliklerini tahliye etmesine ilişkin verdiği kararın gerekçesi muhtelif sebeplere bağlanmıştır. Ahmed Kavam'ın Sovyetlerle yaptığı görüşmelerde kısmi bir anlaşmaya bağlayanlar, Sovyetlerin uluslararası platformda anlaşmalara sadakat göstermeyen bir ülke konumuna düşmek istememesine bağlayanlar, Amerika'nın Sovyet Rusya'ya ültimatom etkisi gücünde bir mesaj veya nota vermesine bağlayanlar vs.. olsa da durum sır olarak etkinliğini korumaktadır.

Sovyet askeri birliklerinin Azerbaycan'dan tahliyesine ilişkin son anda atılan adım BM Güvenlik Konseyi'nde beklenen etkiyi yaratmadı. Konsey 25-30 Mart'ta oturumlar gerçekleştirdi. 26 Mart oturumu İran sorununun gündeme alınıp alınmaması tartışmalarıyla geçti. Sovyet Rusya temsilcisi, Sovyet-İran arasındaki görüşmelerin askeri birliklerin tahliye edilmesine ilişkin bir anlaşmayla sonuçlandığını yapılan anlaşmaya uygun olarak 24 Mart itibariyle birliklerin tahliyesine başladığını, herhangi bir umulmadık sorun ortaya çıkmadığı takdirde birliklerin tahliye işleminin altı hafta içinde tamamlanacağını belirterek İran Büyükelçisinin 18 Mart tarihli dilekçesinde belirtilen konunun konsey gündeminden çıkarılması önerisinde bulundu. Sovyet Rusya temsilcisi oturumu terk ettikten sonra İran Büyükelçisi Hüseyin Alâ toplantıya davet edildi. O, Sovyetlerle İran arasında yapılmış gizli veya açık anlaşmayla ilgili hiçbir bilgisinin bulunmadığını, Sovyetlerin önerileri yüzünden hiçbir sonuca varılamadığını, Sovyet askerlerinin ve Sovyet istihbaratının İran'ın devlet bağımsızlığını tehlikeye sokan önerilerde bulunduğunu ve sorunun gündemden çıkarılmasının dünya barışı için sakınca doğurduğunu söyledi³³⁹.

³³⁷ **Ayın Tarihi**, Sayı 148, Mart 1946, s.275-279.

³³⁸ **Ayın Tarihi**, Sayı 148, Mart 1946, s.285.

³³⁹ Cemil Hasanlı, 2005, s.360-363.

Yaptıkları anlaşma ve Sovyetlerin baskıları sonucu Ahmed Kavam İran'ın BM Güvenlik Konseyi temsilcisi Hüseyin Alâ'ya İran'ın şikayetini konseyden çekmesi talimatını verdi. Hüseyin Alâ, başbakan Ahmed Kavam tarafından verilen talimatın baskı altında gönderildiğinden şüphe duyduğu için talimatı yerine getirmede³⁴⁰. Hüseyin Alâ'nın şüphe duyduğu için değil, Ahmed Kavam'ın temsilcilerine asla taviz vermemesi yönünde yetki verdiği bilgisi de mevcuttur³⁴¹. Buradan Ahmed Kavam'ın sorunun konsey gündeminden çıkarılmasına sıcak bakmadığını anlayabiliriz. Ayrıca böyle ikili bir siyaset izlenmesindeki sebepte şüphesiz Sovyet Rusya'nın İran'a uyguladığı baskı etkili olmuştur.

Anlaşmanın akabinde Sovyetler 6 Nisan'da İran sorununun Güvenlik Konseyi gündeminden çıkarılmasını talep etti. Bu talebe karşılık Amerika ise, Sovyet birliklerinin 6 Mayıs'a kadar çıkarılmasında hiçbir sorun yaşanmazsa bu sorunun zaten Güvenlik Konseyi gündeminden düşeceğini belirterek sorunun gündemde kalması gerektiğini yineledi. İran temsilcisi Hüseyin Alâ da sorununun Güvenlik Konseyi'nin gündemindeki yerini korumasını istedi³⁴². Böylelikle BM Güvenlik Konseyi gündemindeki İran sorunu yerini korumaya devam etti.

Moskova-Tahran ikilisi arasında anlaşma sağlandıktan sonra Kavam Sovyetlerle gerçekleştirdiği anlaşmanın bozulmasından endişelendiği için 21 Mayıs'ta İran'ın BM daimi temsilcisi Hüseyin Alâ'ya çektiği telgrafta bir hafta önce Azerbaycan'a gönderilen teftiş komisyonunun Tebriz, Merend, Culfa, Hoy, Selmas, Maku, Rızayye, ve Miyandoab'ta yaptığı incelemelerde Sovyet askeri birliklerine, silahlarına, askeri araç ve cephanelerine ilişkin gözle görülür bir tek kanıt rastlanmadığını belirterek ısrarla sorunun Güvenlik Konseyi'nin gündeminden alınmasını istemekteydi. Sovyetlerin birliklerini İran'dan tahliye etmiş olmasına karşılık Amerika hala Azerbaycan konusunun Güvenlik Konseyi gündeminden çıkarılmamasında ısrar etmekteydi. BM Güvenlik Konseyi'nin mayıs ayı oturumlarında İran yönetiminin 21 Mayıs'a kadar Azerbaycan hakkında yeterli rapor

³⁴⁰ John Marlowe, **a.g.e.**, s.80.

³⁴¹ **Yearbook of The United Nations (1946-1947)**, Department of Public Information United Nations, New York, 1947, s.331; Krş. bkz., Cemil Hasanlı, 2005, s.366.

³⁴² Cemil Hasanlı, 2005, s.391.

sunmadığı, var olan raporlarında birbirleriyle uyuşmadığı görüşü hakim olsa da, Rusya ile ilişkilerinin tam kopmasından çekinen Amerika, Güvenlik Konseyi'nin 22 Mayıs oturumunda son anda Kavam'ın Azerbaycan'da hiçbir Sovyet askeri ve cephanesi kalmadığı yönündeki raporunu desteklemek zorunda kaldı. Konsey, Kavam'ın raporunu onaylayarak sorunun tartışılmasını durdurdu. Birleşmiş Milletler Örgütü tarihinin ilk krizinden yakasını böylelikle kurtarmış oldu³⁴³. Mayıs 1946'da İran sorunu ulusal problem olmaktan çıkmışsa da sonuçları bölgesel sınırların ötesine yayıldı. İranda yaşanan hadiseler Soğuk Savaş'ın başlangıcı oldu ve Soğuk Savaş'ın esas bileşimini oluşturdu³⁴⁴.

3.2. Sovyetlerin İran Petrol Politikası ve Sovyet-İran Anlaşması

1946 yılı Mart sonu ile Nisan başlarında Sovyet askeri birliklerinin İran'dan tahliye işlemi geçerlilik kazandı. Aynı günlerde Tahran'da kıyasıya bir pazarlığa dönüşen Sovyet-İran görüşmelerinde ortak bir sonuca varılmaya başlandı. Sovyet-İran görüşmelerinde 3 Nisan tarihi itibariyle askeri birliklerin çıkarılması, petrol imtiyazının tanınması ve Azerbaycan sorununda ortak bir noktaya varılmıştı. Öte yandan, BM Güvenlik Konseyi İran sorunuyla ilgili ara verilen gündemine 3 Nisan itibariyle yeniden başlamak üzereydi. Güvenlik Konseyinin 4 Nisan toplantısı Sovyetlerin belirttiği gibi beş veya altı hafta kadar kısa süre içerisinde birliklerin tahliye edilemeyeceğini hesaba katsa da, Sovyetlerin askeri birliklerini tahliyesine başlamış olmasını ve Sovyetlerin bunu duyurmasını olumlu olarak değerlendirdiklerinden İran sorununda geçici anlaşmanın sağlandığına ilişkin görüşle sonlandırdı. İki ülke arasındaki gelişmelerin temsilcileri aracılığıyla konseye bildirilmesi kararıyla noktalandı³⁴⁵. Hüseyin Alâ'ya göre, görüşmelerin hala olumlu sonuçlanmamasından dolayı gerektiğinde müzakerelerin yapılması için bu konu konsey gündeminde tutulmalıydı.

Mart sonunda Azerbaycan dışında Sovyet askeri birliklerinin Kuzey İran'ın işgal edilmiş bütün illerinden tahliyesi tamamlandı. Sovyet askeri birliklerinin İran'dan tahliye edildiğine ilişkin haberlerin yayılmaya başlaması Azerbaycan'da

³⁴³ Cemil Hasanlı, 2001, s.437-438.

³⁴⁴ Natalia I. Yegorova, **a.g.m.**, s.22.

³⁴⁵ Cemil Hasanlı, 2005, s.371-382.

ciddi endişelere yol açtı. Azerbaycan'da Moskova görüşmeleriyle başlayan tereddütlü bekleyiş yerini güvensizliğe bıraktı³⁴⁶.

Sovyet askeri birliklerinin bölgeden ardı ardına tahliye edilmesiyle birlikte Azerbaycan'da oluşan güvensizlik ortamının önüne geçmek isteyen Mir Cafer Bağirov, Pişeveri'ye toplumun geniş kesimini Milli Hükümetin savunmasında seferber etmeyi, bir yolunu bulup Sovyet Azerbaycanı'nın deneyimli isimlerinin bölgede kalıp Milli Hükümetin yetkililerine destek olmalarını, Sovyet Azerbaycanı'ndan gerekli maddi ve organizasyon desteği vermeyi önermekteydi. Bağirov'un kanısınca psikolojik olarak Tahran birliklerinden dayanaklı olan ve birkaç kez İran ordusundan ve jandarmasından güçlü olduğunu kanıtlamış toplum silahlandırılmalıdır. Ayrıca Bağirov, Tahran yönetiminin Azerbaycanlılar'ın konumunu kabullenme yönünde ödünler vermeye hazır olduğunu bu doğrultuda görüşmeler yapılacağını ve görüşmelere hazırlanmalarını bildirdi. Sovyet birlikleri tahliye edildikten sonra bir anlaşmaya varılmadan bölgenin içişlerinden Tahran yönetiminin uzak tutulması gerektiğini istedi. Sovyetlerin önerilerini dinledikten sonra Pişeveri şöyle bir sitemde bulundu: '*Bunları dinlerken 1920 Gilan olaylarını hatırlar gibi oldum. Devrimci dostlarımız o zamanda bizi kandırdılar ve o dönemdeki rejim hepimizi baskı altına aldı, yok etti, kendini kurtaran kendini ülke dışına attı. Şimdi de aynı şey yapılmakta.. Bizi kendi kaderimizle başbaşa bırakıyorsunuz*³⁴⁷.'

İran'ın, Sovyetlerin desteğiyle İran'ın kuzeyinde kurulmuş olan rejimlerin mevcudiyetine son vermesi gerekmektedir. Bu açıdan İran'ın ilk görevi Sovyet birliklerini kuzey eyaletlerinden çıkarmaktır. İran Başbakanı Kavam ise daha çok 1921'de uyguladığı taktikleri uygulamaktaydı. Amerika'nın yardımını alabilmek için görüşmelerde uzatmaları oynamakta, imtiyazlardan kaçınmak için meclisi öne sürmekteydi³⁴⁸. Hem meclis hem de Güvenlik Konseyi'nin desteğinden mahrum olan Kavam, sonunda Sovyetlerle bir anlaşma imzalamak zorunda kaldı. 4 Nisan 1946'da imzalanan bu anlaşmaya göre, Sovyet Rusya askeri birliklerini altı hafta içerisinde

³⁴⁶ Cemil Hasanlı, 1999, s.170-173.

³⁴⁷ Cemil Hasanlı, 1999, s.173-175.

³⁴⁸ George Lenczowski (Ed.), **a.g.e.**, s. 372-373.

tahliye* edecektir; Sovyet-İran petrol şirketi kurulacak (İlk 25 yılda hisselerin %49'u İran, %51'i Sovyetlerin kullanımında, ikinci 25 yıl için hisseler %50-%50 oranında olacaktır); Sovyetler Azerbaycan meselesini İran'ın iç sorunu kabul edecek İran hükümeti ise mukabilinde Azerbaycan halkı ile mevcut kanunlara göre adil, barışçıl bir anlaşma yapacaktır³⁴⁹.

Dönemin İran başbakanı Kavam, Sovyetlere yakın olduğunu göstermek için çok şeyler yaptı. Hapisteki Sovyet taraftarlarını serbest bıraktı. İngiliz yanlısı General Arfe ve Seyit Ziyaeddin'i hapse attı. Nisan ayında Sovyetlerle petrol imtiyazı sunan anlaşmayı yaptı. Kavam'ın takip ettiği bu politikalar onu tam bir Sovyet yanlısı gösteriyordu. Tüm bunlar Amerika, İngiltere ve Şah'ı, Kavam'ın Sovyet nüfuzu altına girdiği üzerinde yoğunlaştırmaktaydı. Kavam'ın Sovyet yanlısı politikalarına rağmen Sovyet yetkilileri kendilerinin aldatıldıklarını düşünmekteydiler³⁵⁰. Kavam'ın izlediği ikili politika bu şekilde yorumlara yol açmıştır.

Bu anlaşma, 15. meclis seçimleri ve Muhammed Rıza Şah'ın onayından sonra yürürlüğe girebilirdi. Malum olduğu gibi, yetki süresini tamamlamış 14. Meclis öyle bir kanun kabul etmişti ki, 15. meclis seçimleri ancak müttefik birlikleri İran topraklarını tamamen terk ettikten yapılabilirdi³⁵¹. Belirtmek gerekirken, Sovyet-İran arasında imzalanmış olan bu petrol anlaşmasının 24 Mart 1946 tarihinden itibaren 24 Ekim 1946 tarihine kadar yeni kurulacak olan 15. İran Meclisi tarafından 7 ay içinde onaylanması da gerekmektedir³⁵².

Anlaşma imzalandıktan sonra Sovyet Azerbaycan yetkilisi Mir Cafer Bağirov aracılığıyla Azerbaycan Milli Hükümeti yetkilileri (Seyid Cafer Pişeveri, Selamullah

* Birliklerini İran Azerbaycan'ından tahliye etmesine ilaveten Sovyet Rusya, kontrolünde tuttuğu depolarda ki silahları da götürecekti. Bkz., Mehmet Metin Ören, **a.g.e.**, s.98.

³⁴⁹ John Marlowe, **a.g.e.**, s.80-81; Abdulsamed Pûrnizami, **a.g.e.**, s.134.

³⁵⁰ Reza Kaviani, **a.g.m.**, s.42.

³⁵¹ Ekrem Rehimli, 2003 , s.112.

³⁵² Falih Rıfkı Atay, "Rusya ile İran Arasında Anlaşma", **Ulus**, 6 Nisan 1946, s.1; M. S. İvanof, **a.g.e.**, s.117; Natalia I. Yegorova, **a.g.m.**, s.20.

Cavid, Şebüsteri, Sadık Padegan, Nusretullah Cihanşahlu) gelişmelerle ilgili bilgilendirildi. Her şeyin kontrolleri altında olduğunu, Tahran yönetiminin Milli Hükümetle görüşmelere hazır olduğu bilgisini verdi. Milli hükümet yetkililerinin nasıl bir yol izlemeleri gerektiğine dair önerilerde bulundu. Önerilerde bulunurken Tahran yönetimiyle görüşerek bazı tavizler verilmesi gerektiğinden ve nelerden taviz verebileceklerini anlamaya çalıştı. Bu süreç gergin anlara sahne oldu. Pişeveri başta olmak üzere bu gelişmeler Milli Hükümet yetkililerince tepkiyle karşılandı. Pişeveri Azerbaycan halkı isteklerini Halk Kongresinde kabul ettiği bildiriyle İran yönetimine ve dış devletlere açıklamıştır. Hükümet olarak buna sadık kalınması gerektiğini söyledi. Şebüsteri taviz vermektan yana olmadıklarını ve bu süreçte Sovyetlerin kendilerine destek olmalarını istedi. Cavit ise, çözüme barışçıl görüşmelerle ulaşmak isteyen Ahmed Kavam'ın Sovyet askeri birliklerinin çekilmesinden sonra görüşmelerin sonuca bağlanılmadan bitireceğini ve oluşturdukları demokratik oluşumu yok etmek için elinden geleni ardına koymayacağını dile getirdi. Hatta İngiltere hükümeti Ahmed Kavam'ın yanında olmasa Tahran'a saldırarak mevcut yönetimi devirip burada demokratik bir rejim kurarak bütün sorunlardan tamamen kurtulmak için yeterli güçlerinin olduğunu söyledi³⁵³.

Anlaşıldığı gibi Pişeveri liderliğinde Milli Hükümet yetkilileri Tahranla yapılması istenen görüşmelere sıcak bakmıyorlardı. Görüşmelerde taviz verme taraftarı değillerdi. Ayrıca anlaşmaya varılmazsa neler olabileceğine, nelerden ne kadar taviz verebileceklerine ve verilen tavizler karşılığında halkın tepkisine dair endişeleri mevcuttu. Endişeler sürerken Sovyetler Azerbaycan'daki askeri birliklerini tahliye etmekteydiler. İran, Sovyetlerle imzaladığı 5 Nisan anlaşmasından sonra Milli Hükümeti yalnız bırakma şerefine nail olabildi. Bu anlaşma sonrası Sovyetler Milli Hükümet yetkililerinden Tahranla görüşmeler yapmalarını istemekteydi. Nihayetinde Azerbaycan Milli Hükümeti yetkilileri Tahranla görüşme masasına oturdu. Başlangıçta istenilen talepler üzerinde anlaşma sağlanmasa da nihayetinde ikili arasında anlaşma sağlandı. 1946 sonbaharında seçimler konuşulmaktaydı. Seçimlerin yapılması için güvenliğin sağlanması öne sürülerek İran orduları Azerbaycan'a girdi.

³⁵³ Cemil Hasanlı, 2005, s.385-387.

İran hükümeti ordularının İran Azerbaycanı'na girmesinin ardından İran Azerbaycan'daki miliyetçi-demokratik hareket kanla boğuldu. İran'daki Kürdistan hareketi de aynı kaderi paylaştı. Yeni meclis 1947 yılının ortalarında toplandı. Ama İran meclisi Sovyet-İran anlaşmasını onaylamayı reddetti. İran, Amerika'nın desteğiyle Sovyetlerin tecavüzünden başarılı bir şekilde kurtulmayı başardı³⁵⁴. Şüphesiz, Sovyet-İran arasında yaşanan gerilim dahili ve harici Amerika'nın güçlü politikası ile İran lehinde sonuçlanmıştı. Sovyetler İran'dan petrol elde etmek için saldırgan bir politika takip edebilirdi yada provakasyonlar yapabilirdi, peki neden bunları denemedi?. Bunun arkasında olan sebep Sovyetlerin, İran'ın baş koruyucusu olan Amerika ile karşı karşıya gelme korkusudur³⁵⁵.

3.3. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Yıkılışı

Atlantik Beyannamesi, Amerika Başkanı Roosevelt ve İngiltere Başbakanı Churchill'in bir zırhlıda ve Atlantik denizi üzerinde neşrettikleri bir beyannamedir ve iki büyük Anglo-sakson devletinin dünyanın geleceği için düşüncelerini ifade etmektedir. O dönemde Atlantik Beyannamesi'ne pekçok devlet bir umut olarak bakmıştır. Nitekim Türkiye'de de kamuoyuna bu beyannamenin önemi ve amacı abartılı bir şekilde şöyle sunulmuştur;

“...Diplomatik usul ve teamüller dairesinde tasdik ve imza edilmiş milletlerarası bir belge yada taahütname değildir. Fakat bütün milletlere hürriyet vermek, kendi işlerini dilediği gibi düzenlemek, korku ve endişeden âzâde bir hayat geçirebilmek imkânlarını hazırlamak büyük demokrasilerin esaslı umdesidir. Bunca kan, can ve mal fedakârlığı yapıldıktan sonra ne İngiltere ve ne de Amerika çekmiş oldukları kılıcı tekrar kınına koymak niyetinde değillerdir. Bütün Avrupa ve dünya özgürlük nimetinden faydalanacaktır. Hattâ değil millet ve toplu camialar, hattâ fertler bile bu korkusuz hayattan istifade edeceklerdir. İşte Atlantik beyannamesi beşeriyeti daha iyi, daha güzel bir geleceğe yükselmek için izhar edilmiş bir arzudur. Binaenaleyh Atlantik beyannamesi muayyen, sarih, hudutlu, tahakkuku için kesin

³⁵⁴ Natalia I. Yegorova, **a.g.m.**, s.22.

³⁵⁵ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, 17. Baskı, s.518; Reza Kaviani, **a.g.m.**, s.47.

çerçevesi herkesçe kabul edilmiş bir formül değildir ama, bunun tahakkukuna çalışmak çok şerefli bir gayedir...³⁵⁶.

Görüldüğü gibi, beyannameye özgürlük ve demokrasi ilkeleri yön vermiştir. Amerika'nın savaşa katılmasından sonra, Almanya'ya karşı savaşa giren 26 devletin de imzasıyla, 1 Ocak 1942'de, Atlantik Beyannamesi esas olmak üzere "Birleşmiş Milletler Bildirisi" yayınlandı. Böylece savaştan sonra kurulacak olan Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın ilk adımı atılmış oldu. Bu bildiriye, Atlantik beyannamesindeki ilkeler aynen kabul edilmiştir.

Azerbaycan Milli Hükümeti Atlantik beyannamesi esas olmak üzere yayınlanmış olan Birleşmiş Milletler Bildirisi'nin ilkelerine istinaden 28 Ocak 1946'da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na mektupla müracaat etti. Mektupta Azerbaycan halkının bundan sonra hiçbir zaman hiç kimsenin zulmü altında yaşamayacağı beyan edilerek Atlanta Bildirisi prensiplerine uygun olarak kurulmuş Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kendi mukadderatını tayin etme hukukunun millete verilmesi rica edilmiştir. Azerbaycan Milli Hükümeti bu müracaatla varlığının tanınmasını, dışarıdan müdahale edilmeksizin geleceklerini kendilerinin çizmesinin teminatının verilmesini istedi. Eskiden olduğu gibi o günde kendilerini demokratik ve özgürlükçü sayan devletlerin müdahalesi neticesinde yapılmış olan bu müracaat uluslararası teşkilatın gündemine dahi alınmadı³⁵⁷.

Sovyet Rusyanın desteği ile Seyid Cafer Pişeverî liderliğinde İran'ın kuzeyinde Azerbaycan'da Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulması ve kurulduktan sonra faaliyetlerini hızla sürdürmesi merkezi hükümeti rahatsız etmekteydi. Bu durum merkezi hükümeti Sovyetlerle görüşmelere sevk etti. Başlangıçta görüşmelerde olumlu sonuç alınmadı. Bunun üzerine İran BM Güvenlik Konseyi'ne müracaatta bulunup mevzuyu uluslar arası platforma taşıdı. Sorunun BM Güvenlik Konseyi'ne taşınmasıyla uluslararası platformda sert tepkiyle karşılaşan Sovyet Rusya askeri birliklerini İran'dan tahliye etmeye başladı. İran petrollerinden imtiyaz elde etmeden gitmeye niyeti olmayan Sovyet Rusya 1946 nisan ayının ilk haftasında görüşmeleri neticeye bağlayarak 5 Nisan'da İran'la anlaşma imzaladı. Anlaşmanın akabinde askeri birliklerini Azerbaycan'dan da tahliye hazırlıklarına başladı.

³⁵⁶ **Yeni Sabah**, "Atlantik Beyannamesi", Yıl 7, No 2383, 9 Ocak 1945, s.2.

³⁵⁷ Ekrem Rehimli, 2003, s.119.

Yaklaşık bir ay sonra tahliye işlemlerini tamamladı. Birliklerin bölgeyi tamamen boşaltması Azerbaycan'ı çıkmaza sokmuştur.

Sovyet birliklerinin bölgeyi tahliye etmeye başlama tarihi ve İranla anlaşma imzalamaya tarihi Birleşmiş Milletler'in toplantı tarihlerine tekabül ediyordu. Sovyetlerin bu tutumunda İran ve Amerika'nın ortak yürüttüğü Birleşmiş Milletleri baskı aracı olarak kullanma politikası başarılı olmuştu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında dahi İran'da askeri birliklerini çekmeyerek buradaki mevcudiyetine devam eden Sovyetler, sadece Amerika ve kısmen İngiltere'nin baskısıyla nihayet askeri birliklerini tahliye etmeye razı olmuştu³⁵⁸. O günlerde Amerika basını "Sovyetlerin tahliyesini" zafer olarak vermektedir. Azerbaycan, yaşanan gelişmeleri Amerika-İngiltere'nin Sovyet Rusya'ya baskısı ve Amerika-İngiltere politikası'nın zaferi olarak yorumlanmaktaydı. Bunu Mir Cafer Bağirov, Satalin'e yazmış olduğu raporunda dile getirmiştir³⁵⁹. İran basını ise halkı bilinçlendirmek adına geniş bir kampanya başlatan tarafsız yayınların yanı sıra hükümeti destekleyen veya hükümeti eleştiren yayınlar yapıyordu.

Sovyetlerin birliklerini İran'dan tahliye ettikten sonra menfaatleri doğrultusunda Seyid Cafer Pişeverî başta olmak üzere Azerbaycan Milli Hükümeti yetkililerini merkezi hükümetle görüşmelere mecbur bıraktı. Sovyetlerin böyle bir yol izleyeceğini en başından beri bilen Seyid Cafer Pişeverî Milli Hükümet'in kurulması için teklif aldığı anda olayların bu noktaya geleceğini Sovyetlere güvenmediğini dile getirmiştir. Yaşananlar Seyid Cafer Pişeverî'nin düşüncelerinde haklı olduğunu kanıtlamaktadır. Lakin olayların bu noktaya geleceğini bile bile bu yola adım atılması büyük bir talihsizliktir.

3.3.1. Tahran-Tebriz Görüşmeleri

1946 Nisan'ın son haftası yoğun siyasal gelişmelere sahne oldu. Sovyet askeri birliklerinin tahliyesine ilişkin kuşklar geride kaldı. Çekinceler ve tedirginlikler süreci tamamlandı. Azerbaycan'daki harekatı bastırmak ve onu yeniden Tahran'ın esaretine almak için merkezi hükümet, 21 Nisan 1946'da Azerbaycan sorunuyla ilgili

³⁵⁸ Daniel Yergin, **Petrol-Para-Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, (Çev. Kamuran Tuncay), İş Bankası Yayınları, Ankara, 1995, 1. Baskı, s.484.

³⁵⁹ Cemil Hasanlı, 2005, s.413-414.

kararını açıkladı. Merkezi hükümet Azerbaycan sorunuyla ilgili Azerbaycan Milli Hükümeti ile görüşme kararını açıkladığı sırada, Sovyet tankları ve zırhlı araçları buldukları üsleri terk etmeye başladılar. Aynı gün Azerbaycan ile yapılacak görüşmeler için İran tarafından oluşturulan komisyon üyesi Ali İpekçian*, Seyid Cafer Pişeverî ile görüşmelerin yerini ve zamanını belirlemek için Tebriz'e gitti. Ali İpekçian, XV. Meclis açılıncaya kadar (7-8 aylık süre içerisinde) silahlı kuvvetlerini ve fedai birliklerini (milis güçleri) kendi ellerinde tutmalarını, Tahran'a bırakmamalarını söyledi ve bazı gizli bilgileri Pişeverî'ye bildirdi³⁶⁰. Ahmed Kavam hükümeti'nin görüşmelerin Kerec'te yapılması teklifine karşılık Milli Hükümet yetkililerinin ortak verdiği kararla Tahran'da yapılması istendi. İpekçian aracılığıyla Kavam'a bildirilip onay alındıktan sonra Tahran'da yapılması kesinlik kazandı. Görüşmelerin önemiyetini azaltmak için Tahran'da değil de Kerec'de yapılması istendiği düşüncesiyle böyle istekte bulunulduğu zannedilmektedir³⁶¹.

Tahran'da yapılması kararlaştırılan görüşmelere birkaç gün süren tartışmaların ardından Azerbaycan'daki hareketin mukadderatını çözmek maksadıyla Başbakan Seyid Cafer Pişeverî başta olmak üzere Azerbaycan Demokrat Fırkası Yüksek Kurul sekreteri Sadık Padegan'ın, başsavcı Feridun İbrahimî'nin, Meclis Yönetim Kurulu üyesi S. Dilgamanî'nin, Başbakan Yardımcısı Nusretullah Cihanşahlı'nın ve Kürtlerin temsilcisi Muhammed Hüseyin Seyf Gazi'nin üyelikleri onaylandı³⁶². Belirtmek gerekir ki, Pişeverî temsilci olarak Tahran'a gitmeye istekli olmasa da, gitmekten kaçınsa da son anda gitmeye mecbur kalmıştır. Pişeverî'nin Tahran'a beklenmedik gelişi, heyete Padegan'ın başkanlık edeceği kanaatinde olan mahfilleri hayrete düşürmüştür³⁶³.

Görüşmelerin yapılması için Nisan 1946'da Azerbaycan Milli Hükümeti temsilcileri olan Seyid Cafer Pişeverî, Sadık Padegan, Feridun İbrahimî, Muhammed Hüseyin Seyf Gazi ve Dilmeganî Tahran'a gittiler. Görüşmelere başlandı. Tahran'da

* Ali İpekçian aslen Azerbaycanlıdır.

³⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz., Cemil Hasanlı, 1999, s.206-211.

³⁶¹ Ekrem Rehimli, 2003, s.122.

³⁶² Cemil Hasanlı, 2005, s.411-412.

³⁶³ **Ayın Tarihi**, Sayı 149, Nisan 1946, s.204.

yapılan görüşmeler iki hafta kadar sürdü³⁶⁴. Ne merkezi hükümet temsilcileri Azerbaycan Milli Hükümeti temsilcilerine sunduğu taleplerinden taviz verdi, ne de Azerbaycan Milli Hükümeti temsilcileri merkezi hükümet temsilcilerine sunduğu taleplerinden taviz verdi³⁶⁵.

İran yönetimi ve Milli Hükümet görüşmeleri sonucunda Azerbaycan sorununda hiçbir ilerleme kaydedilmedi. Bunun üzerine görüşmeleri yarıda kesip hiçbir belgeyi imzalamadan Tebriz'e dönmenin yollarını aradı. Pişeverî'nin görüşmelerden kaçındığını fark eden Sovyet Büyükelçisi İ. Sadçikov 4 Mayıs tarihli raporunda Bakü'ye Mir Cafer Bağirov'a şunları aktarmaktaydı: *'.. Ben, kendisine İranlılarla hangi konular üzerinde görüşmeler yürüttüğünü sordum. O, kısaca İranlılarla görüşmelere devam etmekten yana olmadığını , bunun önemli bir sonuç doğurmayacağını söyledi'*. Pişeverî şöyle dedi: *'Ben buraya kendi irademle gelmedim, gelmeye zorladılar. Bunu neden yaptılar? Neden beni Azerbaycan halkı önünde gözden düşürdüler? Ben Kavam'ı sevmiyorum, ona inanmıyorum ve o, bizi de sizi de kandırıyor. Petrol alamayacaksınız. Bütün Azerbaycan Halkı Kavam'dan nefret ediyor. Oysa beni onun ayağına gelmeye zorladılar. Neden? Önce bizi göklere çıkardınız, şimdi de uçurumdan yuvarlıyorsunuz. Gerekçe neydi? Ben, Sovyetler Birliğine ne yaptım ki? Bütün yaşamımı ona hizmet etmekle geçirdim. Hapislerde çürüdüm, Şimdi ise beni buraya gelmeye ve aşağılayıcı anlaşmanızı imzalamaya zorluyorlar. Ben, yoldaş Bağirov'a istifa etmek istediğimi söyledim. Kendilerine münasip birini bulup bu anlaşmayı ona imzalatsınlar. Böyle olsaydı ben şahsiyetimi ve konumumu koruyabilirdim. Şimdi beni gericilerin pençesine attılar. Bizim hepimizi tutuklayacaklar. Ben de insanım, benim de bir ailem var!'*. Azerbaycan halkının çıkarlarına hizmet ettiğini belirterek şunları söyledi: *'Neden, bizi Tahran'a ödün vermeye zorluyorlar? Oysa buna mecbur değiliz ve yeteri kadar da gücümüz var. Bırakın biz Tahran'ı ele geçirelim'*³⁶⁶.

Gönülsüzce de olsa Sovyetleri İran Azerbaycanı ile ilgilenmek zorunda bırakan tek bağ Mir Cafer Bağirov olarak gözükmekteydi. Mart-Nisan görüşmelerinde S. C. Pişeverî'nin söylememesi gereken bazı hususları Sovyetlerin

³⁶⁴ Hamid Mollazade, **a.g.e.**, s.46.

³⁶⁵ Hamid Mollazade, **a.g.e.**, s.46; M. M. Çeşmazer, **a.g.e.**, s.130.

³⁶⁶ Cemil Hasanlı, 2005, s. 419-420.

yüzüne vurması, Gilan olaylarını hatırlatması, Sovyet siyasetine inanmadığını ve Sovyet yetkililerinin kendisini aldattığını açık bir dille aktarması Stalin'i epey rahatsız etmişti. Sonuncu Sovyet askeri birliklerinin de Azerbaycan'ı terk ettiği gün, yani 8 Mayıs 1946'da o, bizzat Seyid Cafer Pişeveri'ye mektup gönderdi³⁶⁷. Stalin'in Pişeveri'ye gönderdiği mektubunda özetle şöyle deniliyordu: “İran'daki bütün hususları gözönünde bulundurursak henüz devrim için gerekli şartlar olgunlaşmamıştır. Savaş durumu veya savaştan alınmış bir başarısızlık da söz konusu değildir. Sovyet askeri birlikleri İran'da olduğu sürece siz Azerbaycan'daki mücadelenizi genişletmek ve daha öteye gitme olanağına sahipsiniz. Ancak ordularımızın çıkma zamanı gelmiştir ve onlar da çıktılar. Azerbaycan'da devrimin gerektirdiği bütün avantajlara bir anda sahip olmak istiyorsunuz. Ancak mevcut durum buna müsait değildir. Kavam yönetimi kendini korumak içgüdüğü ve hükümetini savunmak bilinciyle bazı demokratik reformlar yapmak zorundadır. Bu durumdan istifa edilerek bir takım ödünler alınmalıdır. Bize aktarıldığı kadarıyla siz bizim için şöyle demişsiniz: güya biz sizi önce göklere çıkarmışız, şimdide uçuruma sürüklemekteyiz. Eğer bu doğruysa bunu şaşkınlıkla karşılamaktayız. Sizin adınıza hiçbir küçük düşürülme söz konusu değildir. Gerçekten bizim sizin küçük düşmenize müsaade ettiğimizi mi düşünüyorsunuz? Aksine aşırıya kaçmadan İran'ın mevcut durumundan yararlanarak Kavam yönetiminin vermek istediği ödünleri almak fırsatına sahipsiniz. Eğer siz mantıklı olmayı denerseniz bizim manevi desteğimiz aracılığıyla Azerbaycan için sağlanan ödünleri değerlendirme başarısını gösterirsiniz”³⁶⁸.

Amerika'nın ve İngiltere'nin İran hükümetini desteklemesi, Sovyet Rusya'nın birliklerini Azerbaycan'dan çıkarması vaziyetin vehametini gözler önüne sermiş olsa da Pişeveri, Sovyet Rusya'nın baskısıyla merkezi hükümetle yapmak zorunda olduğu görüşmelerde Azerbaycan Milli Hükümeti'nin tanınmasında ısrar etmiştir. Ne

³⁶⁷ Cemil Hasanlı, 2001, s.424.

³⁶⁸ Mektubun tam metni için bkz., Natalia I. Yegorova, **a.g.m.**, s.23-24; “**Şurevî Hükümeti Başçısı Stalin'in Azerbaycan Milli Hükümeti Rehberi Seyid Cafer Pişeveri'ye Şahsi Mektubu**”, **Yol**, Heftenâme-i Haber-i Daneşcûyân-i Türk-i Daneşgah-i Tahran, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Şomare 10, Tahran, 1381, s.68-69.

durumun vehameti, ne de Stalin'in Pişeverî'ye göndermiş olduğu telgraf ve ardından göndermiş olduğu mektubu Tahran'da gerçekleştirilen görüşmede merkezi hükümetin ileri sürdüğü teklifleri Pişeverî'ye kabul ettiremedi³⁶⁹. Pişeverî'yi geri adım atmamaya sevk eden onun Milli Hükümet öncesinde ve sonrasında Azerbaycan halkına vermiş olduğu vaatleridir. İran Başbakanı Kavam'ın da verebileceği tavizler İran'ın geleceğini tehlikeye atmaksızın belli sınırlar ölçüsündedir. Daha fazla taviz vermesi demek hükümetinin sonu olabilirdi. Bu sebeple o da verdiği tavizlerden fazlasına sıcak bakmamıştır.

Tahrandaki görüşmelerde sonuç elde edilmeden Milli Hükümet yetkilileri Tebriz'e dönmüşlerdi. Mevzunun anlaşmaya bağlanması için akabinde merkezi hükümet temsilcilerini Tebriz'e gönderdi. Başbakan Ahmet Kavam'ın yardımcısı Muzaffer Firuz başkanlığında merkezi hükümet temsilcileri Savunma bakanı yardımcısı General Hidayet, General Muhammed Ali Muggedem, Musevizade ve mühendis Husrev ve Hidayet'tir. Bu heyet Tebriz'e 11 Haziran 1946'da vardı ve ikili arasında resmi görüşmelere hemen başlandı³⁷⁰. Tahran yönetimiyle Milli Hükümet arasında görüşmeler sürerken İngiltere elçisi İran'a, Azerbaycan sorununa son verilmezse İran'da yeni hadiselerin vuku bulacağını bildirdi. Aynı şekilde Amerika elçisi İran hükümetine silah gücü ile de olsa Azerbaycan sorununun bitirilmesi gerektiğini, yardım gerekirse Amerika hükümeti'nin hiçbir şeyi esirgemeyeceğini iletmişti. Aksi takdirde Amerika hükümetinin İranla münasebetini keseceğini bildirmiştir. Hatta aynı süreçte Amerika ile İran temsilcileri aracılığıyla gizli şekilde anlaşmaya varılmıştı. Amerika İran'a onbin dolarlık silah verecekti. Karşılığında ise İran, Azerbaycan üzerine yürümeli, XV. dönem meclis seçmenlerinin çoğunluğu Amerika'nın güvenini kazanan kişilerden teşkil edilmeli, aldığı silahlardan da Amerika askeri danışmanlarının kontrolü altında istifade etmeliydi³⁷¹. Amerika ile

³⁶⁹ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.226; Ekrem Rehimli, 2003, s.124.

³⁷⁰ Önemli şahsiyet İbrahim Novruzof'un hatıratında bu anlaşma ile ilgili verilen bilgiye göre bu anlaşma şartları tanzim edilirken Sovyetlerin pek müdahil olmadıkları anlaşılmaktadır. Bkz., Hamid Mollazade, **a.g.e.**, s.46-48.

³⁷¹ Şevket Tağıyeva, vd., **a.g.e.**, s.227.

İran temsilcileri aracılığıyla Rusya'ya karşı bir ittifak akdettiklerine dair yayılan haberler Tahran yönetimi tarafından yalanlanmıştır³⁷².

Gelişmeler birbiri ardına takip ederken Tahran-Tebriz ikilisi arasında yapılan görüşmelerde uzlaşma sağlanarak 13 Harizan 1946'da anlaşma imzalanmıştır. İmzalanan anlaşmaya göre: Azerbaycan'ın yönetim heyeti Azerbaycan eyalet ve vilayet encümenleri tarafından tayin edilecek ve merkezi hükümetin onayına sunulacaktır; Azerbaycan gelirinin %25'i merkeze gönderilecek, geri kalan %75'i ise buradaki ihtiyaçların karşılanmasında kullanılacaktır; İran, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin köylüler arasında toprak paylaşımını onaylar. Toprak sahiplerinin topraklarının köylüler arasında paylaşımı üzerine bir komisyon oluşturulacak ve bu mevzu incelenecektir; İlkokullarda Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan'ın ortaöğretim ve yüksek okullarında eğitim iki dilde yani Azerbaycan Türkçesi ve Farsça birlikte okutulacaktır; Kürtler, Ermeniler, Asuriler gibi azınlıkların çocukları da beşinci sınıfa kadar kendi ana dillerinde tahsil görebileceklerdir; Merkezi hükümet İran'ın genelinde siyasi ve ictimai yaşamda demokrasinin gereklerini yerine getirecektir. 15. dönem meclisi açıldıktan sonra merkezi hükümet demokrasinin ilke ve esasları üzerine yeni kanunları kabul edecektir³⁷³. Azerbaycan İran devleti kadrosu içinde kalmakla beraber kendi kendini idare edebilecektir; Merkezden atanacak olan vali Azerbaycanlılar tarafından tayin edilecektir; Azerbaycan'ı yönetecek kişiye vali denecektir ve bu kişi Azerbaycan halkı tarafından tayin edilecektir³⁷⁴.

Adı geçen antlaşmadan sonra o zamana kadar Azerbaycan Milli Hükümeti'nin bakanlarından olan Azerbaycanlı biri buraya vali seçildi³⁷⁵. Anlaşmanın imzalanmasının ardından Pişeveri verdiği bir demeçte “yarım asırdan beri beklediğimiz gerçek hürriyet elde edilmiştir.” demiştir. Anlaşmayı İran adına imzalayan Muzaffer Firuz da Tebriz'den İran halkına demeç vermiştir ve İran halkına hitabeden demecine “Sizi İran'ın bir parçası olan Azerbaycan'dan selamlıyorum” sözleriyle başlayıp aynı sözlerle nihayetlendirmiştir. Ulus gazetesi

³⁷² **Ayın Tarihi**, Sayı 157, Aralık 1946, s.318.

³⁷³ M. S. İvanof, **a.g.e.**, s.117-118.

³⁷⁴ Şükrü Esmer, “Azerbaycan'ın Muhtariyeti”, **Ulus**, 16 Haziran 1946, s.1.; Şükrü Esmer, “Azerbaycan'ın Muhtariyeti”, **Ayın Tarihi**, Sayı 151, Temmuz 1946, s.254.

³⁷⁵ M. S. İvanof, **a.g.e.**, s.118.

yazarı Şükrü Esmer'in belirttiği gibi bu hitabet zihinlerde var olan kaygıyı gözler önüne sermektedir³⁷⁶.

3.3.2. Merkezi Hükümetin Azerbaycan'a yürüyüşü ve Milli Hükümetin Sonu

Yapılan anlaşmayla imtiyazlar elde etmiş olan Azerbaycan'ın ardından İran'ın farklı bölgelerinde kabilelerin ayaklanmaları vuku bulmuştur. Bu ayaklanmalarda Azerbaycan'a verilmiş olan muhtariyet imtiyazları istenmiştir. İstekleri yerine getirilmediği takdirde de "korkunç mukabil misillemeler" yapacaklarını bildirmişlerdir. Olayların kırılğan bir noktaya geldiğini de söylemek yerinde olacaktır. Anlaşıldığı üzere İran sükuneti yakalayamamıştır. Tahran'da bulunan muhabirlerin bildirdiklerine göre seçimlerin yapılması hakkında İran tarafından durumun müsait olmadığı yolunda sürülen mazereti Sovyet Rusya kabul etmemektedir³⁷⁷. Çünkü 5 Nisan'da imzaladıkları anlaşmanın İran meclisinden geçmesi için 7 ay gibi bir süresi vardı. Bu sürenin dolması Sovyet Rusya'nın İran petrolleriyle alakalı hayallerine veda etmesi demektir. Sovyetlerin ise İran petrollerine veda etmeye pek niyeti yoktu. İranda olaylar dinmek bilmiyordu. Bir yandan da Sovyet Rusya'nın İran'a seçimlerin bir an evvel yapılması için baskısı sürmekteydi.

Bu sebepler dolayısıyla merkezi hükümet, gelecek seçimlerin serbest olarak cereyan etmesini sağlamak için askeri birliklerinin her yerde bulunacağını söyleyerek Kasım 1946'da Tahran ve civarında seferberlik ilan etmiştir³⁷⁸.

1946 yılının sonbaharında İran'da durum tehlikeliydi. Kavam Tahran radyosunda konuşma yaptı. Aralık ayında İran Meclisi'ne seçimlerin yapılacağını belirtti. Aynı zamanda Kavam ileride yapılacak olan seçimlerde disiplini sağlamak amacıyla Azerbaycan'a ordu gönderileceği hakkında Azerbaycan valisi Cavit'e mektup³⁷⁹ gönderdi. Yapılan konuşmalara dayalı 13 Kasım'da Azerbaycan halk

³⁷⁶ Şükrü Esmer, "Azerbaycan'ın Muhtariyeti", **Ulus**, 16 Haziran 1946, s.1; Şükrü Esmer, "Azerbaycan'ın Muhtariyeti", Sayı 151, Temmuz 1946, s.254.

³⁷⁷ **Ayın Tarihi**, Sayı 155, Ekim 1946, s.240-241.

³⁷⁸ **Ayın Tarihi**, Sayı 156, Kasım 1946, s.201.

³⁷⁹ Kavam bu mektupla gayelerinin sadece seçimlerin asayiş için böyle bir karar alındığını başka hiçbir maksat olmadığını bildirmiştir. Bu telgrafa karşılık Seyid Cafer Pişeverî, Tebriz radyosunda yaptığı konuşmasında merkezi hükümetin

ordusu ve fedai birlikleri Zencan eyaletini terketmesi, merkezi hükümetin teşebbüsü ele almasıyla sonuçlandı. İran ordularının Zencan'a girmesi ve orada yaptığı vahşilikler yalnızca İran Azerbaycanı'nda değil Sovyet Azerbaycanı'nda da ciddi rahatsızlığa sebebiyet verdi³⁸⁰.

Kasım 1946'nın sonlarında mücadeleye devam edilmesi için halka çağrıda bulunan Pişeveri konuşmasını "ölmek var dönmek yok" sözleriyle tamamladı³⁸¹. Washington'daki İran elçisi tarafından bugün (7 Aralık 1946) bildirildiğine göre Tahran'daki Sovyet elçisi İran hükümeti nezdinde dostane bir teşebbüste bulunarak Tahran hükümetinin Azerbaycan'a askeri birlikler göndermemesini tavsiye etmiştir. Sovyet elçisi Tahran hükümeti Azerbaycan'a asker gönderdiği takdirde bu halin gerek Azerbaycan'da gerek Azerbaycan'ın Rus hududunda karışıklıkla mucip olacağını belirtmiştir³⁸². Kavam'ın, Azerbaycan'a ordu göndermemesi için Sovyetler girişimlerde bulunmuş ama girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Kavam, Azerbaycan sorunu çözmek için ordu göndermekte kararlıydı. Fakat Sovyetlerin duruma müdahalesi olup olmayacağını kestirememekteydi. Amerika'nın İran'a desteği Sovyetlerin tavrını dengeleyebilirdi. Bu sebeple Amerika ile iletişime geçip durum hakkında bilgi vererek Amerika'nın desteğini arkasına aldı³⁸³. Kavam, Sovyet Rusya ile geniş bir sınıra sahip olduklarını, askeri birliklerini çekmiş olsalar bile Sovyetlerin Kuzey İran'da kargaşa çıkarmak için yeterince gerekçeye sahip olduklarını biliyordu³⁸⁴.

amacının yapılmış olan anlaşmayı hükümsüz bırakmak olduğunu dile getirerek hürriyetimize taaruz edildiği takdirde son ferdimize kadar çarpışacağız demiştir. Bkz., **Ayn Tarihi**, Sayı 156, Kasım 1946, s.202.

³⁸⁰ Cemil Hasanlı, "Güney Azerbaycan Milli Harekatı", **Türkler**, YTY, C.20, Ankara, 2002, s.649.

³⁸¹ Touraj Atabaki, **a.g.m.**, s.35.

³⁸² **Tasvir**, "İran'a Yeni Bir Sovyet Müdahalesi (Rus Elçisi Azerbaycan'a Asker Gönderilmemesini İhtar Etti)", 7 Aralık 1946, Sayı 610, s. 1; **Ayn Tarihi**, Sayı 157, Aralık 1946, s.319.

³⁸³ Reza Kaviani, **a.g.m.**, s.43-44.

³⁸⁴ Cemil Hasanlı, 2005, s.350.

Tüm hazırlık önlemleri alındıktan sonra İran orduları 4 Aralık'ta Zencan sınırını geçerek Azerbaycan'a saldırdı. Hucumun başlaması ile İran Hükümeti, Sovyet elçiliğine bir nota göndererek amaçlarının sadece seçimlerde güvenliği sağlamak olduğunu bildirdiler. Kuvvetlerin eşit olmamasına rağmen Azerbaycan demokratları İran ordusuna karşı direniş yapmakta kararlıydılar. 8 Aralık'a kadar ağır koşullar içerisinde olsa da Azerbaycan ordusu Zencan-Miyane hattı üzerinde İran ordularına karşı geldi. Tebriz liderleri durumun vehametini Sovyet hükümet yöneticilerine bilgi göndererek yardım istediler. Tebriz liderlerinin ve Mir Cafer Bağirov'un ciddi çabalarına rağmen Sovyet yöneticileri manevi destek dışında yardım yapamayacaklarını bildirdiler. İran'a karşı da hiçbir girişimde bulunmadılar. Sovyetlerin Azerbaycan'daki hareketi savunmaması Kavam'ı daha da cesaretlendirdi. Kavam, 10 Aralık'ta Azerbaycan eyaletine telgraf göndererek teslim olması isteminde bulundu³⁸⁵. İran askeri birliklerinin hucumu karşısında erzak ve askeri ihtiyaçları sınırlı olan ve hatta bitmiş olan Azerbaycan fedai birlikleri/halk ordusu kötü gidişata direnemeyerek Tebriz'e doğru geri çekildi³⁸⁶.

Kavam, İran askeri birliklerinin umumi seçimlere nezaret etmek üzere Azerbaycan eyaletine girdiklerini Azerbaycan valisi Cavid'e bildirmiştir. Kavam, askeri kıt'aların vazifelerini kolaylaştırmak için seçimleri tam bir intizam içinde yapmak ve asayişi temin etmek suretiyle hükümetin emirlerine itaat etmesini Cavid'ten istemiştir³⁸⁷. Seyid Cafer Pişeverî ise askerlerine bir tek kişi kalıncaya kadar savaşa devam etmelerini emrettikten sonra yakın dostları ve mesai arkadaşlarıyla Rusya'ya sığınmıştır³⁸⁸. Demokrat liderlerinden iki kişi hariç bütün liderleri kaçmışlardır. Kaçanlar arasında Pişeveri de vardır³⁸⁹. Tebriz'de demokrat

³⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., 1999, s.301-308.

³⁸⁶ Rehim Nîkbeht-Asger Haydarî, **Fırka-i Demokrât der Serâb (Teşkil ve Feâliyyet der Şehristân-i Serab be Rivâyet-i Esnâd-i Munteşir Neşode)**, Müze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrevî-i İslâmî, Tahran, 1388, s.204-205.

³⁸⁷ **Tasvir**, "İran'da Harp Başladı (İran Şah Ordusu Azerbaycan Sınırlarını Aşarak İleri Harekete Geçmiş Bulunuyor)", 11 Aralık 1946, Sayı 613, s.5.

³⁸⁸ **Tasvir**, "İranda Dahili Harp Sona Erdi (Tebriz Teslim Oldu, Pişeverî ve Arkadaşları Moskova'ya Kaçtılar)", Sayı 615, 13 Aralık 1946, s. 5.

³⁸⁹ **Ayın Tarihi**, Sayı 157, Aralık 1946, s.321.

liderlerinden yalnızca vali Cavid ile Azerbaycan vilayet meclisi başkanı Şebüsteri kalmışlardır³⁹⁰. Gelişmeler şehirde heyecanlı bir durum oluşturdu. Sovyet sınırlarına doğru toplu hareket başladı. 11 Aralık gecesi Sovyet sınırlarında çok sayıda insan toplanmıştı³⁹¹. Sınırdaki İran tarafında Çubi köprüsü üzerinde toplanmış olanların sayısı her geçen saniye artmaktaydı. Ama köprü kapalıydı. Karşı tarafta bulunan Pişeveri geçişlerin sağlanması için Bakü ile temas içerisindeydi. Moskova'dan izin alındıktan sonra Çubi köprüsünden geçişlere izin verildi³⁹². İran dışişleri bakanlığı tarih arşivinden bir belgeye göre Sovyet tarafına köprüden aileleriyle birlikte toplanmış birçok insan geçmiştir ve köprü İran askeri birlikleri Culfa'ya girinceye kadar yani 25 Aralık Perşembe sabahı saat 4'e kadar açık tutulmuştur. Bu tarihten sonra ise köprü kapatılmış ve geçişlere izin verilmemiştir³⁹³.

Sovyet tarafına geçişler sürerken öte yandan İran askeri birlikleri tarafından bölgeyi ele geçirme girişimi devam etmekteydi. 12 Aralık'ta İran askeri birliklerinden önce vatanseverler takımı denilen irticai gruplar Tebriz'e girdi. 14 Aralık'ta nizami askeri birlikleri gelene kadar onlar şehri yağmalamışlardı. 20 Aralık'a kadar İran askeri birlikleri Azerbaycan'da denetimi tamamen ele almıştı³⁹⁴. Tasvir gazetesinde verilen bilgiye göre İran hükümet kuvvetleri halkın büyük sevinç tezahüratı arasında Tebriz'e girmişlerdir. Bazı Azerbaycan liderleri Tebrizdeki Sovyet hastanesine iltica etmişlerdir³⁹⁵.

İran ordusu Azerbaycan demokratlarının sert direnişiyle karşılaşacaklarını bekliyorlardı. Ama ordu ufak çaplı direnişler dışında herhangi bir ciddi direnişle karşılaşmadı. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin yaptığı birçok ilgi çekici (eğitim, seçim ve özellikle geniş çaplı toprak reformları) faaliyetleri Tahran yönetimi tarafından askeri güç uygulanarak yok edildi³⁹⁶. Seyid Cafer Pişeveri, hareketin

³⁹⁰ **Tasvir**, "İran Kuvvetleri Kürdistana Girdi", Sayı 616, 14 Aralık 1946, s. 3

³⁹¹ Cemil Hasanlı, "**Güney Azerbaycan Milli Harekatı**", s.650.

³⁹² Hamid Mollazade, **a.g.e.**, s.62.

³⁹³ Daha fazla bilgi için bkz., Hanbaba Beyanî, **a.g.e.**, s.709-710.

³⁹⁴ Cemil Hasanlı, "**Güney Azerbaycan Milli Harekatı**", s.650.

³⁹⁵ **Tasvir**, "Azerbaycan Şefleri Rus Hastanesine Sığınmışlar", Sayı 617, 15 Aralık 1946, s. 5

³⁹⁶ Touraj Atabaki, **a.g.m.**, s.36-37.

yükseldiği ilk günlerde, Hıyabani hareketinin makus kaderinden ziyade onun elde ettiği başarının yineleneneğine söz vermişti. Fakat bu hareket da önceki hareketin seyrini izlemiştir. Demokrat Fırkası'nın yenilgisiyle tarih bir bakıma kendisini tekrar etmiştir³⁹⁷. Azerbaycandaki denetim sağlandıktan kısa bir süre sonra ise İran askeri birlikleri Mahabad'a da girdi. Buradaki harekate da son verildi. Aynı şekilde Mahabad da ciddi silahlı direniş olmadı³⁹⁸.

Sovyet Rusya'nın askeri birliklerini İran'dan tahliye etmesiyle kaderlerine terkedilmiş olan Azerbaycan'a askeri birliklerini gönderen İran, kısa sürede özgürlük hareketini sonlandırıp bölgeye birliklerini konuşlandırmıştır. Özgürlük hareketi başladığında Azerbaycandan kaçanlar da bölgeye geri gelmişlerdi. Tutuklamalar gerçekleşti. Tutuklananlar ya kurşuna dizilerek veya darağacında asılarak öldürüldüler. Malları mülkleri talan edildi. Binlerce kişi silahlı gruplar (çeteler), jandarmalar ve polisler tarafından yargılama olmaksızın asılarak veya kurşuna dizilerek öldürüldü. Yüzbinlerce kişi zindanlara atıldı, sürgüne gönderildi.³⁹⁹. Azerbaycan Milli Hükümeti kanlı bir şekilde ortadan kaldırılmasından sonra merkezi hükümetin fermanıyla Türkçe yayınlanmış olan bütün kitaplar toplatılıp imha edildi ve Türkçe yeniden yasaklandı⁴⁰⁰. Bir yıl içerisinde gerçekleştirilen bütün hizmetler yerle yeksan edildi. Böylece büyük bir coşkuyla 12 Aralık 1945'te ilan edilmiş olan Azerbaycan Milli Hükümeti Aralık 1946'da son bulmuş oldu.

³⁹⁷ Ervand Abrahamian, "Communism and Communalism in Iran (The Tudah and Firgah-ı Dimokrat)", **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge University Press, Vol. 1, No. 4, Great Britain, October 1970, s.307, s.315.

³⁹⁸ Abdurahman Qasımlo, **İran Kürdistanı**, Belge Yayınları, İstanbul, 1991, 1. Baskı, s.5.

³⁹⁹ M. S. İvanof, **a.g.e.**, s.127.

⁴⁰⁰ Bilgehan A. Gökdağ, M. Rıza Heyet, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", **Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)**, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Sayı 30, Ankara, Yaz 2004, s.53.

Sovyet Rusya'ya sığınan Seyit Cafer Pişeverî ise bir müddet sonra nedenleri bilinmeyen bir araba kazası sonucunda hayatını kaybetmiştir⁴⁰¹. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın başarısız olmasının ve Seyid Cafer Pişeverî'nin Bakü'ye gitmesinin ardından ölümü üzerine dedikodular çıkmıştır. Kerîm Kişâverz, bu konuda şöyle söyler. “Dedikodular sadece sözle değil aynı zamanda birkaç kitap ve dergide de yer bulmuştur: - İran Azerbaycanı Demokrat Fırkasının temsilcilerinin ve Mir Cafer Bağirov'un liderliğinde Sovyet Azerbaycan Komünist Fırkasının başkanlarının bir araya geldiği bir mecliste – İran Azerbaycanı Demokrat Fırkasının başarısızlığının sebebi bakınız ne olmuştur? Konuşmasına başlayan Bağirov, şüpheye yer vermeksizin emin bir şekilde Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın başarısızlığı Sovyet Azerbaycanı'na gerektiği gibi tamamiyle güvenmemesinden kaynaklanmaktadır, demiştir. Sinirli bir yapıya sahip olan Pişeverî bu sözlerin üzerine hemen Dostum Mir Cafer Bağirov yanılıyor. İran Azerbaycanı Demokrat Fırkasının başarısızlığının esas sebebi kendilerinin yeterince özgürlük uğrunda savaşanların desteklenmemesi olduğunu dile getirmiştir. Onun bu konuşması ile kendi ölüm hükmünü verdiği söylenmektedir”⁴⁰².

Pehleviler İran genelinde yeniden kontrolü ellerine almışlardır. Ancak bu, İran'ın 1979 devrimine kadar İngiltere ve Amerika'nın güdümünde bir ülke olmasına engel olamamıştır⁴⁰³.

⁴⁰¹ Aygün Attar, “İran Türkleri”, **Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, C.2, Sayı 1, Elazığ, Ocak 2004, s.56, d.47.

⁴⁰² Kerîm Kişâverz, “Hatırat-i Ez Seyid Cafer Pişeverî”, **Mecelley-i Buhara**, Sayı 2, 1377, s.276-277.

⁴⁰³ A. Attar, Sömürüye en fazla direnenin Dr. Musaddık olduğunu fakat onun da CIA destekli darbeye ortadan kaldırıldığını belirtir. Bkz.; Aygün Attar, “Yeni Belgeler eşliğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde (Sovyet Gerginliği)”, **Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, C.2, Sayı 2, Elazığ, Temmuz 2004, s.146.

SONUÇ

Bilimsel veriler ışığında yapılmış olan araştırmalar incelendiğinde dünyadaki her bir ÷lkede dil, din ve k÷ltür bakımından etnik grupların mevcut olduğu bilgisini elde edebiliriz. Rafael Blaga'nın ‘‘İran Halkları El Kitabı’’ adlı kitabında belirttiği gibi, İran sonradan etnik çeşitliliğe sahip olmamış ilk dönemlerden itibaren çok çeşitli ırk, dil, fizyotip ve k÷ltürün karışma alanı olmuştur. Ortadoğu'da yer alan ve muhtelif etnik grupları bünyesinde barındıran İran önemli jeopolitik konumunun yanı sıra enerji kaynakları ile dikkatleri üzerine çekmiş, tarihin hemen her devrinde pek çok milletin saldırısına ve işgaline maruz kalmıştır.

İran, 1900'lü yıllardan itibaren, büyük güçlerin işgaline uğramış ve sıkıntılı dönemler geçirmiştir. Denge politikaları uygulayarak sıkıntılı dönemini minimize etmek istese de buhranlı süreç yakasını bırakmamıştır. İran üzerinde büyük çıkarlar elde etmek isteyen büyük güçlerin herbiri kendi çıkarları doğrultusunda hizmet yerine getirebilecek kişileri desteklemiştir. Yönetime işin ehli olmayanların getirilmesi ve büyük güçlerin kendi taraftarlarını iktidara taşıması kargaşa ve kaos ortamının İran'da kendisini iyice hissettirmesine yol açmıştır.

Buhranlı süreçlerden kendisini hiçbir zaman soyutlayamayan İran'da Farslar, Türkler, Kürtler, Araplar, Gilanlılar, Mazenderaniler, Ermeniler, Asuriler, Lorlar, Lekler, Beluçlar, Türkmenler ve diğer etnik gruplar yaşamaktadırlar. İranileştirme politikası doğrultusunda Pehlevi döneminde ÷lkenin her alanına dağıtılmaya çalışılmışlardır. Bu sebeple etnik grupların nüfusuna dair net bir rakam vermek ise ne yazık ki mümkün değildir. Nüfusa dair net bir rakam vermek mümkün olmasa da araştırma ve istatistik verilerine istinaden Farsların nüfusunun ÷lke nüfusunun yarısı kadar olduğu söylenebilir. Farslardan sonra en çok nüfusa sahip olan etnik grubun Türkler olduğu ve çoğunlukta İran'ın kuzey bölgesinde yaşadıkları da veriler arasında yer almaktadır. İran'da yaşayan Türkler sadece Azerbaycan Türkleri değildir. Azerbaycan Türkleri'nin yanı sıra İran'da Kaşkaylar, Kazaklar, Afşarlar, Halaçlar, Karapapaklar, Bayatlar, Kaçarlar, şahsevenler, Karadağlılar, Kengerlular, Karâyîler, Karaçorlular, Karagözlüler, Boçağçiler vb.. Türk boyları da yaşamaktadırlar.

Tarih boyunca milletlerin çoğu (etnik gruplar) memnun olmadıkları merkezi yönetimin büyük ölçüde zayıflaması ile sonuçlanan her olayda, mevcut durumu fırsata çevirme maksadıyla ayaklanmalarda bulunmuşlardır. Kimisi imtiyaz koparmak için, kimisi özerk olmak için, kimisi ise başka bir ülkeye katılmak için, kimisi bağımsız olmak için... Şüphesiz memnuniyetsizliklerde sosyal, kültürel, dini ve etnik farklılıklar etkili olmuştur. İran'da vuku bulan 1905-1911 İran İhtilali, 1920 yılında Azadistan Devleti'nin, Gilan Cumhuriyeti'nin kurulması, 1945-1946 Azerbaycan Milli Hükümetinin kurulması hepsi merkezi yönetimin büyük ölçüde zayıflamasıyla gerçekleşmiş olaylardır.

Kaçar Hanedanı'nın sonuna doğru İran Türkleri milli hareketi alevlenmeye başlamıştır. 1920 yılında İran'ın kuzeyinde yer alan Gilan, Horasan ve Azerbaycan olmak üzere üç yerde isyan dalgası vuku bulmuştur. Azerbaycan'da vuku bulan isyan hedefine nail olabilmıştır ve burada Şeyh Muhammed Hıyabani'nin liderliğinde Tebriz başkentli Azadistan Devleti kurulmuş ve altı ay hüküm sürebilmiştir. Rıza Han'ın sert müdahalesi ile sonlandırılan Azadistan Devleti, İran Türklerinin umutlarını kırmış olsa da yüreklerindeki hak, hukuk, adalet isteğini yok edememiştir. Rıza Han'ın isyanları bastırmadaki başarısı 1925 yılında iktidara gelmesinde büyük rol oynamıştır.

1925 yılında Rıza Şah'ın iktidara gelmesiyle İran'da Pehlevi Hanedanlığı kurulmuştur. Batı'ya yakın bir politika izleyen Pehlevi Hanedanlığı'nın başlamasıyla gayri Farslar için yeni ve zorlu bir süreç başlamıştır. Bu dönemde İran yönetiminin ana politikası Fars halkını üstün gören, Farslar dışında diğer etnik grupları İranileştirme (tek dil, tek din) olgusu olmuştur. İran yönetimi etnik gruplar içerisinde en büyük tehlike olarak İran Türklerini görmüşlerdir. Türklerden sonra ise, en büyük tehlike olarak Kürtleri ve Arapları görmüşlerdir. Tehlike anlayışlarının ise etnik grupların nüfuslarının fazlalığına göre ölçüt alındığını söylemek olası ihtimaller arasında olabilir. Şüphesiz, İran yönetiminin bütün etnik grupları İranileştirme politikası uygulaması etnik gruplarla İran yönetimi arasında çatışmalara sebebiyet vermiştir. Bu çatışmalarda ise, Farslardan sonra en çok nüfusa sahip olan İran Türklerinin faal olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

İran yönetiminin İranileştirme politikası doğrultusunda gayri Fars olan etnik grupların milli kültür ve milli değerlerini yok etmek adına her türlü insanlık dışı

baskılarda bulunmuştur. Fars halkı dışındaki diğer tüm halkların ödeyemeyecekleri miktarda vergilendirilmeleri, kendi dillerinde eğitim imkanı bulamadıkları gibi kendi dillerinde konuşmanın yasaklanması, konuşanlara para cezası uygulanması ve hatta ağır hakaretlerde bulunulması gibi uygulamalar Pehlevi hanedanının zalimce uygulamalarına örnek teşkil etmektedir. Bu tür yaklaşımlarla Fars olmayan halk maddi ve manevi yoksunluğa düşürülerek asimile edilmeye çalışılmıştır. Rıza Şah dönemi bu ve buna benzer politikalar eşliğinde sürmüştür, kısmen de başarılı olmuştur. İranlı Türk yazar San'an Azer "İran Türkleri" isimli eserinde "Talihsiz bir insan zümresi olarak biz İran Türkleri, asırlardan beri İran'ın varlığını koruduk. Kanımızı İran istiklali için akıttık. Hatta kendi ırkdaşlarımız olan Anadolu Türkleri ile İran uğrunda savaştık. Malımızı, İran davası için sarf ettik.. Fakat bunca ızdıraplara katlanan bizler, bu kadar fedakarlık yapan biz İran Türkleri, hiçbir insani hukuka sahip olmadık. Daima gözü kapalı bir köle vaziyetinde Farslığın esiri olduk. Onları övdük, kendimizi unuttuk" diyerek İran Türkleri'nin duygularına tercüman olmuştur.

1941 yılında İngiltere ve Sovyet Rusya'nın isteklerini yerine getirmeyen Rıza Şah tahtından indirilmiş yerine oğlu Muhammed Rıza Şah getirilmiştir. Muhammed Rıza Şah döneminde de babası döneminde uygulanan İranileştirme politikası devam etmiştir Fakat halkın tepkisini çekmek istemeyen Muhammed Rıza Şah İran'a göreceli bir serbestlik getirmiştir. Daha önce yasaklanan yayınlar tekrar açılmıştır ve hapishanelerdeki mahkumların hepsi genel af ile serbest bırakılmışlardır. Serbest kalanlar arasında Seyit Cafer Pişeverî de vardır. Seyit Cafer Pişeverî İran Azerbaycanı'nda Halhal'da dünyaya gelmiştir. 12 yaşında ailesiyle birlikte Sovyet Azerbaycanı'na (Bakü) gitmiştir. Eğitimini burada almış ve tamamlamıştır. Hayatının uzun bir süresini burada geçiren Pişeverî bu süreçte vuku bulan siyasi olayları yakından yaşamış ve siyasi olayların etkisi altında kalmıştır. Ekim devriminden sonra kendisini siyasi arenada bulmuştur. İran'a gittiğinde Rıza Şah'ın uyguladığı politikalara karşı mücadeleye girmiştir. Buna mukabil, tutuklanarak hapse atılmıştır. 11 yılını hapiste geçiren Pişeverî salıverildiğinde siyasi faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir.

Siyasi faaliyetlerine yeniden başlayan Seyit Cafer Pişeverî liderliğinde Sovyetlerin de desteğiyle İran Azerbaycanı'nda Aralık 1945'te Azerbaycan Milli

Hükümeti kurulmuştur. Gayesi ve ilkesi İran'dan ayrılmak olarak gösterilmeye ve empoze edilmeye çalışılmışsa da Milli Hükümet'in bu yönde ilerlemediğini sadece İran içinde bir özerkliğe sahip olup kendi yolunu kendisi tayin etmek istediği görülmektedir. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin kurulmasıyla Hıyabani'nin başlattığı mücadele Seyit Cafer Pişeverî ile amacına ulaşmış ve bu devlet 20. yüzyılda Hıyabani'den sonra İran'da kurulan ikinci Türk devleti olarak tanımlanmıştır.

Bu devlet bir yıl hüküm sürmüştür. Bir sene hüküm sürmüş olmasına rağmen Azerbaycan Milli Hükümeti çok önemli eşi benzeri görülmemiş ve takdire şayan hizmetler yapmıştır. Şüphesiz hükümetin en büyük hizmeti ise toprak alanında yaptığı ıslahatlar ve kadınlara seçme-seçilme hakkının verilmesi olmuştur. Hizmet ve ıslahatların icrası için kanun ve kararlar kabul edilmiştir. Alınan kararların icraata geçmesi için sadece Azerbaycan Milli Hükümeti'nin yapması beklenmemiş aynı zamanda Azerbaycan halkı da elinden gelen maddi ve manevi imkanları Azerbaycan Milli Hükümeti'nin hizmetine sunmuştur.

Batılı devletlerin (İngiltere, Amerika) ve BM Güvenlik Konseyi'nin baskılarına dayanamayan Sovyet Rusya, çıkarlarının ters yöne gittiğinin farkına varınca İran'ın kuzeyindeki bazı bölgelerden birliklerini tahliye etti. Ardından İranla petrol imtiyazı elde ettiği bir antlaşma imzaladı. Anlaşmaya bağlı olarak Azerbaycan'dak kalan birliklerini de geri çekti. Sovyet Rusya'nın askeri birliklerini İran'dan tahliye etmesiyle kaderlerine terkedilmiş olan Azerbaycan'a askeri birliklerini gönderen İran, Amerika'nın da desteğiyle Azerbaycan Milli Hükümeti'ne son vermiştir. Azerbaycan Milli Hükümetinin yıkılması ile bu dönemde yayımlanmış her türlü türkçe eser yakılmış, Bölgedeki yüzbinlerce insan sürgüne gönderilmiş veya zindanlara atılmış, toplu idamlar gerçekleştirilmiş, Kısacası Milli Hükümetin bir yıl içerisinde gerçekleştirilen bütün hizmetleri yerle yeksan edilmiştir. Azerbaycan Milli Hükümeti'nin yıkılmasının ardından İran Türklerine karşı Pehlevi politikası yukarıda bahsettiğimizden daha sert bir şekilde sürdürülmüştür. Her alanda baskılar arttırılmıştır. 1946'dan 1979'a kadar Azerbaycan'da İran Türkleri tarafından ufak çaplı da olsa ayaklanmalar gerçekleştirilmiştir. Gerçekleştirilen bu ufak çaplı ayaklanmalar İran yönetimi tarafından anında bastırılmıştır.

1979 yılında gerçekleşen devrimle Pehlevi rejimine son verilmiş yerine İran İslâm Cumhuriyeti'nin temelleri atılmıştır. Devrim sürecinde İran Türkleri, baskı

gördüğü Pehlevi rejiminin yıkılmasını kendisi için bir umut olarak görmüşlerdir. Bu nedenle devrime destek vermiş, İran İslâm Cumhuriyeti saflarında yer almışlardır. Pehlevî Hanedanlığı'nın yıkılmasının ve İran İslâm Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından rahat bir nefes alınmadan 1980 yılında İran-İrak savaşı başlamıştır. Devrimin yapılmasında büyük bir rol üstlenen İran Türkleri İran-İrak savaşında da etkin bir rol üstlenmişlerdir. Kurulduğu ilk yıllarda etnik gruplara karşı hoşgörülü davranan İran yönetimi, sular durulduğunda ve rejiminin kuvvetlenmesinin ardından Fars olmayan halka karşı hoşgörü politikasını biraz sertleştirse de Pehlevi dönemine nazaran daha hoşgörülü bir politika takip edildiğini söylemek mümkündür.

Tarihte bir çok işgal ve saldırıya maruz kalmış olan İran, bugünlerde de nükleer enerji santrallerinden dolayı hedef nokta konumundadır. Olası bir savaş durumunda ülkenin çalkantılı ve zor günler geçirmesi aşıkardır. Böyle bir olasılık durumunda ise, demokratikleşme ve reform yanlısı olan İran Türkleri'nin nasıl bir tavır takınıp hareket edeceği net bir şekilde kestirilemese de İran ve İran Türkleri adına önemli gelişmelerin olabileceği tahmin edilmektedir. Gidişatın bir kaos ortamına doğru yol aldığı aşıkarsa da ümidimiz komşumuz İran'ın tüm etnik halkıyla birlikte ebediyen barış ve huzur içerisinde bağımsızlık ve istiklalini sürdürmesidir.

ÖZET

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminde İran topraklarını işgal etmiş olan Amerika ve İngiltere İran topraklarından askeri birliklerini tahliye etti. İran'a isteklerini kabul ettiremeyen Sovyet Rusya'nın ise askeri birliklerini tahliye etmeye pek niyeti yoktu.

İran, Fars olmayan etnik gruplara uyguladığı İranileştirme siyasetinde istikrarlı bir şekilde yol almaktaydı. Bu durum İran'da karışıklık çıkarmak isteyen Sovyet Rusya'nın halktan destek bulmasına imkan tanıdı. Sovyet Rusya'nın teşviki ve desteğiyle İran Azerbaycan'ında küllenmiş olan özgürlük hareketleri yeniden canlanmıştır.

Bu tezin amacı İran tarihinde etkin rol oynamış olan İran Türkleri'nin siyasi faaliyetlerini konu almaktır. Esas konumuzu İran'da kurulmuş olan Azerbaycan Milli Hükümeti teşkil etmektedir. Azerbaycan Milli Hükümeti Aralık 1945'te İran Azerbaycanı'nda Sovyetlerin desteği ile Seyid Cafer Pişeverî liderliğinde kurulmuştur ve toplamda bir yıl hüküm sürebilmiştir. Sovyetler İranla petrol imtiyazı elde ettiği bir anlaşma imzalanmasının ardından askeri birliklerini İran'dan tahliye etmiştir. Sovyet Rusya'nın İran'dan askeri birliklerini tahliye etmesiyle Azerbaycan Milli Hükümeti yıkılış sürecine girmiştir.

Anlattığımız bu süreci daha iyi anlayabilmek adına çalışmamızda Azerbaycan Milli Hükümeti öncesi mevcut durum, Azerbaycan Milli Hükümeti öncesi Hazırlıklar ve Azerbaycan Milli Hükümeti ana başlıklarıyla ayrıntılı olarak büyük bir hassasiyet ve titizlikle araştırılıp kaleme alınmıştır.

ABSTRACT

At the end of The World War II, America and England, which had occupied Iran territories, discharged their military units in the territories of Iran. However, Soviet Russia, which could not make Iran accept its desires, was not so eager to discharge its military unit.

Iran was insisting on its politics of making people Iranian that was performed to ethnical groups who were not Iranian. That enabled Soviet Russia, which wanted to cause a riot in Iran, to get support from the community. In addition, rebellion for freedom that had been faded away reactivated in the Azerbaijan of Iran.

The aim of this thesis is to be about political activities of the Turks in Iran who had an important role in Iran history. Our main topic is the National Government of Azerbaijan founded in Iran. National Government of Azerbaijan was founded on December 1945 by Seyid Cafer Pişeverî with the help of Soviets in the Azerbaijan of Iran and this government could reign only one year in total. After the treaty, signed between Soviet Russia and Iran in which Soviet Russia got privilege of petroleum, Soviet Russia discharged its military unit in Iran. When Soviet Russia discharged its military units in Iran, National Government of Azerbaijan came in the period of collapse.

In order to comprehend this period explained above better, Current Situation before National Government of Azerbaijan, Preparations before National Government of Azerbaijan and National Government of Azerbaijan in these three main headings have been searched and written very sensitively and punctiliously in details.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 43763, Yer No 260.753..44., 10.01.1926.

BCA, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 437194, Yer No 261.757..25., 15.08.1932.

BCA, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 437244, Yer No 261.760..8., 28.08.1935.

BCA, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 437256, Yer No 261.761..6., 19.06.1936.

Gazeteler

Akşam, Sene 27, No 9615, 24 Temmuz 1945; Sene 27, No 9612, 21 Temmuz 1945; Sene 27, No 9646, 24 Ağustos 1945; Sene 28, No. 9832, 3 Mart 1946; Sene 28, No. 9844, 15 Mart 1946.

Ayın Tarihi, Sayı 132, İkinciteşrin 1944; Sayı 133, Birincikânun 1944; Sayı 138, Mayıs 1945; Sayı 139, Haziran 1945; Sayı 140, Temmuz 1945; Sayı 146, Ocak 1946; Sayı 148, Mart 1946; Sayı 149, Nisan 1946; Sayı 150, Mayıs 1946; Sayı 155, Ekim 1946; Sayı156, Kasım 1946; Sayı 157, Aralık 1946.

Cam-ı Cem Gazetesi, Şomare 79, 4 Hordad 1391 (24 Mayıs 2012).

Tasvir, Sayı 243, 2 Aralık 1945; Sayı 607, 4 Aralık 1946; Sayı 610, 7 Aralık 1946; Sayı 613, 11 Aralık 1946; Sayı 615, 13 Aralık 1946; Sayı 616, 14 Aralık 1946; Sayı 617, 15 Aralık 1946.

Ulus, 6 Nisan 1946; 16 Haziran 1946.

Vatan, Yıl 5, Sayı 1480, 11 Temmuz 1945; Yıl 6, Sayı 1524, 24 Ağustos 1945; Yıl 6, Sayı 1528, 28 Ağustos 1945; Yıl, 6, Sayı 1529, 29 Ağustos 1945.

Yeni Sabah, Yıl 7, No 2381, 7 Ocak 1945; Yıl 7, No 2383, 9 Ocak 1945; Yıl 7 No 2445, 12 Mart 1945.

Kitap ve Neşriyatlar

Abrahamian, Ervand, “Azerbaycan: Hizb-i Tûde ve Fırka-i Demokrât”, **Yağmâ-yi Siyodovvom (Yâdnâme-i Habib Yağmâyî)**, (Farçaya Çev. Kudretullah Rûşenî-i Za’feranlu), Tahran, 1370.

Abrahamian, Ervand, “Communism and Communalism in Iran (The Tudah and Firgah-ı Dimokrat)”, **International Journal of Middle East Studies**, Cambridge University Press, Vol. 1, No. 4, Great Britain, October 1970, s.307.

Abrahamian, Ervand, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton University Press, Princeton, 1982.

Abrahamian, Ervand, **Modern İran Tarihi**, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, 2. Baskı.

Ağaoğlu, Ahmed, **İran ve İnkılabı**, Ağaoğlu Külliyyatı:3, Ankara, 1941.

Akyol, Taha, **Osmanlı’da ve İran’da Mezhep ve Devlet**, AD Yayınları, İstanbul, 1999, 6. Baskı.

Altuğ, Fevzi, **Petrol Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Türkiye**, Bursa Akademi Kitabevi, Bursa, 1983.

Arı, Tayyar, **2000’li Yıllarda Basra Körfezinde Güç Dengesi**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, 4. Baskı.

Arı, Tayyar, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu (Siyaset, Savaş ve Diplomasi)**, Marmara Kitap Merkezi Yayınları, Bursa, 2008, 4. Baskı.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, 17. Baskı.

Atabaki, Touraj, “Ethnic Diversity and Territorial İntegrity of Iran Domestic Harmony and Ragional Challenges”, **The International Society for Iranian Studies**, Vol.38, No 1, Routledge Printers, Mart 2005.

Attar, Aygün, “İran Türkleri”, **Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, C.2, Sayı 1, Elazığ, Ocak 2004.

Attar, Aygün, “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü”, **Erdem (Atatürk Kültür Merkezi Dergisi)**, Sayı 52, Ankara, 2008.

Attar, Aygün, “Yeni Belgeler eşliğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde (Sovyet Gerginliği)”, **Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi, C.2, Sayı 2, Elazığ, Temmuz 2004.

Attar, Aygün, **İran’ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)**, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006.

Avery, Peter, **Târîh-i Mo’âsir-i İran (Ez Te’sîs tâ İnkirâz-i Silsile-i Kâcâriye)**, (İngilizceden Farsçaya Çev. Muhammed Rafî Mehr Âbâdî), Mûessese-i Metbûâtî-i Atâyî, Tahran, 1363, 1. Baskı.

Azerbaycan der Dovre-i Diktatori-i Rıza Şah, **Yol**, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Heftenâme-i Haber-i Danişcûyân-i Türk-i Danişgah-i Tehran, Şomâre 10, Tahran, 1381.

Azeri, Ali, **Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani (1918-1920)**, (Çev. Eloğlu), Elila Yayınları, Ankara.

Bayır, Emre, “Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi”, **Avrasya Dosyası**, C.5, Sayı 3, Ankara, 1999.

Beyanî, Hanbaba, **Kâile-yi Azerbaycan**, İntişârât-i Zeryâb, Tahran, 1375, 1. Baskı.

Beyâniye-i Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan (12 Şehrîver 1324), **Yol**, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Heftenâme-i Haber-i Danişcûyân-i Türk-i Danişgah-i Tehran, Şomâre 10, Tahran, 1381.

Blaga, Rafael, **İran Halkları El Kitabı (Hand Book of Iranian Peoples)**, Basım Yeri Belirsiz, 1997, 1. Baskı.

Burûcerdî, Hüseyin, “Burişî ber Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan”, **Faslnâme-i Mutâlat-i Târihî**, No. 10, Tahran, Zemistân 1384.

Cleveland, William L., **Modern Ortadoğu Tarihi, (Çev. Mehmet Harmancı)**, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008, 1. Baskı.

Çeşmazer, M. M., **Azerbaycan Demokrat Partisinin Yaranması ve Fealiyeti (Cenubi Azerbaycan, 1945-1946)**, Azerbaycan CCP İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, Bakü, 1986.

Erol, Osman, **İran İç Politikasında Azerbaycan Türkleri (1906-2006)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli, 2007.

Ferzâd, Şâhruh, **Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan (Ez Tahliye-i Tebriz tâ Merg-i Pişeverî)**, İntişârât-ı Ūhdâ, Tahran, 1386.

Gökdağ, Bilgehan A.-Heyet, M. Rıza, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)**, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Sayı 30, Ankara, Yaz 2004.

Gürel, Şükrü Sina, **Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki yeri**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1979, 1. Baskı.

Gürkaş, Berna, “Türkiye İnan İlişkileri”, **Satranç Tahtasında İnan (Nükleer Program)**, Ed. Kenan Dağcı, Atilla Sandıklı, Tasam Yayınları, İstanbul, 2007, 1. Baskı.

Hasanlı, Cemil, “Güney Azerbaycan Milli Harekatı”, **Türkler**, YTY, C.20, Ankara, 2002.

Hasanlı, Cemil, **Güney Azerbaycan Sovet-Amerika-İngiltere Karşındurması (1941-1946)**, Azerbaycan Neşriyyatı, Bakü, 2001.

Hasanlı, Cemil, **Güney Azerbaycan Tahran-Bakü-Moskova Arasında (1939-1945)**, Diplomat Yayınları, Bakü, 1998.

Hasanlı, Cemil, **Soğuk Savaşın İlk Çatışması İnan Azerbaycanı**, (Çev. Ekber N. Necef), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2005, 1. Baskı.

Hasanlı, Cemil, **Soyuq Müharibenin Başlandığı Yer: Güney Azerbaycan (1945-1946)**, Bakü, 1999.

Hess, Gary R., “The Iranian Crisis of 1945-46 and the Cold War”, **The Academy of Political Science**, Vol.89, No.1, Mart 1974.

Heyet, Cavid, “Zeban-i Türki-i Azerbaycan der Dovre-i Pehlevi”, **Yol**, Heftenâme-i Haber-i Daneşcûyân-i Türk-i Daneşgah-i Tahran, Şomare 10, Tahran, 1381.

Heyet, M. Rıza, “Azerbaycan Milli Hükümeti’nin Kuruluşu ve Dil Politikası”, www.sorgulamazamani.com/article.php?id=165, Erişim Tarihi: 06.08.2012.

İvanof, M. S., **Târih-i Novîn-i İnan**, (Ruşçadan Farsçaya Çevirenler Refik Şehid-i Huşeng-Hasan Kasım-i Penah), 1356.

Kabine-i Hükümet-i Milli-yi Azerbaycan, **Yol**, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Heftenâme-i Haber-i Daneşcûyân-i Türk-i Daneşgah-i Tahran, Şomare 10, Tahran, 1381.

Kafkasyalı, Ali, **İran Coğrafyasında Türkler (İran Türklerini Tanıyalım)**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2011.

Kasimov, Musa, **Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Büyük Devletlerin Azerbaycan Siyaseti**, Kanun Yayınları, Bakü, 2000.

Kaviani, Reza, “The Iranian Communists and The Soviet Union”, **International Journal of Political Science**, Vol.1, No.1, 2011.

Keddie, Nikki, “Iran Under the Later Qâjârs (1848-1922)”, **The Cambridge History of Iran**, C.7, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Keddie, Nikki, **Roots of Revolution (An Interpretive History of Modern Iran)**, Yale University Press, New Haven and London, 1981.

Keskin, Arif (1999), Güney Azerbaycan’da Türk Milli Direniş Hareketi Tarihi Temelleri, <http://www.turksam.org/tr/yazdir202.html>, Erişim Tarihi, 16.05.2012.

Keskin, Arif, “Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası (İranlılığa Giden Yol)”, **Güney Azerbaycan Sosyal Kültürel Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası**, Sayı 5, Ankara, 2005.

Kesrevî, Ahmed, **Tarih-i Meşrute-yi İran**, İntişârât-ı Emir Kebir, Tahran, 1344, 6. Baskı.

Kılıç, Selda, “İran’da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi (Sayı 32’den Ayrı Basım)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2002.

Kızılkaya, Mustafa (2007), “ABD-İran Savaş Öncesinde Güney Azerbaycan (İran Türkleri)”,

http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=84&Ite..., Erişim Tarihi:14.06.2011.

Kişâverz, Kerîm, “Hatıratî ez Seyid Cafer Pişeverî”, **Mecelle-i Buhara**, Sayı 2, 1377.

Kramers, J.H., “İran”, **İ.A.**, C.V/II, M.E.B., İstanbul, 1950.

Lenczowski, George (Ed.), **Iran Under The Pahlavis**, Hoover Institution Press, California, 1978.

Lenczowski, George, **Russia and the West in Iran (1918-1948)**, Cornell University Press, New York, 1949.

Marlowe, John, **Iran (A Short Political Guide)**, Frederick A. Praeger Publisher, New York, 1963.

Mehmetzade, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kùltür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.

Meneş, Hamid Basiret, “Siyaset-i Mezhebi-yi Hükümet-i Rızâ Şah”, **Târîh-i Mo’âsir-i İran (Mecmua-yi Mekalat)**, C.10, Müessese-yi Pejuheş ve Metalât-i Ferhengî, Tahran, Tâbistân 1375.

Mensûrî, Cevâd, **Seyr-i Tekvîn-i İnkilab-i İslâmî**, İntişârât-i Vizâret-i Umûr-i Hârice, Tahran, 1379, 3. Baskı.

Metin, Barış, “Türk-İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi (1918-1938)”, **TSA**, Yıl 16, Sayı 2, Ağustos 2012.

Mollazade, Hamid, **Razha-yi Ser be Muhr (Nagofteha-yi Vakâyi-i Azerbaycan)**, İntişârâtı Mehdâzadi, Tebriz, 1376 , 1. Baskı.

Muradî, Ali, **Ez Zindân-i Rıza Han tâ Sadr-i Fırka-i Demokrat-i Azerbaycan**, Neřr-i Ūhdâ, Tahran, 1388, 4. Baskı.

Mustafayev, Vidadi, **Cenubi Azerbaycan Milli şuur (XX. Asrın I. Yarısı)**, Azerbaycan İlimler Akademisi şarkşinaslık Enstitüsü, Bakü, 1998.

Necmî, Nâsır, **Muhammed Ali Şah ve Meşrûte**, İntişârât-i Zeryâb, Tahran, 1377, 1. Baskı.

Nefisî, Said, **Târîh-i İctimai ve Siyasi-i İran der Dovre-i Mo'âsir**, İntişârât-i Matbuati-i Şark, Tahran, 1335.

Neminli, Yedulla- Elbars, Cavidan-Sirus Azadi (Ed.), **Azerbaycan Milli Hükümeti-65**, Bakü, 2010.

Nesibli, Nesib, “Azerbaycan Milli Kimlik Sorunu”, **Avrasya Dosyası (Azerbaycan Özel)**, C.7, Sayı 1, Ankara, İlkbahar 2001.

Nîkbeht, Rehim-Haydarî, Asger, **Fırka-i Demokrât der Serâb (Teşkil ve Feâliyyet der Şehristân-i Serab be Rivâyet-i Esnâd-i Munteşir Neşode)**, Müze ve Merkez-i Esnâd-i Meclis-i Şûrevî-i İslâmî, Tahran, 1388.

Ören, Mehmet Metin, **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Mars Marbaası, Ankara, 1980.

Özbay, Fatih, “Realpolitik, Pragmatizm ve Nükleer Program Ekseninde Dünden Bugüne Rusya-İran İlişkileri”, **Satranç Tahtasında İran (Nükleer Program)**, Ed. Kenan Dağcı, Atilla Sandıklı, Tasam Yayınları, İstanbul,2007, 1. Baskı.

Özgüdenli, Osman Gazi, “İran”, **İslâm Ansiklopedisi**, C..22, T.D.V., İstanbul, 2000.

Piriyev, Vakif, **Azerbaycanın Tarihi-Siyasi Coğrafyası**, Araz Yayınları, Bakü, 2002.

Pişeverî ez Zindân-i Hodeş, **Yol**, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Heftenâme-i Haber-i Daneşcûyân-i Türk Daneşgah-i Tahran, Şomare 10, Tahran, 1381.

Pûrnizami, Abdulsamed, **Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan (Azerbaycan Demokrat Fırkası) ba Hükümet-i Yek Sale-i Pişeverî**, Neşr-i Pejuheşha-yi Ferhengî, 1382.

- Qasımlo, Abdurahman, **İran Kürdistanı**, Belge Yayınları, İstanbul, 1991, 1. Baskı.
- Rehimli, Ekrem, “XX. Asır Güney Azerbaycan Azadlık Harekatında Ş. M. Hıyabani'nin Yeri ve Rolü”, **Azadlık Uğrunda Mübarize Tarihimizden (Hıyabani Harekatı-90)**, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, Bakü, 2011.
- Rehimli, Ekrem, **Güney Azerbaycanda Milli-Demokratik Harekat (1941-1946)**, Mega Neşriyatı, Bakü, 2003, 1. Baskı.
- Rehimli, Ekrem, **Seyid Cafer Pişeveri (Hayatı ve İctimai-Siyasi Faaliyeti)**, Nurlar, Bakü, 2009.
- Saray, Mehmet, **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, 2. Baskı.
- Seyf, İsa, **İran'da Meşrutiyet 1906**, (Basılmamış Doktora Tezi), Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1960.
- Shaffer, Brenda, “İran'da Azeri Türkleri”, (Çev. M. Faruk Çakır), **Türkler**, C.20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002,
- Shaffer, Brenda, **Sınırlar ve Kardeşler (İran ve Azerbaycanlı Kimliği)**, (Çevirenler Ali Gara-Vüsal Kerimov), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, 1. Baskı.
- Spuler, Bertold, **İran Moğolları**, (Çev. Cemal Köprülü), T.T.K., Ankara, 1957.
- Sunbatzâde, E.-Tağıyeva, Ş.- Melikov, O., (Ed), **Azerbaycan Tarihinin Oçerki (1828-1917)**, Azerbaycan SSR Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, Bakü, 1985.
- Sümer, Faruk, “Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, **Belleten**, C.XXI, Sayı 83, Ankara, 1957.
- Sümer, Faruk, “Karakoyunlular”, **İ.A.**, C.24, T.D.V., İstanbul, 2001.

Sümer, Faruk, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, T.T.K., Ankara, 1999, 2. Baskı.

Swietochowski, Tadeusz, **Russia and Azerbaijan (A Borderland in Transition)**, New York, 1995.

Şabânî, Rızâ, “Monâsebât-i İnan ve Osmânî der Dovreha-yi Efşâriye ve Zendiye”, **Sempozyum-i Revâbit-i Türk-İnan ez Gozeşte tâ İmrûz (25-26 Âzer 1381 Konya)**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2003.

Şabânî, Rızâ, **Iranian History at a Glance**, (Farsçadan İngilizceye Çev. Mahmud Ferruhpey), Alhoda International Publisher, Tahran, 1384.

Şurevî Hükümeti Başçısı Stalin’in Azerbaycan Milli Hükümeti Rehberi Seyid Cafer Pişeverî’ye Şahsi Mektubu, **Yol**, Serdebir (Editör) Haydar Şadi, Heftenâme-i Haber-i Daneşcûyân-i Türk Daneşgah-i Tahran, Şomare 10, Tahran, 1381.

Tağıyeva, Şevket, Rehimli, Ekrem., Bayramzade, Samed., **Güney Azerbaycan**, Orhan Yayınları, Bakü, 2000.

Tapper, Richard, **İnan’ın Sınır Boylarında Göçebeler (Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi)**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, 1. Baskı,

Tebriqli, Murtaza Nizamettin, **Bugünkü Azerbaycan Davası Esas ve Sebepleri**, C.1, Gün Basımevi, İstanbul, 1946.

Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1998, 7. Baskı.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, T.T.K., Ankara, 2. Baskı.

Vekili, Hadi, “Goftemân-ı Ferhengi-i Hâvermiyâne der Sâlhâ-yi 1920-1940”, **Sempozyum-i Revâbit-i Türk-İran ez Gozeşte tâ İmrûz (25-26 Âzer 1381 Konya)**, T.T.K. Basımevi, Ankara, 2003.

Yegorova, Natalia I., “The Iran Crisis of 1945-46 (A View from the Russian Archives)”, **Institute of Universal History Russian Academy of Sciences**, No 15, Washington, 1996.

Yenisey, Gülara, **İranda Etnosiyasi Harekatlar (1922-2004)**, Kanun Yayınları, Bakü, 2009.

Yergin, Daniel, **Petrol-Para-Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, (Çev. Kamuran Tuncay), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1995, 1. Baskı.

Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 36, Erzurum, 2008.

Yılmaz, Türel, **Uluslararası Politikada Ortadoğu (Birinci Dünya Savaşından 2000’e)**, Akçağ, Ankara, 2004, 1.Baskı.

Zerrînkûb, Abdülhüseyn, **Rûzgârân (Târîh-i İnan ez Âğâz tâ Sukût-i Saltanat-i Pehlevî)**, İntişârât-ı Sohen, Tahran, 1384, 7. Baskı.

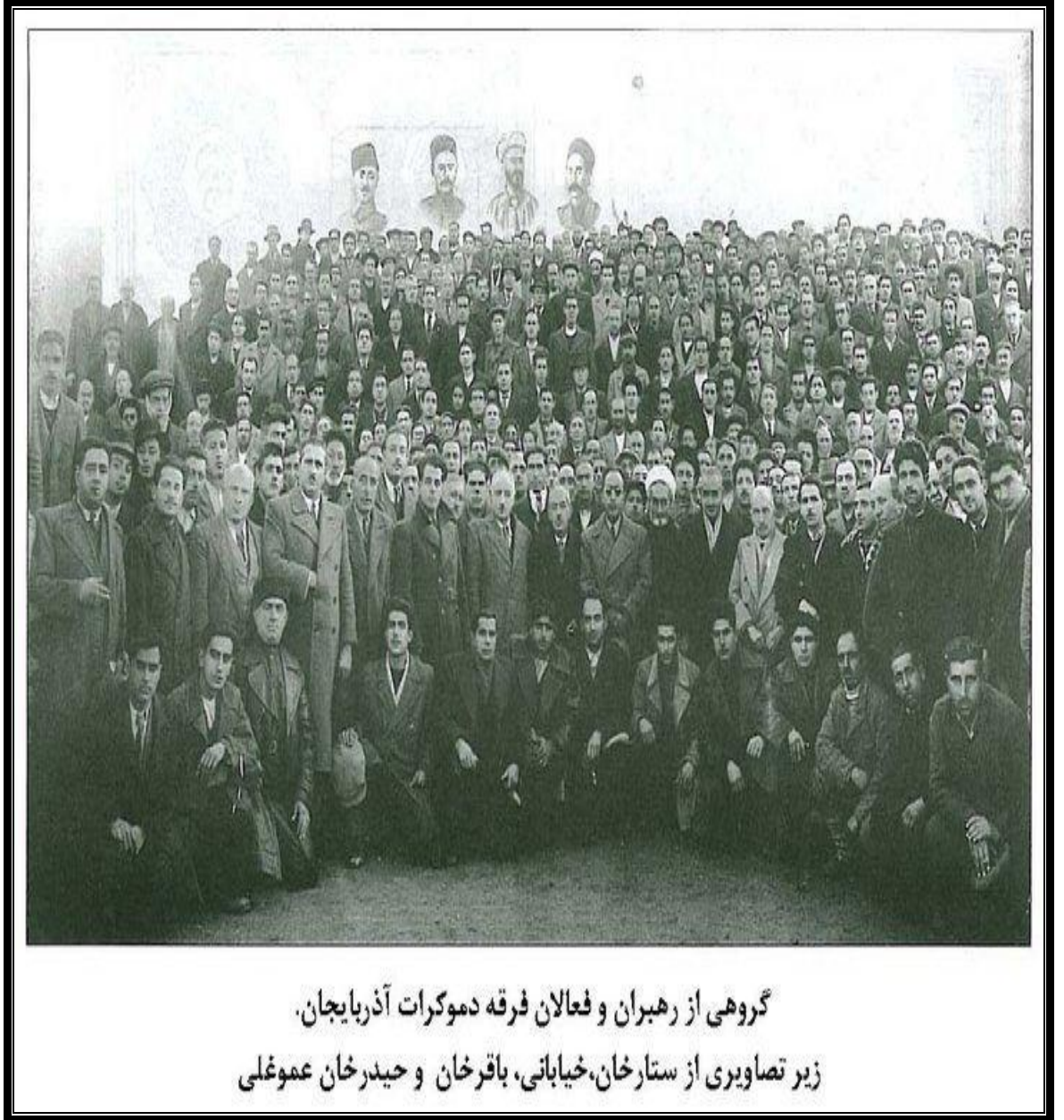
EKLER

EK-1

Seyid Cafer Pişeverî

Ali Muradî, **Ez Zindân-i Rıza Han tâ Sadr-i Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan**,
Neşr-i Ūhdâ, Tahran, 1388, 4. Baskı, s.566.

Azerbaycan Demokrat Fırkası Üyelerinden Toplu Bir Fotograf

Abdulsamed Pûrnizami, **Fırka-i Demokrât-i Azerbaycan (Azerbaycan Demokrat Fırkası) ba Hükümet-i Yek Sale-i Pişeverî**, Neşr-i Pejuheşha-yi Ferhengî, 1382, s.299; **Cam-ı Cem Gazetesi**, Şomare 79, 4 Hordad 1391 (24 Mayıs 2012), s.11.

در سلسله	کلاس	تاریخ	امتحان	امتحان	قبول
فرائض					
دیگنه					
انصاف					
حساب و هندسه					
تاریخ					
جغرافیا					
ذوق تعلیمات					
مدنی تعلیمات					
تعمیرات و بهداشت					
تفاسیق و رسم					
خط					
سرود					
ورزش					
ال ایشاری					
انضباط و اخلاق					
جمع					
معدل					

مدرسه مدیرین امضاسی و مدرسه بهری

رئیس ٹک: [امضاء]

ایکری ٹک: [امضاء]

اوجو ٹک (ایلیک امتحان): [امضاء]

صدر تاریخی
دولتین امین اوزینا
آذربایجان معارف و وزارتین

دولتی ابتدائی ترینینوشه مدرسه سی
ایکریٹت
۱۳۳۴-۱۳۳۵ تحصیل ایلی
آدی و شهرتی: آناستین آدی ایبر
تولد تاریخی: ۱۳۱۵ میلادی روز دینا تولد بری
سجل نمبر سی: ۴۵۷۸ | اول نچی کلاس محصل
قبیلدر:
۱- بوکار نامهین صاحبی
درسدره تبهدهتی اولوبنور:
۲- بوکار نامه صاحبین ایشری کلاسنا ترفیع حلی سینه
۳- بوکار نامهین صاحبی ایشری کلاسدا
۴- نچی رتبه جانردر
مدرسه مدیرین امضاسی و مدرسه بهری

تولد تاریخی - کلاسی و جغرافیائی نومرلر و کارنامهین مضمون تاریخی نام حریفه بارشلا ایلمور.

Azerbaycan Milli Hükümeti Maarif Bakanlığının Hazırladığı Ders Karnesi

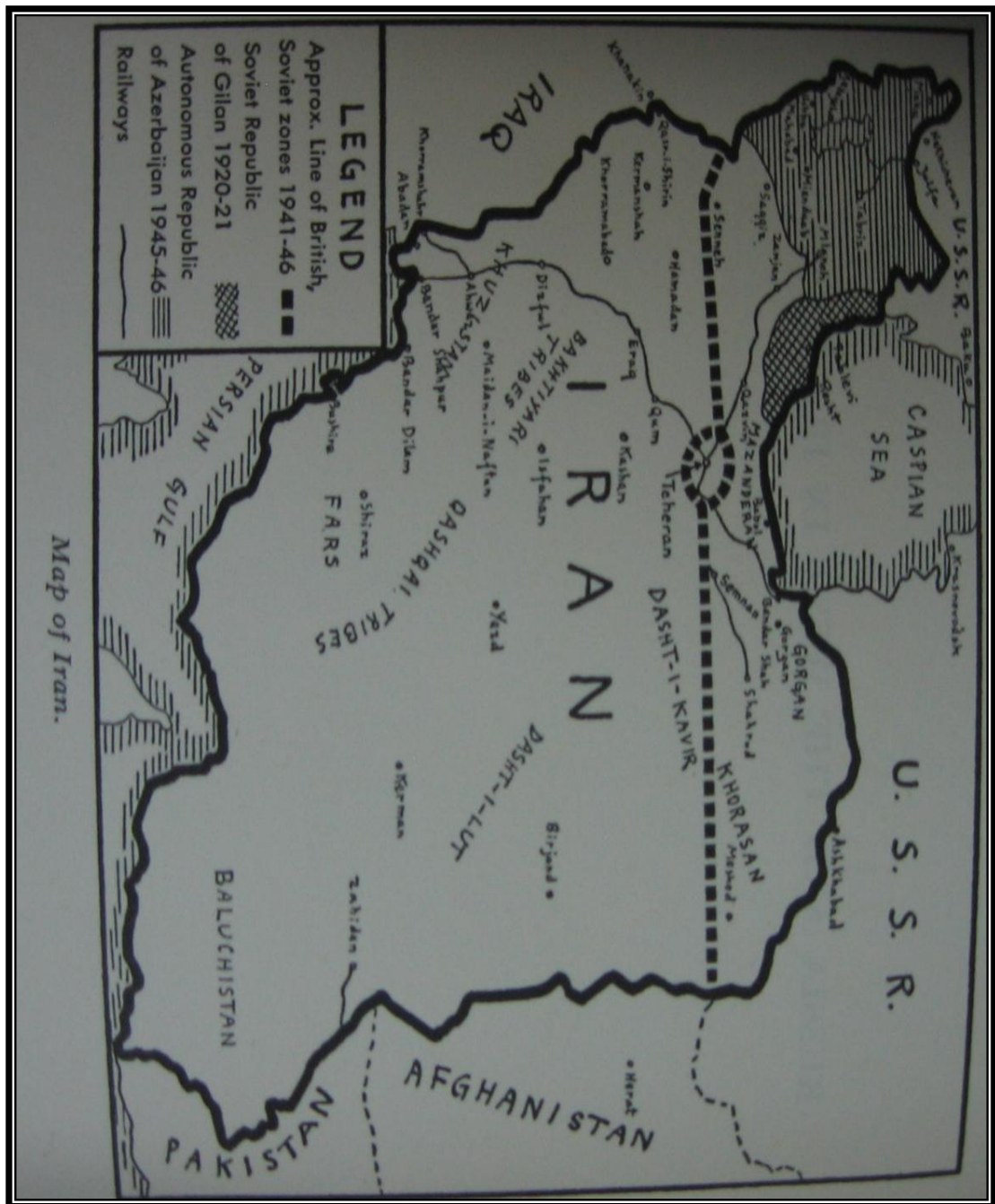
http://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_Mill%C3%AE_H%C3%BCk%C3%BBmeti#Kaynak.C3.A7a, Erişim Tarihi 23.11.2012.

EK-5

Azerbaycan Milli Hükümeti tarafından damgalanmış pul

http://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_Mill%C3%AE_H%C3%BCk%C3%BBmeti#Kaynak.C3.A7a, Erişim Tarihi 23.11.2012.

George Lenczowski, *Russia and the West In Iran (1918-1948)*, Cornell University Press, New York, 1949, s.1.

۳۴۱ - ۱ - ۰
۱۹۴۶

T.C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

تورکیه سیوتی
استخبارات دایرئسی

۹۶۶ محمد ؟

[۴ - ۱ - ۱] اصل تورک اولون قایم سولونون حوکم ساقی اسقا طایدیک برین
 بهوی خانان کیزدی اصل تورک اولون آذربایجانده دریم رفوتوزلقد قریب
 آذربایجان عنق ایدریمس بونوه فارس اولورنی قیغه عایسی قیغه ایدم بولونکی ارات
 باندننه که انقد اولورنی حیا خانان توفیق آذربایجان عجم بایر ایدم هیوندون قیغه
 آذربایجانده که مقیدده تورک تدبیرات مع ایدریم فارس سولونون آذربایجان
 فارس اولورنی هغه که مقیددی مووقا هدا هغه. کورده ایدی، آتوری مقاربتی ایدی
 بدیزده انقدیک رومده آویقایدیک هاسیغه اولورنی هغه.

۵ - قیغیلا بدورک اولون روم دایسی عرک ایدریمک برین صیغه اسقغه نامون عجم
 یقه ایدریم.

۶ - بدیزده که آذربایجان اولورنی و انقیه خانان ارکانه حوی اولون طفالدور هقیقه
 تورک و تورک عجم. بدیزیک ملک قاضیلورنی اکلایرله مقابله ایدریمک قیغی
 قویسند کرک انقدیک و عجمک فعالیت سیرلرندن همدار اولورنه حوی ایدریمک
 ایدریمک. قاضی عجم طفالدور قیغه ایدریمک ایدریمک اولورنی اولورنی
 و کندی بار دور ارکان حوی بولونورنده هیوندن ساینه استفاده ایدریمک. رومده
 بولونورنی حاده سخیلک رحمانی ایدریمک دورنی اولورنی ده پناپ بلوریم
 مویله ایدریمک بدیزه سخیلک قاضیلورنی قیغه ایدریمک آرزوی ده مویور. بوز
 کندی مویور. طرف یا سینه ایدریمک تلخ بویوریمک برین و عجم قیغه ایدریمک
 حالده هلو سینه مویور حور ایدریمک دورلک قیغه ایدریمک کوره ایدریمک و طیف ایدریمک
 اوزره مویور ایدریمک قاضیلورنی قیغه ایدریمک دلالت بویوریمک ایدریمک

وان همدور تورکی
سینه ایدریمک

محمد عجم
سینه ایدریمک

بازیلجی جوابرده دائره اسبیه شعبه تاریخ و تومرولریک درجی رجا اولور.

030 10 260 753 41.1

Azerbaycanlıları Farisileştirme Faaliyetlerine Ait İstihbarat Belgesi

BCA, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 43763, Yer No 260.753..44., 10.1.1926, s.1.

Azerbaycan Milli Meclisinin Doğal Kaynakları Hakkında bir Kanun Belgesi

[http://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan Mill%C3%AE H%C3%BCK%C3%BBmeti#Kaynak.C3.A7a](http://tr.wikipedia.org/wiki/Azerbaycan_Mill%C3%AE_H%C3%BCK%C3%BBmeti#Kaynak.C3.A7a), Erişim Tarihi 23.11.2012.

EK-9

Hariciye Vekâleti
III. nci Daire Umum Müdürlüğü
II. Şube
11267
321
L:1

Ankara : 19 Haziran 1936 193
Hulâsa : İran veliahdı hakkında.

437
256

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

Yüksek Bağvekalete

Şehinşah hazretlerinin büyük oğulları olup İsviçre'de tahsilini bitirmeksizin geçen mayısın yedisinde memleketine avdet eden veliahd Mohammed Reza hazretleri hakkında calibi dikkat bazı malûmat ve mülâhazatı havi olarak Tahren Büyük Elçiliğimizden alınan 26 Mayıs 1936 tarihli raporun örneği yüksek bilgileri için merbuten takdim kılınmıştır.

R.

Hariciye v. Vekili z.
Eli
Sade
Cürhüldi

Lingü
19-6-36

Hifz
2-9-37

- 5 -

030	10			261	761	6
-----	----	--	--	-----	-----	---

Cevabı muharrerata hangi daire ne şube ifadesile yazıldığına ve temini ne hususî numaralarının derisi mevcuttur

İsviçre'de Tahsilini Yarıda Keserek İran'a Dönen Veliiaht Muhammed Rıza Şah
Hakkında Rapor

BCA, Fon Kodu 30..10.0.0, Dosya 437256, Yer No 261.761..6., 19.06.1936, s.1 vd.